

SREDNJI GRADOVI U HRVATSKOJ URBANIZACIJI

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 6.

Copyright © 1999.

Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb u suradnji sa
Zavodom za prostorno planiranje Ministarstva prostornog
uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 711.43(497.5)(082)
316.334.56(497.5)(082)

SREDNJI gradovi u hrvatskoj
urbanizaciji / uredili Ivan Rogić, Matija
Salaj. - Zagreb : Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar <etc.>, 1999. - 252
str. ; 23 cm. - (Biblioteka Zbornici /
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar ;
knj. 6)

Bibliografija iza svakog poglavlja. -
Summaries.

ISBN 953-6666-04-9

1. Rogić, Ivan 2. Salaj, Matija

990514001

ISBN 953-6666-04-9

SREDNJI GRADOVI U HRVATSKOJ URBANIZACIJI

Uredili:
Ivan Rogić
Matija Salaj

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences

IVO PİLAR

Zagreb, 1999.

Zbornik radova predložen na idućim stranicama nastao je kao rezultat suradnje Zavoda za prostorno planiranje Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Jedna s popisa tema programa trajne znanstvene djelatnosti Instituta je i revitalizacija hrvatske periferije. Ona obuhvaća niz posebnih tematskih sklopova među kojima je, nesumnjivo među važnijima, i tema o ulozi srednjih gradova u hrvatskoj urbanizaciji. Na drugoj strani, u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske, izradu koje je organizirao i koordinirao Zavod, istaknuto je kako novi likovi odnosa hrvatskog društva prema navlastitu teritoriju impliciraju višestruka istraživanja prije zanemarenih tema ili tema koje se tek trebaju precizno analizirati. Jedno s tog popisa je svakako i pitanje o ulozi srednjih gradova u hrvatskoj urbanizaciji.

U obzoru razumijevanja što ga određuju glavni ciljevi Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske središnja je uloga srednjih gradova u oblikovanju urbane mreže u hrvatskom društvu koja bi morala zajamčiti dvovrsnu razvojnu uspješnost. Na jednoj strani, nužna su realna urbana središta, sposobna za akceleraciju razvojnih procesa, izvedbenu koncentraciju razvojnih izvora i dobara te za inovacijsko djelovanje. Na drugoj strani, potrebni su gradovi identitetski i ekološki primjereni glavnim građanskim aspiracijama hrvatskog stanovništva, te socijalnim skupinama sposobnim za izvrsnost. Dosadašnje analize nagovještavaju da bi u traganje za likovima ravnoteže tih glavnih zahtjeva trebalo odlučnije uključiti, osim, (kao u dosadašnjem razvitku) velikih gradova, i srednje gradove. Barem intencionalno, time se okvir i unutrašnja snaga urbane mreže, na koju se oslanja društveni razvitak, dovode na onu nužnu razinu gdje je, iskustva pokazuju, moguće efikasnije utjecati na teritorijalnu prerazdiobu stanovništva sukladnu i osnovnim ciljevima hrvatske građanske preobrazbe i imperativima teritorijalne integracije kao dijela

nacionalne integracije. Ne držimo, dakako, da se aktualizacijom teme o ulozi srednjih gradova u hrvatskoj urbanizaciji popis potrebnih analitičkih poslova, orijentiranih tim ciljevima, iscrpljuje. Naprotiv, radi toga je Zavod za prostorno planiranje Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja potaknuo više srodnih istraživanja. O njima je najmanje netočno misliti kao o dijelovima obvezujućeg kontinuiranog istraživanja nacionalne urbanizacije kao dijela nacionalne modernizacije. Time se skicira i drugi, neposredni, motiv izrade predloženog zbornika.

Praksu klasične modernizacije, poznato je, sudbonosno prožimlje ideja o hijerarhiji. Zato je strukturalna tendencija tog razdoblja (a ono se u Hrvatskoj barem nominalno okončalo početkom devedesetih godina) sektore društvene preobrazbe (napose industrijalizaciju i birokratizaciju) nadrediti svijetu života. U razdoblju potom, koje se žargonski određuje (post)modernizacijskim, na djelu su mnoge glavne modernizacijske silnice. Ali se ideja hijerarhijskog nadređivanja sektora društvene preobrazbe svijetu života povlači pred idejom o nužnoj kooperaciji, suradnji, sa svijetom života. Ta promjena implicira nemali raspon posljedica u oblikovanju industrijske prakse, u upravljanju institucijama, u poticanju društvenih aktera, itd. Implicira i drukčije vrednovanje tipova gradova, s obzirom na spomenutu potrebu za suradnjom. Najkraće rečeno, analitički interes za srednji grad u tom je kontekstu dio šireg interesa za mogućnosti grada da se potvrdi, osim kao tehnička zajednica, još i kao životna zajednica. Posve idealnotipično u nekim se istraživačkim tradicijama rub takva interesa opisuje interesom za "nevidljivim gradom".

U predloženu zborniku, dakako, takvih krajnjih ambicija nema. Ali je nekoliko analiza, posredno, naslonjeno na obzor razumijevanja kojim se nedvosmisleno ističe kako pitanja o urbanizaciji nisu samo sektorska pitanja nekolicine uključene po dužnosti, nego su pitanja stvarni domašaj kojih se može odrediti samo kada se svežu s pitanjima o strukturnim mijenama (post)modernizacijskih praksa. Vjerujemo da će ta činjenica potaknuti mnoge na radoznalost. Toliko više koliko se tendencije i u gospodarstvu, tehničkom opremanju, oblicima međugradske i naseljske suradnje, i na drugim srodnim područjima, sve jasnije razlikuju od onih određenih praksama klasične modernizacije. Bit ćemo, dakako, zadovoljni već i skromnim prinosom tekstova zbornika raspravama o tim razlikama.

Urednici

1. OTVORENA PITANJA O SREDNJEM GRADU	
Ante Marinović-Uzelac <i>Srednji gradovi - mit ili stvarnost?</i>	11
2. PRINOSI ANALIZI HRVATSKIH SREDNJIH GRADOVA	
Ratimir Zimmermann <i>Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj</i>	33
Nenad Pokos <i>Analiza demografskih obilježja srednjih hrvatskih gradova</i>	71
Ognjen Čaldarović <i>Razvojni ciljevi i naslijeđena razvojna ograničenja hrvatskih srednjih gradova</i> ..	99
Ivan Rogić <i>Razvojni horizont glavnih aktera u srednjim hrvatskim gradovima</i>	117
3. ODNOSI BEZ KOJIH SE NE MOŽE	
Josip Kregar <i>Srednji grad i lokalna samouprava - hrvatski primjer</i>	141
Ivo Šimunović <i>Srednji gradovi u regionalnom sustavu Hrvatske</i>	155
Slavko Dakić <i>Razvojni odnos metropola - srednji gradovi u Hrvatskoj</i>	181
Antun Paunović <i>Glavni instrumenti strategije prostornog uređenja i razvoj srednjih hrvatskih gradova</i>	203
ABSTRACTS	241
BILJEŠKE O AUTORIMA	249

1.

OTVORENA
PITANJA O
SREDNJEM
GRADU

Ante
MARINOVIĆ-UZELAC

SREDNJI GRADOVI – MIT ILI STVARNOST?

Na prijelazu između 60-ih i 70-ih godina ovog stoljeća oblikovala se doktrina o unapređenju srednjih gradova zauzevši važno mjesto u općoj teoriji uređenja prostora. To je doseglo takve razmjere da su se iskristalizirala i takva mišljenja koja su pridavala upravo spasonosnu ulogu srednjim gradovima u današnjem, po mišljenju mnogih, previše urbaniziranome svijetu.

Javile su se, dakako, odmah i kritike. Danas se svakako mogu i moraju odbaciti one načelne, ali se u velikoj mjeri pokazuju opravdanima one koje su upozoravale na to da srednji grad nije obuhvatno, niti tako moćno, sredstvo dobro usmjeravane urbanizacije, da on ima i nedostataka, pa i mana i da ga je, iznad svega, teško definirati.

Zacijelo je najbolje početi uvod svakom radu definiranjem pojma ili problema o kojemu on govori. Ipak ćemo za sada odgoditi definiranje pojma srednjeg grada, jer ono zahtijeva neku, barem rudimentarnu, raspravu i postaviti radije pitanje: zašto su baš srednji gradovi svojedobno postali aktualnom temom i zašto su to još i danas?

Na prvi se već pogled razlozi tome mogu učiniti očiglednima. Svima je, naime, znano da veliki gradovi rađaju teške probleme komunalnim tehničkim rješenjima, da nekontrolirano rastu, i pučanstvom i prostranstvom, da su, misli se, najviše oni područja izrazitog društvenog raslojavanja koje se manifestira i u prostornom smislu, u četvrtima specijaliziranim prema klasnoj, rasnoj, etničkoj, vjerskoj i profesionalnoj strukturi. Neki su ih optužili da "proždiru" najvitalniju demografsku masu općeg stanovništva: budući su veliki gradovi glavni ciljevi migracija selo - grad, a iz sela svakako ne odlaze starci i za rad manje sposobni nego mladi, zdravi, najvitalniji, najpoduzetniji i relativno školovaniji ljudi, te kako gradovi nemaju prirodnog prirasta stanovništva nego rastu isključivo imigracijom, proizlazi da stanovništvo nacije, ako je ona u uznapredovalom stadiju procesa deagrarizacije i urbanizacije, nestaje u velikim gradovima, otprilike kao što nestaje ma-

terija zvijezde usisavana tijelom zvanim crna rupa. No, ta se slika, nije pokazala, tako crnom; svjedoci smo ponovnoj pojavi prirodnog priraštaja u gradovima, pa čak i onim velikim, baš u zemljama koje imaju najvišu razinu kvalitete života i životnog standarda, dakle u zemljama najrazvijenije i najviše uznapredovale urbanizacije.

Često se ističe i pomanjkanje ambijenta, fizičkog i društvenog, u velikim gradovima, a najviše se analiziraju nevolje u obliku skupoće života i za pojedinca i za domaćinstvo i velikih gubitaka vremena potrošenog za prijevoz unutar grada.

S druge je strane očigledno da mali gradovi ne pružaju dostatne mogućnosti rada, kulturnog i rekreativnog života, bogatstva društvenih kontakata, naobrazbe, pa iako mogu biti veoma lijepima i slikovitima, mnogima (ali ne i uvijek) su često dosadni i doista u svemu usporeni.

Razumljivo je, prema tome, zanimanje za srednje gradove koji u svijesti stanovnika, kao uostalom i planera (jer su i oni, konačno, stanovnici) ujedinjuju dobre strane malih i velikih gradova, po nekoj logici stvari i bez daljnje provjere. Jer, ako je mali grad nedostatan, a veliki loš, onda je sigurno srednji grad najbolji ili barem bolji od njih (ako se ne niječe vrijednost grada uopće).

No, nitko se nije zapitao, ili je to činio rijetko kada, ne ujedinjuju li srednji gradovi i one loše značajke malih i velikih gradova?

To je pitanje, dakako, maliciozno, svakako neprikladno u uvodu knjizi o srednjim gradovima, sugerira nekako *a priori* negativno opredjeljenje prema njima: ali zar i prvi odgovor ne bi odražavao isto tako *a priori* pozitivan odnos prema srednjim gradovima?

Naravno, mnogo toga je apriorističnog u promatranju na taj način postavljenih problema, pa ćemo pokušati objektivno promatrati značajke i mogućnosti srednjih gradova. Prije toga ćemo se vratiti na definiciju.

Što je, dakle, grad srednje veličine? Najčešće ga se definira brojem stanovnika. Općenito se govori, ili piše (nećemo reći da se i drži) da u tu skupinu idu gradovi koji imaju između 30 000 i 200 000 stanovnika. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske ubraja u gradove srednje veličine gradove koji imaju između 20 000 i 100 000 stanovnika. Evo nas, dakle, na samome početku definiranja, u problemu nepoklapanja kriterija uobičajenih u Europi s našima. Istina, bliži smo donjem pragu od 20 000 stanovnika koji se još uvijek, bez dvoumljenja, može držati gradskim pragom, jer ispod toga možemo susresti i kategoriju mješovitih tipova ili čak velikih sela (10–15 000), pogotovo ako prihvatimo da kategorijom ma-

lih gradova možemo držati gradove koji se samo djelomično izdvajaju iz skupine ruralnih naselja. Ta, dakle, donja granica proizlazi iz općenito prihvaćene ideje da postoji prag iznad kojega tek naselje ima sve konstitutivne elemente koji ga čine gradskim. Međutim, prihvaćanje gornje granice od 200 000 stanovnika dovelo bi nas do toga da su nam gotovo svi, osim malih gradova, gradovi srednje veličine.

Dakle, relativnost kriterija broja stanovnika pokazuje se potpuno očiglednom, s jedne strane, a s druge, raspon od 20 000–100 000 (200 000) je obeshrabrujući, jer u svakom slučaju obuhvaća ipak golemu većinu gradova, a u Hrvatskoj, još uvijek, gotovo sve!

Moramo se, dakle, usmjeriti na kvalitativne definicije. Srednji grad, i onda kad je višeopćinski, uvijek je aglomeracija u mjerilu čovjeka, iako se možemo upitati je li u mjerilu čovjeka–pješaka ili čovjeka u automobilu? Makar brojem stanovnika i prostranstvom i svojim sastavnim elementima može jako varirati, uglavnom se može reći da se grad srednje veličine uklapa u prirodu svoje okolice. Ne samo fizičke okolice; on poprima u većini slučajeva i gospodarske značajke svoje malene regije. Uloga je srednjih gradova velika u cjelokupnom urbanom sustavu regije. Ima ulogu i releja migracija, ili značajnog dijela migracija selo – grad ili manji grad – veći grad, što mu omogućuje relativno značajan demografski rast. Svojim stanovnicima pruža određene kvalitete načina života, smještenog između ruralne izoliranosti i koncentracije velikih gradova, uz zadovoljavajući ekološki okoliš.

Nema sumnje da se u svijesti većine građana grad srednje veličine najviše veže uz pojam grada XIX. stoljeća koji je bio prostorno jasno ograničen i uočljiv. Pojam srednjega grada identificira se s određenim i potpuno zauzetim topografskim smještajem, posebnih karakteristika koje su odredile taj izbor u vrijeme nastanka, odnosno početka određenog jačeg razvitka. To posebno dolazi do izražaja ako su još sačuvani bedemi ili njihovi tragovi u urbanoj strukturi i ako je tlocrt ulica koji do danas postoji ostao još relativno netaknutim.

Srednji grad ima određen utjecaj na svoju ruralnu okolicu, uključivši u nju i male gradove ili naselja gradskog karaktera, posjeduje vlastitu fizionomiju, povijest, tradicije itd.

Opisna definicija ipak ostavlja po strani problem utvrđivanja graničnih crta, prema dolje i prema gore, između malog i srednjeg i srednjega i velikog grada. Problem je kod srednjeg grada naglašeniji jer je pojam srednjega grada puno nestabilniji od pojmova mali i veliki grad.

Svi gradovi manje ili više rastu, svaki je srednji grad neka- da bio malenim i postat će, prije ili kasnije, velikim. Pita- nje je samo: kada i koliko. Veličina ima, dakle, važnost sa- mo u odnosu prema drugim gradovima. Nasuprot pojmu srednji grad, u svijesti ljudi i stručnjaka puno je stabilniji pojam mali grad, iako se i mali grad mijenja, i u veličini i u svojoj strukturi. U malome gradu “život stoji”, u veliko- me “teče prebrzo”, što mnogi dovode u vezu s gubljenjem identiteta. No, pitanje identiteta nije jednostavno, iako ga svatko danas postavlja: može li se ustvrditi da su Pariz, Rim, London, Berlin i toliko drugih velegradova lišeni identiteta!? Dapače, čini se da postoji duh velegrada i da se on oblikuje i stvara tek na razini velegrada, da je on i značajka velegrada koja ga najviše razlikuje od jednostavno velikog grada. On je taj koji je uzrokom osobnosti velegra- da, osobnosti zbog koje nema dva slična velegrada na svije- tu, ali ima vrlo mnogo sličnih, katkad gotovo do iden- tičnosti, malih i srednjih gradova. Dakako, riječ je o osob- nosti, o duhu, dok je u morfološkom i u funkcionalnom pogledu odnos obrnut.

Toliko optuživana otuđenost u velikome je gradu rela- tivna. Susjedi se, doduše, ne posjećuju, katkad čak i ne poznaju (što, uostalom, i nije baš uvijek tako), ali su se za- to pojavile nove veze, više utemeljene na afinitetu interesa nego na prostornoj blizini, među kojima je pojava među- narodne solidarnosti pojedinih društvenih skupina i nara- da možda najznačajniji domot urbane civilizacije. Oslo- bođenje od “susjedova nadzora” možda je mnogo korisnije nego susjedska “veza”, a njega može pružiti samo veliki grad, štoviše, samo velegrad. Mora se u tim prosudbama uvijek misliti na to da ako prostorna blizina rađa kontak- te, rađa i sukobe.

Nema sumnje da su i malene urbane sredine, kao uo- stalom i ruralne, dale velike priloge razvitku čovječanstva, ali tek ako su se stvaratelji tih priloga vinuli izvan male sredine, jer se tek u velikim gradovima događa ona ko- načna sublimacija i filtriranje svih napora društva, nacije i svijeta. Za takvu funkciju metropole nije ni potrebna ni dostatna samo koncentracija stanovništva, ali je određeni prag tome gotovo *conditio sine qua non*. Iznad određene ra- zine nije više toliko bitan broj stanovnika velegrada koliko je to broj velegradskih stanovnika. Važna je njihova struk- tura i prije svega ono čime se oni bave, na koji način raz- mišljaju o tome čime se bave, odlučna je velegradska svi- jest. Ona je uvjet trajanja urbane skupine da opstane i sačuva svoj duh i onda kad se svi njezini stanovnici migra- cijama izmijene. Zanimljivo je da se on pojavljuje naj- snažnije izražen u dva ekstrema: u malenim i u veoma ve-

likim gradovima. S tog, dakle, stajališta, kvaliteta srednjeg grada ostaje ono što i naziv govori: osrednjom.

No, sva se snaga metropole očituje tek ako se dogodio kvalitativan skok, proizašao iz koncentracije koja svojom masom ne jamči, ali omogućuje kristalizaciju kao i oporbu ideja, koja neumoljivom anonimnošću (u njoj baš neki vide alijenaciju) potiskuje osrednjost a vrtoglavo uzdiže značajnost, usprkos nusproizvodima u obliku šarlatanstva. Kad bi samo to svojstvo bilo jedinom odlikom velikih gradova i sve optužbe istinite, bilo bi potrebno da postoje takvi gradovi, metropole nacija i svijeta! Čak i na nižoj razini, regionalnu je metropolu najbolje definirao François Gravier: središte odluka, koncepcija i rijetkih usluga.

Dakle, to očigledno nisu gradovi srednje veličine. Drugim riječima, srednji se gradovi mogu definirati samo negativno, tj. onim što oni nisu: oni nisu ni mali ni veliki gradovi. Kvantifikacijska definicija brojem stanovnika i veličinom teritorija bit će, prema tome, bolje zamijenjena kvalifikacijskom definicijom pomoću funkcija. Ali i funkcije postavljaju neki kriterij kvantifikacije. Svaka, dakle, kvantifikacija, koliko god bila ozbiljno poduzeta, ostavlja neki reziduum kvalifikacije, kao što i svaka kvalifikacija ostavlja reziduum kvantifikacije, pa se može zaključiti da je jedno od drugoga nemoguće egzaktno razlučiti. Potrebno je pribjeći zaobilaznjem problema konstatacijom da se funkcije malih i velikih gradova do neke mjere mogu kvantificirati, ne toliko da ne bi ostajali rezidui kvalifikacije, ali barem toliko da se ti gradovi kao takvi mogu dosta dobro pojmiti, dakle i približno definirati.

Mali je grad, u takvom gledanju, urbana aglomeracija koja zadovoljava minimalne uvjete broja stanovnika (u Hrvatskoj 2000), nepostojanje poljoprivrednih djelatnosti ili bolje reći nenazočnost primarnog sektora djelatnosti unutar urbanog korpusa, a koja ima barem minimalni gravitacijski utjecaj na svoju užu ruralnu okolicu u pogledu trgovačkih i financijskih usluga, zabave i kulture te lokalne uprave i zdravstva, pružajući ih ruralnim naseljima.

Veliki smo grad već definirali, dodajmo da je to obično barem regionalna metropola sa simultanim (ovo "simultanim" je tu najvažnije) funkcijama svih razina i vrsta.

Netko može s pravom reći: gdje je i tu kvantifikacija? Ona je izražena time što smo za mali grad rekli minimalne, osnovne i svakodnevne funkcije a za veliki – sve funkcije. To jest određena kvantifikacija, doduše minimalna s maksimalnim kvalifikacijskim reziduumom, ali je količinski predočljiva.

Mogućnost definicije malog i velikog grada dakle postoji, barem do razine pojmljivosti i općeg razumijevanja

nakon kojeg se daljnja definicija čini nepotrebnom osim za podvrste, ali srednji grad i nadalje ostaje neuhvatljivim i jedino negativno odredljivim: nije ni veliki ni mali, on je više definiran onim što nije, negoli onim što jest.

Ima li, uostalom, razloga truditi se oko kvantifikacijske definicije? Naravno da se takva može učiniti točnom, jednoznačnom, odredljivom, uvijek razumljivom i ponovljivom. Ali to je samo privid točnosti koji skriva mnogo više netočnosti, jer je kvantifikacija u regionalnoj znanosti *sui generis* nemoguća. Naša spoznaja o svijetu nije precizna. Ona nije precizna prvo jer su instrumenti spoznavanja nesavršeni, ali još više zato što je svijet po svojoj prirodi neprecizan. Među svim spoznajama, spoznaje su o čovjeku dodatno neprecizne zbog složene, različite, promjenljive i osjećajima bogate prirode čovjeka. Regionalna je znanost prema tome neprecizna po svojoj prirodi, nepreciznost joj je upravo značajkom.

Prema tome, u kvantifikacijskim modelima urbanih sustava prostorni sustav ljudske teritorijalne i pretežitog dijela društvene organizacije (jer to su *par excellence* urbani sustavi), koji je visoko složen sustav, opisan je na nesavršen način pomoću precizne kvantifikacijske metode. *Ipsa facto*, takva kvantifikacija mora ispasti netočnom što i same teorije modela priznaju apstrahirajući iz modela brojne sastavnice da bi ih se, takav je izgovor ili takva su barem objašnjenja, učinilo transparentnijima i općenitijima!

Uostalom začuđuje koliko je, naizgled pametnih, ljudi opsjednuto kvantifikacijama, tako da čak i prinose znanosti vrednuju brojem citiranosti (prepotentno nazivajući to “teorijom citiranosti”), a ne vide da već i same jedinice te citiranosti nisu jednake niti usporedive te da prema najosnovnijim početničkim pravilima statističke matematike cijela teorija postaje bezvrijednom i štetnom.

Moramo zato potpuno ukloniti svaku mogućnost, čak i svaki pokušaj, kvantitativne definicije srednjeg grada. Kvantiteta i kvaliteta nisu u opoziciji jedna s drugom, nego su komplementarne jer svaka kvantifikacija ostavlja iza sebe reziduum kvalifikacije i obrnuto. Veličinu grada obično se definira brojem njegovih stanovnika, ali broj koji je potreban za neku urbanu funkciju ovisi ponajprije o kvaliteti stanovnika koji je rabe ili trebaju. Međutim, stanovnici-jedinice eventualne kvantifikacije nisu homogene (jednake) jedinice što bi bio preduvjet već i za sam pokušaj kvantifikacije na razini potrebitosti alimentiranja funkcije.

Tu se dobro uklapa usporedba s jednom jednostavnom misli grčkog sokratovskog filozofa Eubulida iz IV. st. pr. Kr.: “mislimo da točno znamo što je to hrpa pijeska;

ali dva zrna pijeska ili tri nisu hrpa. Od koliko zrna počinje hrpa?” A ovdje su barem zrna-jedinice jednake, barem u svojim, za problem relevantnim, karakteristikama.

Mora se naglasiti da nepreciznost nije ni pogreška ni neizvjesnost. “Nepreciznost je manjak točnosti neke mjere a ne odklon od istine” rekao je jednom Claude Ponsard.¹ Društvena, gospodarska a onda, dakako, i regionalna stvarnost su složene, višedimenzionalne i heterogene stvarnosti. Prostorna je analiza forsirala ili je oštetila stvarnost da bi joj sačuvala samo jednu dimenziju. Ta je praksa povezana s raspoloživim instrumentima analize i, prema tome, sa zloupotrebom kvantifikacije.

Društveni je prostor organiziran na eklektičkoj logici, a ne samo na jednom načelu. Tu se različite logike superponiraju (a da ne proturječe jedna drugoj) tijekom vremena ili zbog toga što se svaka odnosi samo na poneki oblik upotrebe prostora.

U novije su se vrijeme javila, istina više u literaturi ekonomskih znanosti, osporavanja tradicionalnog hijerarhijskog načela konstitucije urbanih sustava, posebice modela poput Christallerovog i sličnih. Nije sigurno da su takve kritike znanstveno opravdane, jer ekonomskim i apstraktnim poimanjem prostora sude o geografskim činjenicama koje su očigledne. Prema tim shvaćanjima, tradicionalno hijerarhijsko načelo urbane mreže još može vrijediti samo kao (a) “uzorak-regulator” prostorne organizacije poljoprivrede, uprave i tradicionalnih tercijarnih djelatnosti, čija se teritorijalna logika još poziva na nesuperponirane zone tržišta i (b) “sjećanje” ili “povijesno naslijeđe” iz vremena kad su spomenute djelatnosti predstavljale jake sektore. Budući da poljoprivreda, javne usluge i tradicionalni tercijarni sektor danas predstavljaju tek malo više od polovice svih zaposlenja i cjelokupne dodane vrijednosti, proizlazi da je tradicionalan model daleko od toga da bi mogao obuhvatiti i interpretirati sve snage regionalnog razvitka.

Dakako, s gospodarskog stajališta može se uočiti više tipova urbanih sustava (ali mi bismo to radije nazvali lokacijskim sustavima, jer danas nije više opravdano poistovjećivati gradove s mjestima neprimarnih djelatnosti), kao (a) mrežu specijaliziranih i komplementarnih gradova (lokacija) kojima međusobna podjela rada jamči dosta široko tržište, (b) sinergičnu mrežu sličnih gradova (lokacija) u kooperativnome odnosu (financijska svjetska središta, turistički gradovi (prostori) povezani turističkim itinererima) i (c) inovacijsku mrežu kooperativnih centara koji surađuju na posebnim projektima s ciljem da postignu kritičnu masu ponude i potražnje.

To sve, dakako, nije sporno, samo nije jasno zašto se tu mora odmah misliti na urbane sustave, a moglo bi se utvrditi još i drugi tipovi mreža, urbanih ili samo lokacijskih, iz kojih doduše ne proizlazi hijerarhizacija urbanih sustava, ali je oni niti ne pobijaju, jer je to jednostavno neko drugo pitanje. Iz toga proizlazi samo to da su pojedina urbana ili lokacijska mjesta u esencijalno horizontalnim odnosima, uspostavljenima između komplementarnih ili sličnih centara, i da jamče stvaranje ekonomija respektivno iz specijalizacije, sinergije ili inovacija.

To, međutim, ne umanjuje značenje hijerarhične modelizacije urbanog sustava, jer se u tim (hijerarhijskim) modelima nije nikada niti radilo o svim funkcijama, nego samo o onima koje imaju svojstva da budu teritorijalno hijerarhizirane. Da takve postoje, jasno je svakome tko se prostorom kreće zapažajući. Ti su modeli te pojave pokušavali samo opisati na nekakav generalizirajući način.

To znači da, ako postoji hijerarhijski odnos gradova u urbanom sustavu i ako srednji gradovi nisu ni mali ni veliki gradovi, srednji gradovi zauzimlju najveći dio ljestvice urbanog sustava, a to znači da cijela teorija o srednjim gradovima pada u vodu, jer postaje očiglednim da oni nisu cjelovita skupina, nego da su raspoređeni vlastitom ljestvicom unutar ukupne ljestvice urbanog sustava.

Pitanje “područja” srednjih gradova svodi se, dakle, na “dogovor”. Budući da je nemoguće povući donju i gornju granicu nekakve koherentne skupine srednjih gradova, ne samo zbog njih samih nego jer bi u tom slučaju i skupine malenih i velikih gradova istim trenom postale proširenima, a time i neodredivima, zato što je teško razdijeliti srednje gradove na dvije ili tri podskupine jer bi granice između njih pogotovo bile neodredive, moramo pristati na to da srednji gradovi pripadaju cijelom jednom kontinuumu gradova koji se proteže između određivo malenih i određivo velikih.

Taj lanac dijelom slijedi hijerarhijsku konfiguraciju sustava u dijelu koji se odnosi na teoriju središnjih mjesta, ali je on bočno popraćen diskontinuiranim lancem koji obuhvaća one funkcije koje nisu funkcije središnjih mjesta.

Vidimo, dakle, da se hijerarhijski model ne mora držati zastarjelim, da nije odbačen novim tendencijama lokalizacije modernih poduzeća, nego da se urbani sustav samo obogatio drugom funkcionalnom, nazvat ćemo je specijaliziranom, strukturom. Ona je, uostalom, uvijek postojala, samo što je suvremenim razvitkom i općom homogenizacijom prostora poboljšanim prometom i podjelom rada, ojačala. Uvijek je, naime, bilo npr. metalurških ili tek-

stilnih gradova i gradića koji se nikada nisu ni uklapali u hijerarhijski model središnjih mjesta, ali ovaj to nije nikada od njih niti očekivao.

Nepravedno je, dakle, kritizirati nešto što se kritici ne podaje, što za nju nije relevantno. To je kao dovesti u vezu kritiku opreme zgrade s kritikom kvalitete izvedbe.

Budući da srednji gradovi ipak nisu veliki gradovi, oni, zbog manjeg broja stanovnika, ne mogu svi imati jako izraženu polifunkcionalnost, jer kad bi jedan grad, koji se, recimo, dobro uklapa u hijerarhijski model te ima dobro, za svoj stupanj u modelu, razvijene trgovačke, uslužne i upravne funkcije i uz to jako razvijene druge, kao industriju, turizam, transport, itd. , on bi brojem stanovnika dosego razinu većeg ili velikog grada, ili bi se barem toj razini značajno približio, te ne bi više bio srednjim gradom.

Tako, na neki način, možemo sažeti definiciju srednjih gradova, rekavši da su oni sve ono u čemu ne mogu dosegnuti funkcije velikih gradova, regionalnih metropola, da su ono što ne mogu biti mali gradovi i da u tom rasponu ne mogu imati svaki sve što bi trebali imati, moraju dakle biti komplementarnima, a ne konkurentnima.

U takvim, dakle, značajkama možda leži i razlog zašto se u srednje gradove polažu nade da budu rješenjem mnogih problema urbanizacije, ali i zašto su oni u tome ograničenih mogućnosti. Zbog toga je dobro analizirati njihove prednosti i nedostatke, barem koliko su nam danas poznati jedni i drugi.

Neke studije pokazuju da srednji gradovi imaju veću trgovačku privlačnost nego veliki. Oni imaju ulogu ravnoteže i prijenosne stanice za svoju okolnu regiju. Prema tome bi se srednji grad mogao definirati i odnosom prema zoni teritorija kojoj je on polom privlačnosti i usluga. Dakle, grad dostatne veličine da pruža svojim stanovnicima i onima u svojoj gravitacijskoj regiji usluge svojstvene općim urbanim uslugama uopće, a rijetke su i vrlo rijetke usluge koncentrirane u velikim gradovima. Nadalje, grad srednje veličine u različitim radiusima (a ta različitost je funkcija broja stanovnika) integrira mrežu gradića i manjih gradova, solidarnih sa središnjim gradom, povezujući njihove diverzificirane gospodarske djelatnosti i oživljavajući tu cjelinu prikladnim transportnim sredstvima. Dakako, to je virtualna definicija: što bi srednji grad trebao biti.

Međutim, kako se načini života i potrošnje uniformiziraju, a povećava potrošnja pojedinaca i domaćinstava u onim uslugama koje su nekada bile rijetkima, događa se "slijeganje" u hijerarhiji usluga. To znači da metropole ili veliki gradovi nemaju više toliki monopol određenih usluga, jer se one više ne mogu držati rijetkima. Ta okol-

nost još više destabilizira oštru granicu podjele skupina gradova, s jedne, a dokazuje i jače naglašenu specijaliziranost srednjih gradova, s druge strane. No to ne mora biti uvijek pojava kretanja prema monofunkcionalnosti, nego dodatna specijalizacija koja se pojavljuje uz glavne funkcije i to jednostavno zbog činjenice da rijetke funkcije, koje više nisu atributi velikih gradova jer su im oduzete “slije-ganjem prema dolje”, ne mogu ipak imati svi srednji gradovi.

Aktivnost srednjeg grada postala je, dakle, često komplementarno specijaliziranom u tercijarnom sektoru, a generalnom, na primjer, u industriji. (To bi mogla biti još jedna od definicija srednjeg grada). Naime, zapažene su sljedeće tendencije lokalizacije industrijskih poduzeća: (a) u ruralnim sredinama i u malim gradovima – prehrambena, konfekcijska, sirovinska i industrija prve prerade; (b) u srednjim gradovima – međuprerada i industrija malo doradenih finalnih proizvoda; i (c) u velikim gradovima i velegradovima – vrhunske industrije visoke tehnologije ili industrije posljednje prerade vrlo izrađenih proizvoda.

No, zapaža se da mnoga poduzeća imaju tendenciju da organiziraju proizvodnju u manjim proizvodnim jedinicama, veličine 300–1000 zaposlenih, za što je sigurno pogodan grad srednje veličine. Međutim, u cijeloj ljestvici gradova srednje veličine tek nekoliko stupnjeva mogu zauzeti gradovi-središnja mjesta. Ostale će stupnjeve popuniti srednji gradovi različito specijalizirani. Gledano s tog stajališta, oni su vrlo pogodni za prihvatanje industrije, ali im je to ujedno i nedostatak s kojim se, na žalost, treba pomiriti.

Zbog toga nije jednostavno utvrditi politiku unapređenja srednjih gradova mnogo dalje od lijepih deklaracija. Kao prvo, ti su gradovi vrlo brojni, nejednake dinamičnosti, suprotnih karakteristika i puni kontrasta. Ne može se ignorirati sociološke neprikladnosti, slabosti i dosadnost nekih srednjih gradova, unatoč tomu što neki od njih pokazuju jaku vitalnost. Osim toga, zbog same njihove srednje veličine, posebno onih manjih “srednjih” veličina, oni su jače izloženi promjenama ili prebrutalnim promjenama, ili, bolje reći, na njima su osjetljiviji. Jedna nova industrija u velikome gradu prolazi nezapaženo, a u srednjim gradovima ona može bitno promijeniti socijalnu strukturu stanovništva i njihov način života i kapacitet amortizacije investicija u urbanu opremljenost malih gradova mnogo je manji nego u velikim. I to u gospodarskom kao i u morfološkom pogledu. Dostatno je razviti novu zonu, i to ne samo industrijsku nego čak i stambenu, pa da ona više ne bude u pravom odnosu sa starim središtem ili, drugim riječima, ono postaje relativno manjim, a najčešće je upravo

ono prava vrijednost tih gradova. Svaki grad, uključen u trostruki razvitak, demografski, gospodarski i prostorni, ima sudbinu da raste. Neko se vrijeme vjerovalo da je dobro i moguće srednje gradove suprotstaviti novim gradovima, a zapravo su novi gradovi uvijek srednji gradovi ili će takvima ubrzo postati. Pogotovo je problem u njihovu smještaju: novi grad, osnovan logikom velikog i s namjerom da ga rastereti, završi kao njegovo predgrađe, tek malo bolje organizirano, ali nikako nije grad regionalne funkcije.

Tako je slika srednjeg grada s funkcijama koje su, međusobno i s gravitacijskom zonom, harmonično uravnotežene i komplementarne, često kriva. Funkcionalna je specijalizacija gradova to jača što su oni manji, bilo da je riječ o sekundarnom ili o tercijarnom sektoru djelatnosti. Upravo se u području gradova srednje veličine nalaze najčešće metalurški, tekstilni, vojni, turistički, itd. gradovi. Posljedice su: uskost tržišta rada, osjetljivost prema jednom gospodarskom sektoru, a time i ovisnost o njemu, rijetkost ženskog rada, teškoće u relacijama između gradova srednje veličine jer su ceste mreže prvog reda najčešće radialne prema velikim gradovima s malo ili bez tangentialnih smjerova, teškoće u mobilnosti zanimanja i u njihovu izboru. Najviše industrijskih gradova nalazi se u kategoriji srednjih gradova.

Iz takvih se spoznaja, u zemljama koje imaju problema s gigantizmom malog broja gradova i s velikim konurbacijama, kao što su ponajprije Francuska i Velika Britanija, rodila koncepcija najprije metropola ravnoteže, u prvoj fazi, a nakon toga, na nižoj razini razvijanja urbane mreže, koncepcija unapređenja srednjih gradova. Jedna i druga razina imale su kao važan cilj u odgovarajućem radijusu zadržati migraciju populacije koja bi inače bila apsorbirana u velike gradove, a u pokrajini razviti metropolama konkurentne djelatnosti. No, te metropole ravnoteže i same su već veliki gradovi. Dizanje razine kvalitete usluga i proizvoda u svim gradovima industrijski razvijenih zemalja otvara problem rentabilnosti rijetkih trgovina i usluga, respektivno na različitim razinama urbanih sustava. Rentabilnost se ne može osigurati ako nema dostatnog broja zainteresiranih korisnika koji bi alimentirali dostatnu učestalost i gustoću tražnje. Obično se procjenjuje da viši tipovi usluga i trgovine, u neposrednom perimetru (dakle u urbanoj populaciji) moraju imati masu korisnika od barem 300 000 do 500 000 osoba. To se prenosi na nižu razinu, tako da se stanovnik malog grada, čak ako ima na raspolaganju ne malene mogućnosti izbora, osjeća izoliranim u disproporciji sa stvarnom mogućnosti izbora, jer je osjećaj

izoliranosti uvijek relativan i prosuđuje ga se u odnosu prema neizoliranosti drugih. Zbog toga je potrebno učiniti posebne napore u akciji unapređenja srednjih gradova, kako bi njihova dimenzija bila više u kvaliteti usluga i volumena tržišta nego u stvarno koncentriranoj masi stanovništva. Potrebno je, dakle, ući u fazu takozvane rurbanizacije (kako to neki vole zvati), tj. difuzije urbanih sustava usluga, zaposlenja i načina života po cjelini teritorija. Za to su potrebne točke potpore, što bi upravo trebali biti srednji gradovi. Mora se, naime, imati na umu da je u području visoke razine usluga, zbog neperfektnosti informacije, teško provesti specijalizaciju da bi se izbjeglo imperativu kritične mase tražnje. Jedan srednji grad može imati jedno, a drugi drugo od usluga visoke razine, ali mora postojati u potrošača informacija gdje se što može naći, a ona će, zbog prevelike rijetkosti tražnje, pa time i lokalizacija, uzmanjkati. U takvom slučaju ostaje dominirajućom jedino informacija o veličini grada koja je indirektna, utemeljena na predmnijevanju “da veliki grad to sigurno ima”, što je jedan od glavnih uzroka nepotrebnom rastu velikih gradova, većem nego što obično pokazuju hijerarhijski modeli. Zbog toga je dobra mreža regionalnih i lokalnih komunikacija važnija za harmoničan razvitak urbanog sustava od autoputova.

Mnogo se govorilo i govori se o harmoničnosti urbanog sustava. Malo o kriterijima za takvu kvalifikaciju. Ali se zato vrlo brzo pribjegava kritici hijerarhijskih modela, iako je razumljivo da se svaki model mora oslanjati na reduciranim okolnostima i uvjetima, prvo, jer ih je nemoguće sve obuhvatiti, drugo, jer to nije ni potrebno i treće, jer model mora biti apstraktan i generalizirajući, inače nije model. Da bi bio apstraktan i generalizirajući, mora odbaciti sve posebne i temeljiti se samo na općim uvjetima i okolnostima.

Harmoničan sustav gradova je takav u kojemu se broj gradova nižeg ranga koji se vežu na prethodni viši rang ili na prvi najviši rang, uvećava prema nekom matematičkom redu, takvom da ne ostavlja respektivnim gravitacijskim zonama nepokriven teritorij i da su veličine respektivnih gravitacijskih zona takve da su u skladu s prihvatljivim putovanjima do njihova središta u odnosu na učestalost usluge koju ta razina u urbanom sustavu može pružiti stanovnicima okolice. Također, gravitacijske se zone ne bi trebale nepotrebno previše preklapati. Razumljivo je da će se, prema tome, svaki urbani sustav od drugoga razlikovati, najviše u odnosu na prirodnu topografiju, realizirane veze, gustoću i razinu životnog standarda populacije.

Postavlja se, međutim, pitanje kako planski utjecati na razvitak urbanog sustava, ako se on čini nepovoljnim. Pri tome ne mislimo na vrste mjera poput zabrana lokacije, uskrata dozvola, financijske stimulacije i sl. nego na stvarne i pravno moguće intervencije. Nitko neće prihvatiti “kočenje” razvitka nekog srednjeg grada samo zato što je on prema nekim ili nečijim kriterijima “prevelik” prema drugima istog ranga u hijerarhijskome modelu. Stvarno je samo moguće politički, pravno, financijski i moralno pomagati različitim mjerama razvitak gradova koji su za svoje vlastite ili regionalne funkcije premaleni. Prema tome, usklađivanje urbanog sustava može se izvršiti uglavnom samo prema gore. Kočiti je pravno moguće samo vrlo velike gradove kod kojih se može dokazati štetnost njihove veličine koju svaki stanovnik može osjetiti, pa se može dakle takvu akciju držati javnim interesom. To znači da će i u najpovoljnijem slučaju određen dio urbane mreže biti uvijek neharmonično razvijen.

Zbog toga je uzaludno raspravljati o optimalnoj veličini gradova! Teorijski se može naslutiti optimum za svaki stupanj u urbanom sustavu i za svaku funkciju grada. No, taj je optimum toliko diverzificiran geografski, gospodarski, demografski i društveno da ga je nemoguće generalizirati i kvantificirati. Studije urbane ekonomije pokušale su kriterije kvantificirati na različite načine. Možda je najbliže stvarnosti kriterij marginalnog troška po stanovniku: grad postaje prevelikim kada trošak instaliranja jednog prekobrojnog stanovnika prijeđe dotadašnji prosječni trošak po stanovniku. Kad bi bilo moguće naplatiti “suvišnom” stanovniku (ekonomski neopravdanom i neželjenom) vodu, struju, stanarinu, telefon, transport i dr. skuplje nego ostalima dotada, rast bi se gradova, na svakoj razini urbanog sustava, zaustavio, odnosno bio bi proporcionalan općem rastu populacije. No, to je toliko neuhvatljivo da se jednostavno ne može izračunati i ubraja se samo u filozofiju urbane ekonomije.

S druge je strane napredak statistike omogućio da se zamijeti da opći troškovi grada po stanovniku grada godišnje rastu vrlo brzo s veličinom grada, ali samo do praga smještenom između 100 000 i 200 000 stanovnika, a da iznad tog broja više značajno ne variraju. Što se tiče kućanstava, izgleda da su srednji gradovi ekonomičniji u prosjeku za svako kućanstvo, od velikih. Za poduzeća pak vlada mišljenje da je proizvodnost veća u velikim gradovima nego u srednjima za istu vrstu proizvodnje. Kad je riječ pak o urbanoj opremi, njezin trošak po stanovniku grada nesumnjivo raste s veličinom grada.

Neki radovi inzistiraju na dezekonomijama vezanima uz troškove prijevoza koji nesumnjivo eksponencijalno rastu s veličinom grada iznad veličine manjeg velikog grada. U drugim se opet sektorima (distribuciji vode, urbanog grijanja, javne rasvjete, skupljanju otpadaka i poglavito opskrbi energijom) ukazuju značajne uštede s rastom grada.

Prema takvim neizvjesnim računima neki nastoje procijeniti odnos između proizvodnje i potrošnje u gradovima. U Njemačkoj, na primjer, indeks proizvodnosti po stanovniku u gradovima između 20 000 i 50 000 stanovnika iznosi 100, u gradovima između 50 000 i 100 000 iznosi 111, a u onima s više od 500 000 stanovnika je 139. Slični su rezultati u Japanu i u Sjedinjenim Američkim Državama. Grad koji ima najbolji gospodarski učinak je onaj u kojemu je najveća razlika između proizvodnje i potrošnje po stanovniku.

U svakom su slučaju računi o troškovima urbanizacije ili o urbanoj proizvodnosti djelomični ili pristrani. Uzimaju, naime, u obzir samo vidljive troškove ili prednosti, što još jednom dokazuje zablude kvantifikacija; ograničavaju se na kratkoročnost, zanemarujući neizračunljive, ali bitne vrijednosti, na primjer troškove i kvalitetu pruženih usluga. Konačno, ostaju apstraktnima u mjeri u kojoj se nikada ne razlikuje platitelje i one kojima se plaća.

Prema tome, još uvijek ostaje dokazivati prednost srednjih gradova, ali i tada bi to bio tek dio pitanja koji bi još jače razmahao raspravu upravo kvalitativnom stranom problema.

Pokazatelji životnog standarda (topla voda, kupaonica, centralno grijanje, automobil) najviši su u gradovima srednje veličine (u Francuskoj u onima između 20 000 i 200 000 stanovnika), ali razlike baš nisu jako velike. To, međutim, ne objašnjava socijalna struktura, jer srednji gradovi imaju manji udio viših staleža, a veći onih na dnu ljestvice.

Nadalje, sigurno je da je u srednjim gradovima prostor bolje rabljen. Ravnoteža obiteljskog fonda utrošenog vremena je bolja, pristup središtu grada i ruralnoj okolini lakši, zagađenje okoliša i buka, osim u industrijskim gradovima, podnošljiviji. Međutim, gradnja sve većih novih stambenih četvrti donosi i stanovnicima srednjih gradova sudbinu stanovnika predgrađa velikih gradova.

U onim srednjim gradovima koje se mislilo rabiti kao zone rasterećenja nekih velegradova (sateliti i trabanti Londona i Pariza npr.) stvaranje industrijskih zona, sveučilišnih centara, gradnja velikih robnih kuća i opskrbnih centara na rubovima tradicionalnih četvrti, stvorili su teške probleme njihova funkcioniranja. Stanje je slično i u

drugim srednjim gradovima brzog rasta, a ako dodamo da socijalne segregacije, niti u društvenom niti u prostorno-me smislu, nisu ništa manje nego što su u velikim gradovima, s pravom se može postaviti pitanje u čemu su to srednji gradovi bolji od ostalih?

Dvije su bitne značajke srednjih gradova nesumnjive: osrednjestost brojnosti usluga i uskost tržišta rada. Konkurencija velikih gradova proizvodi kumulativne učinke, deprecijacija lokalnih usluga navodi stanovnike manjih gradova da traže usluge u većima, što obeshrabruje lokalizaciju novih usluga. Tržište rada nije dosta široko da bi navelo velika poduzeća da tu traže smještaj. Urbani egzodus iz malih gradova značajkom je i gradova srednje veličine.

U čemu su onda srednji gradovi bolji i odakle taj mit?

Možda je najveća pogreška u toj kvalifikaciji: “bolji”! Zašto bi oni uopće trebali biti “boljima”?

Gradovi nisu samo gospodarske kategorije, nisu niti samo socijalne, nisu niti samo količina izgrađenog fonda kuća i infrastrukture, no nisu niti samo geografski fenomen!

Mjerenje proizvodnosti u odnosu prema potrošnji metodološka je pogreška u samom korijenu problema! Jasno je da grad koji je veći ima i više proizvodnih subjekata koji djeluju ne samo za lokalne nego za regionalne, nacionalne i internacionalne potrebe, da je broj izvoznih ili motornih djelatnosti veći pa se i ne može dogoditi drugo nego da indeks proizvodnja/potrošnja bude većim. To međutim, nimalo ne znači da je srednji grad lošiji, a ako nije lošiji, ne može ili ne treba biti niti boljim!

Srednji su gradovi jednostavno velika obitelj gradova u sustavu gradova koji je u pogledu broja stanovnika kontinuum u kojemu je svaka mogućnost klasifikacije ovisna o smislu i mogućnosti dogovora kako će se koju skupinu nazvati. Srednje se gradove može definirati eventualno samo negativno, tj. oni nisu ni maleni ni veliki gradovi, i to samo zato što se ove dvije skupine može nešto bolje i točnije ograničiti, one se mogu nešto bolje pozitivno definirati jer nisu tako velike i diferencirane funkcijama kao što je skupina srednjih gradova. Po svojim su funkcijama srednji gradovi vrlo različiti, oni čine vrlo heterogenu skupinu koja se kreće od središnjih mjesta sjedišta općinske ili županijske uprave do vrlo usko specijaliziranih gradova; svi su vrlo različitih morfoloških karakteristika, a time i ambijentalne vrijednosti, različito su opremljeni različitim udobnostima života i različitim su načina života, obično su usko povezani s elementima geografske situacije i topografskog smještaja koji su inicijalno uvjetovali njihov razvitak te to čine i danas. Broj im je stanovnika više problem

konvencije i shvaćanja, a kreće se između 20 000 i 200 000 stanovnika, ili u užem smislu možda između 30 000 i 100 000 s najviše zastupljenim značajkama oko veličina 50 000–60 000 stanovnika.

Razvitak i suvremenost su se uvijek identificirali s urbanizacijom. Sve velike povijesne kataklizme pratila je snažna dezurbanizacija i ruralizacija gradova. Kritizirati urbanizaciju kao takvu znači priželjkivati, svjesno ili nesvjesno, zastoje u razvoju, retrogradirati. Bez sumnje se uz pomoć mnogih oblika srednjih gradova može ponovno pronaći urbani sustav ili njegov dio koji bi stanovništvo, pogotovo ono koje se osjeća otuđenim u urbaniziranome svijetu, pomirio s urbanizacijom.

Nema sumnje da srednji grad sanjaju brojni građani razočarani velikim gradovima, ali mnogi od njih srednji grad pravo i ne poznaju. No, skromniji građani, stanovnici srednjih gradova, radije govore o uskosti tržišta rada i o socijalnim konformizmima.

Reći jednostavno da je veliki grad jače klasno, a neki etnički i rasno, raslojen – nije uvijek točno, to znači ne računati s dimenzijom, posljedicom imigracije radne snage koja ide velikome gradu, pa su ta pitanja tu i vidljivija. Veliki je grad samo drukčije raslojen.

Ipak, ne zanemarujući činjenicu da se ekonomsko, urbano i socijalno međusobno dopunjuju, srednji gradovi bez sumnje pružaju, u glavnome, uspješan okvir životu, gledamo li taj okvir odvojeno. Kao prednost, okvir života je najjače uočen upravo u srednjim gradovima, shvaćamo li pod tim pojmom ono što većina pod time uobičajeno misli, zbog još uvijek ne posve izgubljene veze s prirodom, povoljne veličine koja još uvijek omogućuje udobnost kretanja, laganog uočavanja cjeline, uravnoteženijeg odnosa između komunitarnih aspiracija i želje za izolacijom te aktivnijeg sudjelovanja u životu grada.

Najbolji uvjet za dobar život u društvu je poznavati se, tj. osjećati se odgovornim prema svojim sugrađanima. Iznad neke veličine društvene jedinice međusobno se poštovanje kroji i nadomješta zabranama i sankcijama.

Okvir života (urbani ambijent) srednjih gradova nalazi kvalitetu u tri najvažnija elementa:

1) Kompaktnost i kontinuitet urbanog tkiva. (Strukture i obrasci čine se organskom cjelinom povezanih dijelova podložnih postupnim promjenama).

2) Prilagodba uvjetima topografskog smještaja (site) i vidljiva ovisnost o geografskoj situaciji.

3) Miješanje oblika zauzimanja zemljišta. (Sve četvrti sadrže ili su im na dohvatu ruke, osim stanovanja, razmje-

na, proizvodnja, školovanje, kultura, iako u različitim stup-
njevima).

Ipak, postoje i značajni problemi srednjih gradova:

a) Usko tržište rada i mali izbor zvanja sa skućenim
mogućnostima “karijere”.

b) Zatvorenost i konformizam društvene sredine, po-
gotovo u stabilnijim društvima i srednjim gradovima ma-
log ili umjerenog rasta. (Jer srednji gradovi brzog rasta
možda već sutra neće biti “srednjima”).

c) Potrebno je stvoriti opremljenost visoke razine koja
je inače dostupna samo ako postoji velik broj korisnika.

d) Potrebno je ovladati rastom stanovništva iznad ne-
kog praga iznad kojega bi srednji grad postao velikim.

Za prevladavanje tih nedostataka i problema potrebni
su i posebni naponi. Drugim riječima, srednji grad nije,
sam po sebi i bilo kakav, sredstvo bolje urbaniziranosti, ali
se njime može ona učiniti prihvatljivijom za velik broj sta-
novnika i velik dio gospodarstva ako se u nj ulože i po-
trebni naponi.

¹ L'imprécision et son traitement en analyse économique (Revue
d'économie politique 1/1975., s. 17-37).

2.

PRINOSI
ANALIZI
HRVATSKIH
SREDNJIH
GRADOVA

Ratimir
ZIMMERMANN

PRIJEDLOG ODREĐENJA
SREDNJIH GRADOVA
U HRVATSKOJ

Svjetski proces urbanizacije i njegov odraz u Hrvatskoj

U XX. stoljeću odvija se, uz demografsku ekspanziju, i prava urbana eksplozija. Svjetsko stanovništvo se u posljednjih 70 godina povećalo oko 2,5 puta, a pri tome u selima i malim gradovima 2 puta, srednje velikim gradovima 4 puta, a velegradovima (metropolitanskim regijama) 8 puta. U gospodarski razvijenim zemljama svijeta 60-90 posto ljudi živi u gradovima. Procjena je da će 2000. u gradovima živjeti više od 50 posto (prvi put u ljudskoj povijesti), a 2025. godine više od dvije trećine svjetskog stanovništva. K tomu će se više od 3/4 gradskih i metropolitanskih područja rasprostirati uzduž morskih obala.

U Republici Hrvatskoj u posljednjih 60 godina stanovništvo gradova i ostalih naselja s više od 2 000 stanovnika (1991.) povećalo se 3 puta, a u tih oko 250 naselja danas živi oko 3 300 000 stanovnika ili gotovo dvije trećine svih stanovnika Hrvatske. U preostalim 6440 malih naselja živi samo 1 460 000 stanovnika. Broj stanovnika malih naselja već pola stoljeća se neprekidno i značajno smanjuje, naročito u brdskim i otočkim prostorima.

Prema današnjim shvaćanjima razvitka, suvremeno tehnološko društvo može se razvijati samo kao urbano društvo. Gradovi kao najsloženije tvorevine civilizacije i čvorišta prepletanja gotovo svih silnica egzistencije čovječanstva, najreprezentativniji su predstavnici i objekti svake civilizacije i kulture, pa tako i današnje. Gradovi, moglo bi se slikovito kazati, predstavljaju "moždano - živčano" tkivo ili čvorišne točke prostora koje upravljaju i djeluju na svoje socio-gospodarske gravitacijske okolice.

Svijet XXI. stoljeća bit će po svojoj prirodi urban. Buduće generacije neće živjeti u globalnom selu, nego u globalnoj naseljskoj aglomeraciji. Usprkos svim problemima s kojima se danas suočava, grad jest, ili bi morao biti, najbolji oblik organiziranog života ljudi. Neke činjenice go-

vore tome u prilog i ukazuju na to da grad nudi budućnost – gospodarski, društveno i ekološki:

- grad je najbolji način iskorištavanja gospodarskih potencijala nekog područja, što potvrđuju ekonomije urbanizacije,

- grad je od svojih početaka bio i mora biti u budućnosti optimalni okvir za društvene integracije i osobnu slobodu i razvoj,

- grad može ponuditi najviši mogući stupanj ekološke djelotvornosti, jer je u stanju smjestiti velik broj ljudi na relativno ograničenom prostoru,

- grad je oduvijek bio pozornica kulturne raznolikosti i motor kulturnog razvoja, tolerancije i solidarnosti.

Problem, dakle, ne bi trebao predstavljati urbanizacijski proces kao takav (izazivajući utopijske želje povratku prirodi – selu), već neki njegovi oblici, obilježja ili alternative kao što su: prevelike koncentracije stanovništva u najvećim gradovima, neprimjerene veličine gradova, gospodarsko-prometna neracionalnost, kvaliteta života u gradovima, neprimjeren sustav gradskih središta, uništavanje ekoloških sustava, socijalne nedaće i kriminalitet, urbana higijena, društvena i psihološka izolacija i drugo.

S obzirom na činjenicu da nije moguće brzo ili bitno (ako je uopće moguće – jer to ovisi o budućim društvenim, gospodarskim i tehnološkim kretanjima) preusmjeriti urbanizacijski proces, nužno ga je, prije svega, istražiti i spoznati te ga nastojati posrednim aktivnostima usmjeravati; podržavanjem pozitivnih ili zaustavljanjem negativnih trendova, planiranjem optimalnog sustava – mreže središnjih gradova i mjesta/naselja te usmjeravanjem gospodarskih i urbanotvornih djelatnosti u njih. Zato je naročito važno usmjereno i optimalno gospodarenje čitavim prostorom gradskih regija ili mikroregija, i to stoga što svaki grad ima žarišnu – čvornu ulogu prema svojem okružju (na koje djeluje gospodarskim i urbanotvornim funkcijama) kao što i brojni činitelji njegova gravitacijskog područja utječu na njega.

Danas urbanizirana područja Europske zajednice (EU) zauzimaju samo 15–20 posto teritorija tih zemalja, ali u njima živi više od 80 posto svega stanovništva. U budućnosti se u europskim urbaniziranim područjima očekuju bitni poremećaji u procesima uređenja prostora, a ono što u najvećoj mjeri obilježava gradske prostore (posebno metropole) prometni je kolaps.

Stoga su zemlje EU postavile kao jedan od svojih najvažnijih razvojnih ciljeva stvaranje policentričke mreže gradova, optimalno strukturirane. Sve veće značenje dobiva i funkcionalna specijalizacija gradova u okviru ukupne

mreže gradova, u donosu na klasičnu hijerarhijsku podjelu gradova. Za daljnji razvoj bitno je da se planska strategija usmjeri prema policentričnim prostornim strukturama koje bi ujedno sačuvale vrijednosti prirodnih okruženja velikih gradova i identitet regija i manjih mjesta/naselja.

Urbani prostor i grad

Pojam “urbani prostor” u pravilu se rabi kao sinonim za “grad”, ali ta dva pojma nisu ista. Svi gradovi jesu urbani prostori, ali svaki urbani prostor nije grad. “Urbani” je statistički koncept koji definira vlada neke države. S druge strane, grad je mnogo više od velikog broja ljudi koji žive u međusobnoj blizini; to je kompleksan, politički, ekonomski i socijalni entitet. Gradovi širom svijeta simboliziraju identitet i političku moć svoje nacije. Gradovi su, također, središta ekonomske proizvodnje, religije, izobrazbe i kulture.

Budući da svaka država ima vlastitu definiciju “urbanog”, u svijetu postoji zbunjujuća količina definicija. Vlade manjih ili pretežno ruralnih država jednostavno proglašavaju neka naselja urbanim, s obzirom na veličinu ili

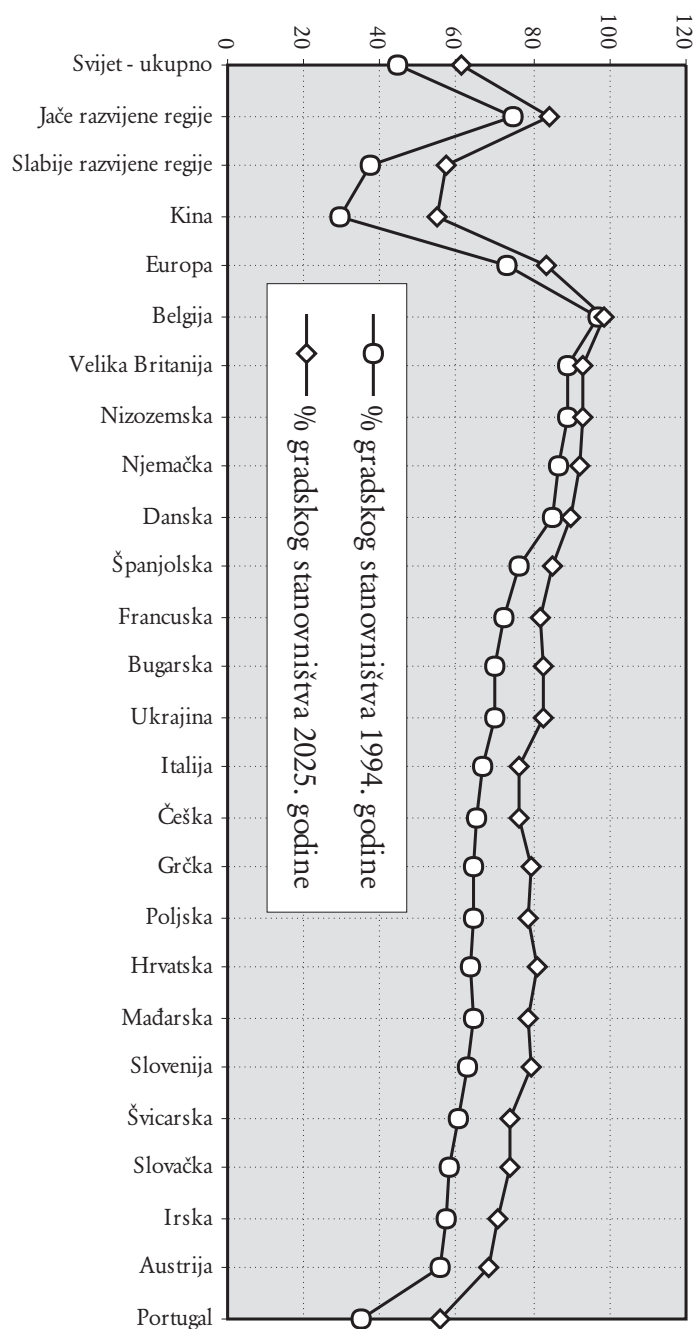
Regija ili zemlja	% gradskog stanovništva	
	1994. godine	2025. godine
Svijet - ukupno	45	61
Jače razvijene regije	75	84
Slabije razvijene regije	37	57
Kina	29	55
Europa	73	83
Belgija	97	98
Velika Britanija	89	93
Nizozemska	89	93
Njemačka	86	92
Danska	85	90
Španjolska	76	85
Francuska	73	82
Bugarska	70	83
Ukrajina	70	83
Italija	67	76
Češka	65	76
Grčka	65	79
Poljska	64	78
Hrvatska	64	81
Mađarska	64	79
Slovenija	63	79
Švicarska	61	74
Slovačka	58	74
Irska	57	71
Austrija	56	68
Portugal	35	56

TABLICA I

Gradsko stanovništvo
 1994. i 2025. godine

(Izvor: United Nations World
 Urbanization Prospects,
 Kentucky Export Directory
 1994.)

SLIKA I
 Gradsko stanovništvo
 1994. i 2025. godine

funkciju. U mnogim zemljama definicija je bazirana na rubnom (polaznom) broju stanovništva; kada stanovništvo regije prekoračuje određeni prag, ta se regija drži urbanom. Takav prag varira od nekoliko stotina do više od 10 000. Neke vlade baziraju svoju definiciju na kombinaci-

ji nekoliko kriterija, kao što su gustoća stanovništva, politička funkcija ili prevladavajuća aktivnost u regiji.

Zbog tako različitih polaznih definicija urbanog prigodom internacionalnih poredbi često se dobivaju iskrivljene slike tih pojava i procesa. Definicija urbanog može varirati i unutar jedne države u dužem razdoblju, jer vlade često mijenjaju definicije urbanog, što može brojne analitičare navesti na krive zaključne o dinamici urbanih procesa.

Definiranje urbanog još je otežano dinamičnom prirodom gradova. I u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju urbana se aktivnost teži pomaknuti izvan ustanovljenih urbanih granica. Tako se veliki gradovi statistički obrađuju za uža i šira područja (npr. Tokio od 8,2 do 39,2 milijuna stanovnika).

Iz svih tih razloga, usporedba razina urbanizacije, urbanog rasta ili veličine grada u različitim državama može i te kako odvesti u krivom smjeru. Iako su podaci UNa o urbanoj strukturi stanovništva najdostupniji mogući internacionalni podaci, njih treba držati samo najboljom procjenom.

Globalni urbani sustav

Gradovi su nositelji funkcionalne organizacije prostora. Oni organiziraju proizvodnju materijalnih dobara i uslužne djelatnosti ne samo za svoje stanovništvo već za svoju mikroregiju, regiju, makroregiju, cijelu državu, pa i cijeli svijet. Posljedica je toga stalna cirkulacija ljudi, roba i informacija između gradova i drugih mjesta. Te cirkulacije, koje mogu biti različitog intenziteta i trajanja, povezuju gradove u funkcionalnu cjelinu koju zovemo - urbani sustav.

Urbani sustavi međusobno se razlikuju po broju gradova, njihovim veličinama, hijerarhijskim odnosima, intenzitetu međusobnih interakcija i veličinom prostora. S obzirom na veličinu prostora koji funkcionalno organiziraju, urbani se sustavi mogu podijeliti na lokalne ili dnevne, regionalne, nacionalne, internacionalne i globalne sustave. Između spomenutih urbanih sustava postoji određen hijerarhijski odnos. Globalni urbani sustav razvija se posljednjih dvadesetak godina, a potiče ga globalni razvoj. Ovaj proces počeo se ubrzati sedamdesetih godina globalizacijom života, a najprisutniji je u sferi gospodarskog razvoja, političkim promjenama i kulturi.

Globalnu ekonomiju obilježava to da se proizvodnja, razmjena i druge djelatnosti organiziraju preko granica nacionalnih država i bez veće kontrole nacionalne regulative, a glavni nositelji su transnacionalne kompanije. Nacional-

ne države moraju se odreći dijela suvereniteta. Globalizacija je poticana, uz ostalo, razvojem mikroelektronike i telekomunikacija, promjenama u strukturi gospodarskih djelatnosti, utjecajem međunarodnih organizacija i sl.

U globalizaciji djeluju dvije vrste sila: socio-gospodarske (koje slabe ulogu nacionalnih država i razvijaju razne oblike gospodarskih integracija) i socio-kulturne (koje potiču različite oblike lokalnih, regionalnih i nacionalnih pokreta i zagovaraju određen stupanj kulturne, gospodarske pa i političke samostalnosti).

Globalni razvoj potaknuo je razvoj gradova specifičnih funkcija i značenja koje, od osamdesetih godina, nazivamo globalnim gradovima. Riječ je o postojećim velikim gradovima (koji su početkom XX. st. nazivani svjetskim gradovima), nacionalnim i internacionalnim metropolama, koji su u procesu globalizacije dobili i dodatne funkcije.

Globalni gradovi su uglavnom veliki, najčešće milijunski ili višemilijunski gradovi. Sjedišta su transnacionalnih kompanija, čvorišta su svjetskog prometnog sustava (roba, novca, informacija) i sjedišta mnogih proizvodnih i uslužnih djelatnosti i globalnog kapitala. Oni svojim funkcijama povezuju regionalna, nacionalna i internacionalna gospodarstva u globalni gospodarski sustav. Oni su središta upravljanja globalnim gospodarstvom.

Globalni gradovi međusobno su povezani cirkulacijom ljudi, roba, kapitala i informacija te na taj način čine jedinstven funkcionalan sustav koji se naziva "globalnim urbanim sustavom". Njega čine svi međusobno povezani globalni gradovi, bez obzira na njihovu veličinu i značenje. Unutar globalnog urbanog sustava stvorena je funkcionalna hijerarhija.

U razvijenim zemljama Zapada nacionalni urbani sustavi su bili međusobno otvoreni, a u socijalističkim zemljama bili su jače zatvoreni. Globalizacija gospodarstva mijenja obilježja nacionalnih urbanih sustava. Ona "omekšava" granice nacionalnih država i sve više "otvara" nacionalne urbane sustave.

Veliki ili mali gradovi

Ako se grad uzme kao način života i kao opće dobro, a ne kao skup raznovrsnih građevina, u njegovoj složenoj namjeni i prvenstvenoj svrhovitosti vidimo čovjeka, čovjeka koji je privržen gradu, ali i grad koji je podređen čovjeku. U tom okviru nalazi se i dvojba: Kakav grad za čovjeka? Veliki ili mali grad?

Stari Grci držali su da “grad treba biti onoliko velik dokle dopire ljudski glas”. Nitko ih nije poslušao i sada, krajem XX. stoljeća, svijet ima i stalno dobiva nove velike gradove, ali i urbane megalopolise. Ovi velegradovi zbog svoje prevelikosti i preskupe ekonomike njihova funkcioniranja, dolaze na rubove funkcionalnog sloma, a ipak se njihov daljnji rast ne uspijeva kontrolirati, još manje zaustaviti.

Danas u Hrvatskoj, zemlji velikog broja malih i srednjih gradova, postoje podijeljena mišljenja o razvoju najvećih gradova. Jedni bi htjeli da se obuzda daljnji kvantitativan rast Zagreba, a drugi daju prednost slobodnom (pa i stihijskom) nastavku dosadašnjih procesa brze urbanizacije čitave Hrvatske na način kako se to dosada odvijalo. Uz Zagreb, još su tri velika grada u središtu spomenutih dvojba, iskustvenih i znanstvenih stajališta: Split, Rijeka i Osijek.

Promotrimo pitanje veličine grada. Na pitanje: koja je “odgovarajuća” veličina grada? – jednako bi se moglo postaviti protupitanje: koja je “odgovarajuća” veličina neke države? Ne možemo dobiti jednoznačan odgovor – jer ne znamo izravno izračunati što je dobro, no dobro znamo (odnosno prečesto površno prosuđujemo) što je loše. Dobro i loše možemo raspoznati u krajnostima, iako ih normalno ne možemo fino prosuditi i reći: “Ovoga bi trebalo biti 5 posto više ili ovoga bi trebalo 5 posto manje”.

Podimo od postavke da je 500 000 ljudi gornja granica onoga što bi bilo poželjno u velikom gradu. O donjoj granici pravog grada mnogo je teže prosuđivati. Najljepši gradovi u povijesti bili su vrlo maleni u odnosu na standarde XX. stoljeća. Institucije i instrumenti kulture jednog grada ovise o određenoj akumulaciji bogatstva. No, koliko se bogatstva mora prikupiti, ovisi o tipu kulture kojoj se teži. Za neke tipove onoga što se naziva “visokom kulturom”, kao filozofiju, umjetnost i vjeru, dosta je relativno malo novaca. Drugi pak tipovi, kao što su istraživanje svemira ili ultramoderna fizika i slično, zahtijevaju velika novčana sredstva i k tome su donekle udaljeni od stvarnih ili trenutačnih potreba ljudi.

U XIX. i osobito XX. stoljeću visoko razvijeni prijevozni i komunikacijski sustav imao je takav učinak na ljude da su oni postali slobodni i nesputani. Milijuni ljudi počeli su se kretati, napuštati ruralna područja i male gradiće da bi, “privučeni svjetlima velegrada”, otišli u veliki grad, uzrokujući tako njegov patološki rast. To se dobro vidi na primjeru SAD-a: pučanstvo se koncentriralo u tri golema (svako s oko 60 mil.) megalopoliska područja Boston-Washington, Chicago i San Francisco-San Diego. Os-

tatak države je praktično prepušten pustoši – napušteni provincijski gradovi i farme na zemlji visokotehnizirane i kemizirane poljoprivrede.

Danas se u cijelom svijetu šire dosadašnji ili stvaraju novi megalopolisi. Ti megalopolisi i procesi u prostoru stvaraju i velike probleme: zastrašujući kriminal, otuđenje, stresove, društvene lomove sve do obitelji i drugo. Osobito su ugrožene gospodarski siromašne zemlje, jer ovi procesi dovode do masovne migracije u gradove (pitanje nezaposlenosti) i nestanka radne snage u ruralnim područjima (širenje gladi). Rezultat svega je “dvojno društvo” bez unutarnje kohezije i podložno političkoj nestabilnosti (jer se socijalna i psihološka struktura života u unutrašnjosti jednostavno slomila).

OSVRT NA NEKE ANALIZE SREDIŠNJIH MJESTA / GRADOVA

Sustav središnjih mjesta-gradova

Razvrstavanjem svih naselja/mjesta u nekoj državi, a osobito većih i važnijih, uz geografe i ekonomiste, u najvećoj se mjeri bave prostorni planeri u okviru djelatnosti prostornog uređenja tj. izrade prostorno-planskih dokumenata. Naime, glavni cilj tih razvrstavanja je utvrditi važnije gradove i mjesta koji čine osnovicu “urbane – naseljske mreže” neke zemlje, kako bi se usmjerenim planskim aktivnostima ta mreža razvijala, dopunjavala ili mijenjala.

Mreža gradova ili urbani sustav je skup gradova (urbanih čvorišta) raspoređenih u prostoru, između kojih postoje uzajamne veze koje se očituju u cirkulaciji ljudi, roba i informacija. Mreža gradova se razvija i djeluje kao cjelina, a promjene jednog elementa uvjetuju promjene i “podešavanje-prilagodbu” cijelog sustava – jer sustav je skup elemenata u kojem je položaj svakog od tih elemenata bitno određen njegovom funkcijom u odnosu prema cjelini i drugim njegovim dijelovima. Takav sustav nastaje djelovanjem gospodarskih, socio-kulturnih, funkcionalnih i prostornih veza i odnosa između naselja razmještenih u prostoru, a ti čimbenici djeluju različitim intenzitetom.

Osnovni pokazatelji kojima se može opisati svaki urbani sustav ili mreža gradova su: broj stanovnika, funkcije mjesta-gradova, veličina gravitacijske zone, gustoća naseljenosti, poredak po položaju i prostorna funkcija mjesta. Postojanje nekih pravilnosti između navedenih pokazatelja potaknulo je formiranje modela gradskih ili urbanih mreža i s tim pojma sustava središnjih mjesta.

Poredak po važnosti gradova ili mjesta zapravo proizlazi iz neospornih činjenica: (1) da svako mjesto ne može

sadržavati sve funkcije; (2) da se za one funkcije koje su rjeđe potrebne povećavaju udaljenosti njihove dostupnosti; (3) da je prirodno i poželjno organiziranje funkcija u obliku piramide - tj. viši rang sadržava i sve funkcije nižih rangova; (4) postoji minimalna gospodarska granica mogućnosti funkcioniranja određenih djelatnosti i potražnje.

Gradovi su nositelji središnjih funkcija. Stoga se oko njih oblikuje polje funkcionalne gravitacije. U urbanom sustavu svaki grad ima svoju funkcionalnu masu i svoj zemljopisni položaj, a njegovo potencijalno funkcionalno značenje sastoji se od unutarnje mase i vanjske mase koja ovisi o razmjernom zemljopisnom položaju tog grada u odnosu na druge gradove. U određivanju poretka po važnosti središnjih mjesta te utvrđivanju interakcija između gradova, u geografskim i drugim istraživanjima često se rabe gravitacijski i potencijalni modeli koji se temelje na zakonu gravitacije. Gravitacijski model primjenjuje se za izračunavanje interakcija između dvaju naselja u prostoru, primjenjujući pokazatelje koji iskazuju jačinu i usmjerenost prostornih tijekova. Potencijalni model se rabi prilikom određivanja potencijalne interakcije svakog naselja sa svim ostalim naseljima određenog prostora. Osobito se rabi u istraživanju raznih društvenih pojava (migracije, trgovina, komunikacije), potencijala stanovništva i gospodarstvenih fondova prostora te za određivanje gravitacijskog područja većih i velikih gradova.

Središnjost grada ili mjesta određuje "višak" središnjih usluga preko potreba samog središnjeg mjesta. Valja naglasiti da to ipak nije promatranje grada-mjesta u njegovoj cjelovitosti, već samo u jednom njegovom prostornom obilježju - glavnoj "profesiji" mjesta. Glavno obilježje ili djelatnost grada je da bude središte regije. Središnje mjesto je to značajnije što njegove središnje funkcije rabi veći broj stanovnika i što mu gravitira više drugih naselja sa što šireg područja.

Središnjost mjesta jednaka je intenzitetu ili stupnju opsluživanja gravitirajućeg prostora, tj. relativnoj važnosti mjesta u odnosu na regiju kojoj pripada. Središnja važnost mjesta sastavljena je od dva bitna dijela: (1) dio važnosti (nodalne) koja proizlazi iz veličine aglomeracije (broja ljudi) i (2) dio važnosti (relativne) koja proizlazi iz središnjih funkcija. Nodalnost je ukupna važnost mjesta (npr. izražena brojem stanovnika), a središnjost je relativna važnost mjesta (pokazuje koja dobra i usluge nadilaze potrebe stanovnika mjesta i služe gravitacijskom području).

Različite vrste istraživanja središnjih gradova i mjesta u Republici Hrvatskoj

Istraživanja obavljena posljednjih desetljeća (od 1970. do 1995.), utvrdila su i izdvojila (iz skupa od oko 7 000 samostalnih statističkih naselja) oko 600–800 razvojnih žarišta, razvrstanih u nekoliko tipova (od glavnog grada Zagreba do malih lokalnih inicijalnih razvojnih žarišta). Jednako tako, ova istraživanja su izdvojila i 100–200 gradova ili važnijih središnjih mjesta. U razmatranom vremenu zakonski status grada ili mjesta s gradskim obilježjima imalo je od 69 do 214 gradova-mjesta.

Postanak i razvoj mreže središnjih mjesta, njihovih gravitacijskih područja i poredak po važnosti gradova baziran na uslužnim funkcijama u direktnoj je ovisnosti o društveno-gospodarskim prilikama u zemljama u kojima se te mreže razvijaju. Stoga je razumljivo da je nemoguće stvarati modele središnjih mjesta koji bi općenito vrijedili posvuda u svijetu.

U proučavanju integriranih naseljskih sustava neke zemlje i utvrđivanju mreže središnjih mjesta nema jednoznačnog pristupa. Ovdje navodimo nekoliko primjera takvih istraživanja iz različitih vremena i prostora:

1. W. Christaller je 1933. u južnoj Njemačkoj utvrdio 10 (9) klasa središnjih mjesta po važnosti: (10) ostala mala mjesta; (1) oko 800 ljudi prosječno; (2) 1 200 ljudi prosječno; (3) 2 000; (4) 4 000; (5) 10 000; (6) 30 000; (7) 100 000; (8) 500 000 i (9) 1 000 000 ljudi.

2. A. E. Smailes je 1944. pri razvrstavanju mjesta Engleske i Walesa utvrdio 5 klasa: (1-a) major cities (London-radijus 25 km); (1-b) major cities (radijus 8 km); (2) cities; (3) minor cities or major towns; (4) towns i (5) sub-towns.

3. H. Carol je 1960. podijelio mjesta u 6 klasa, a svaku klasu u tri tipa (viši, prosječni i niži): (1) zaselak, seoce (hamlet); (2) selo (village); (3) gradić (town: 2 000–7 000 ljudi); (4) grad (city: 7 000–30 000); (5) metropolis i (6) megapolis (New York).

4. I. Vrišer je 1972. utvrdio, za prostor bivše Jugoslavije, da su četiri zaposlena u nekim tercijarnim djelatnostima (usluge) na 100 stanovnika mjesta nužni minimum koji neko malo središnje mjesto treba imati. Višak zaposlenih pokazuje značenje nekog središnjeg mjesta i njegov položaj u hijerarhiji.

5. A. Malić je 1978. prema središnjim funkcijama razvrstao mjesta središnje Hrvatske u 5 redova: (1 red) oko 335 mjesta: gravitacijsko područje sa 6 000–9 000 ljudi i površinom od 60–80 km²; (2 red) 100 mjesta: 15 000–30 000

ljudi, 150–270 km²; (3 red) 35 mjesta: 40 000–130 000, 400–1 200 km²; (4 red) 5 mjesta: 300 000–700 000, 2 400–6 500 km²; (5 red) 1 mjesto: Zagreb.

6. O. Grgurević je 1990. za prostor Republike Hrvatske utvrdio 602 središnja mjesta, prema načelu da središnje mjesto mora imati barem pet osnovnih funkcija (sjedište općine ili mjesnog ureda, osnovnu školu, zdravstvenu stanicu, trgovinu i poštu). Od 602 središnja mjesta, 236 mjesta je imalo svih pet nužnih funkcija, a 366 mjesta imalo je četiri ili manje središnjih funkcija.

Poredak po važnosti gradova i mjesta (hijerarhija klasa) je općeprihvaćen način prikazivanja sustava središnjih mjesta (temeljen na znanstvenim istraživanjima) i za to postoji dosta dokaza. Ipak, istodobno sve više nailazimo i na sumnju opravdanosti (za to također ima dokaza) postavljanja hijerarhijskog sustava klasa središnjih naselja. Naime, neke istraživačke studije nisu mogle naći potvrdu postojanja skupova, već ukazuju na kontinuiranu urbanu ljestvicu u nekoj zemlji. Nadalje je otkriveno da je značenje i važnost gradova i ostalih urbanih središta u stalnom rastu ili opadanju u cjelovitoj urbanoj mreži.

Zaključno bismo mogli kazati da je svaki sustav središnjih mjesta (i mreža gradova) uspostavljen tek za određeno kraće razdoblje i da je taj sustav ipak često rezultat istraživačke arbitrarne odluke i ocjene.

Neki značajniji modeli sustava gradova u Hrvatskoj

Model (iz 1976.) Centralna naselja i gradovi Hrvatske

I. Crkvenčić je 1976., na temelju Popisa stanovništva iz 1971., izdvojio iz 6 666 samostalnih statističkih naselja 498 središnjih mjesta (od toga 103 grada) i utvrdio njihova sljedeća obilježja: središnje naselje – središte Hrvatske grad Zagreb s više od 500 000 stanovnika; središnja naselja 1. reda (Split, Rijeku i Osijek) s više od 100 000 stanovnika prosječno; središnja naselja 2. reda su oko 45 puta veća od prosječnog hrvatskog – oko 35 000 stanovnika i s oko 275 000–425 000 stanovnika u gravitacijskom području; središnja naselja 3. reda su oko 15 puta veća od prosječnog hrvatskog – oko 10 000 stanovnika i s oko 87 000–213 000 stanovnika u gravitacijskom području; središnja naselja 4. reda su oko 5 puta veća od prosječnog hrvatskog – oko 3 000–3 500 stanovnika i s oko 38 000–95 000 stanovnika u gravitacijskom području; središnja naselja 5. reda su oko dva puta veća od prosječnog hrvatskog (663) ili oko 1 200 stanovnika i s oko 8 000–13 000 stanovnika u gravitacijskom području.

TABLICA 2
Model iz 1976.

Klasa-red-rang	Broj gradova	Ukupno stanovnika 1991. g.
1. Državno središte	1	717 514
2. Makroregionalna središta	3	478 950
3. Regionalna središta	9	460 036
4. Mikroregionalna središta	27	440 886
5. Područna središta	79	534 063

Model (iz 1988.) Prostorni plan SR Hrvatske

Sustav središnjih naselja u Prostornom planu SR Hrvatske (usvojen u Saboru RH 1988.) temeljen je na podacima Popisa stanovništva iz 1981.

1. Središte Hrvatske – Zagreb (Dugo Selo, Samobor, Sesvete, Velika Gorica i Zaprešić): broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 5 000 000; broj stanovnika središnjeg mjesta više od 1 000 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 300 000; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja više od 1:5; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 300–400.

2. Središte makroregije: Split (Trogir i Omiš), Rijeka (Opatija i Crikvenica) i Osijek: broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 600 000; broj stanovnika središnjeg mjesta 100 000–200 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 50 000; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja 1:4–1:5; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 100–200.

3. Regionalno središte: Bjelovar, Varaždin, Karlovac (i Duga Resa), Sisak (i Petrinja), Vinkovci, Vukovar (i Borovo), Slavonski Brod, Pula, Gospić (i Lički Osik), Zadar, Šibenik i Dubrovnik: broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 100 000; broj stanovnika središnjeg mjesta 30 000–80 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 20 000; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja 1:3–1:4; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 50–80.

4. Manje regionalno središte (24 grada): broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 40 000; broj stanovnika središnjeg mjesta 10 000–30 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 5 000; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja 1:2–1:4; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 20–50.

5. Ostala središta općina (63 grada): broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 10 000; broj stanovnika središnjeg mjesta 3 000–10 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 1 000; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja 1:2–1:3; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 10–20.

6. Područno-lokalno središte: broj stanovnika gravitacijskog i utjecajnog područja više od 2 000; broj stanovnika središnjeg mjesta 500–3 000; broj zaposlenih radnika u središnjem mjestu više od 200; odnos broja stanovnika središnjeg mjesta te utjecajnog i gravitacijskog područja 1:2–1:3; radijus utjecaja središnjeg mjesta u km – orijentacijski 5–10.

Klasa-red-rang	Broj gradova	Ukupno stanovnika 1991. g.
1. Državno središte (+ 5 bližih gradova)	1	838 097
2. Makroregionalna središta (+ 4 bliža grada)	3	519 653
3. Regionalna središta (+4 bliža grada)	12	611 952
4. Mikroregionalna središta (+6 bližih gradova)	18	302 672
5. Važnija lokalna i lokalna središta	63	339 704

TABLICA 3
 Model iz 1988.

*Model (iz 1997.) Strategija prostornog uređenja
 Republike Hrvatske*

Važnija razvojna središta i gradovi i naselja s gradskim obilježjima u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske (usvojena u Saboru RH 1997.) temeljeni su na podacima Popisa stanovništva iz 1991.

(1) Državno središte – metropola: 1. Zagreb – metropolitansko područje (Sesvete, Dugo Selo, Velika Gorica, Samobor, Zaprešić).

(2) Makroregionalno središte – 3 velika grada: 1. Split (Trogir, Kaštela, Solin, Podstrana, Omiš i Supetar); 2. Rijeka (Opatija, Matulji, Kastav, Čavle, Bakar i Kraljevica); 3. Osijek (Višnjevac, Josipovac, Čepin, Darda, Bilje i Tenja).

(3) Veće regionalno središte – 10 većih gradova: 1. Bjelovar, 2. Varaždin, 3. Dubrovnik, 4. Karlovac, 5. Pula, 6. Slavonski Brod, 7. Sisak, 8. Šibenik, 9. Vukovar i 10. Zadar,

(4) Regionalno središte – 17 srednjih gradova

- (5) Manje regionalno središte - 48 manja grada i 55 mjesta s gradskim obilježjima
- (6) Veća lokalna središta
- (7) Lokalna središta (ostala općinska sjedišta)
- (8) Ostala naselja

TABLICA 4
Model iz 1977.

Klasa-red-rang	Broj gradova	Ukupno stanovnika 1991. g.
1. Državno središte (+4 bliža veća središta)	1	991 000
2. Makroregionalna središta (+7 bližih većih središta)	3	656 000
3. Veća regionalna središta	10	600 000
4. Regionalna središta	7	200 000
5. Manja regionalna središta	48	437 000

Polazni pristup prije ocjenjivanja i izdvajanja naselja u gradove, u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske iz 1997. bio je uklanjanje naslijeđenih prostornih statističkih nelogičnosti i objektiviziranje podataka o važnijim naseljima. Primjerice: naselja Opatija i Ogulin imala su prema Popisu iz 1991. oko 10 000 stanovnika - s tim da je statističko područje Opatije 7 km², a Ogulina 50 km². Znači, statistika ujednačuje "neusporediva" naselja. Međutim, ako se promatra jednako veliko naseljeno područje oko središta ovih gradova (u polumjeru od 4 km), grad Opatija ima oko 20 000 stanovnika, a grad Ogulin oko 12 000. Iz navedenih razloga, a radi optimiranja pokazatelja, u Strategiji su analizirana slično velika područja oko slično velikih gradova i drugih naselja, bez obzira na važne statističke podjele prostora tih naselja.

Dakle, u prvom koraku, analizirani su prostori oko izabranog broja važnijih gradova i mjesta-naselja koja predstavljaju žarišta razvitka svojih gravitacijskih okolica. Podaci svih okolnih naselja uključeni su u podatke najvećeg naselja u kružnom području istraživanja. Kružna područja oko većih gradova i naselja određena su polumjerima razmjerno statističkom broju stanovnika glavnog mjesta-naselja. Ispravnije i točnije bilo bi ove udaljenosti mjeriti cestovnim prometnicama (jer bi se izbjegle reljefne i druge stvarne prirodne zapreke), ali su zbog brze računalne obrade odabrana kružna područja-krugovi. Na taj način dobiveno je oko 270 kružnih područja oko gradova i većih naselja.

U sljedećoj fazi obrade statističkih podataka za kružna područja, prostorno-planerskim pokazateljima i krite-

rijima (nužnim i dostatnim) utvrđeno je koje naselje s kružnim područjem može-treba imati status grada, a koje status gradića (mjesto s gradskim obilježjima). Osnovni pokazatelji za izdvajanje i razvrstavanje u gradove su bili: broj stalnih stanovnika naselja; broj povremenih stanovnika u naselju; broj radnih mjesta u naselju; broj kućanstava u naselju; udjel poljodjelskog stanovništva; udjel radnika u mjestu stanovanja; udjel kućanstava bez poljodjelskog stanovništva; udjel dnevnih migranata i sl. Iz skupa od 270 kružnih područja (većih naselja) izdvojeno je oko 150-170 gradova i gradića (mjesto s gradskim obilježjima), a od toga nedvojbeno oko 100-120 "pravih" gradova.

PRIJEDLOG SISTEMATIZACIJE-ODREĐENJA SREDNJIH HRVATSKIH GRADOVA

Polazišta za određenje skupova "gradovi" i "srednji gradovi"

U prijašnjim poglavljima studije navedeno je kako u suvremenim državama svijeta ili Europe postoji zbunjujuća definicija gradova i urbanih prostora, tj. ne postoje međunarodno priznati kriteriji za izdvajanje nekog naselja-mjesto u rang ili status grada. U Republici Hrvatskoj je status grada ili mjesto s gradskim obilježjima, u posljednjih četrdesetak godina prema različitim kriterijima, imalo od 69-204 naselja. Godine 1997. zakonski status grada imaju 122 naselja u Hrvatskoj (bez javnosti poznatih kriterija izdvajanja), sa stalnim težnjama brojnih lokalnih zajednica da se taj broj ponovno proširi do 150 ili čak 200 gradova.

Iz spomenutog je uočljivo da nije posve jasno iz kojeg skupa gradova, sadašnjeg od 122 grada, ili nekog očekivanog prema težnjama, ili nekog utemeljenog na znanstvenostručnim kriterijima (koje bi trebalo Zakonom prihvatiti), valja predložiti podskup "srednjih hrvatskih gradova". Za izračunavanje ili određenje "srednjeg" postoji više načina matematičkog izračunavanja - ali za sve je nuždan polazni uvjet, precizno određen ukupni skup, broj ili veličina.

U ovom radu, jednom od prvih prijedloga određenja "srednjih gradova", pošlo se od sljedećih stajališta.

- Kulturno-povijesnom i gospodarskom uvjetovanošću u svijesti (i podsvijesti) građana Republike Hrvatske postoji spoznaja da je "Hrvatska zemlja gradova". Doduše malenih, ali vremenski dugovječnih, nastalih u različitim državnim i civilizacijskim sustavima koji su se na ovim prostorima razvijali.

- Hrvatska je zemlja relativno rijetke naseljenosti i s malobrojnim stanovništvom kojemu je svako veće središnje mjesto važno i predstavlja "uzor" gradskog stila živ-

ljenja – jedan od uobičajenih UN kriterija 10 000 ili 20 000 stanovnika za naše uvjete je neprimjeren.

– U Hrvatskoj sva značajnija mjesta koja imaju očuvan višestoljetan vrijedan graditeljski fond, osobito s objektima javne ili duhovne funkcije, “otjelovljuju” pojam grada – čak i onda ako danas ne raspolažu s nužnim suvremenim središnjim funkcijama i brojnim stanovništvom koje bi ih stvarno činile gradom.

U skupu od 736 središnjih mjesta i razvojnih žarišta (Popis 1991. – Strategija prostornog uređenja RH, 1997. – kružna područja oko većih naselja) živjelo je 3 870 000 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 5 300 stanovnika.

U skupu od 267 gradova i naselja s gradskim obilježjima (Popis 1991. – Strategija prostornog uređenja RH, 1997. – prostori od 21 km² oko većih mjesta) živjelo je 2 840 000 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 10 600 stanovnika.

U skupu od 204 grada i naselja s gradskim obilježjima (iz osamdesetih godina) živjelo je 2 337 500 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 11 500 stanovnika.

U skupu od 217 gradova i naselja s gradskim obilježjima (Popis 1991. – Strategija prostornog uređenja RH, 1997. – kružna područja oko većih naselja) živjelo je 3 040 000 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 14 000 stanovnika.

TABLICA 5
 Kriteriji za skup
 “Srednji gradovi”

Rang naselja	Broj naselja u nekom tipu-rangu središnjeg mjesta	Radijus u km (u zagradi) Broj stanovnika središnjeg mjesta	Broj stanovnika u gravitacijskom području	Površina gravitacijskog područja u km ²
I.	1 (Zagreb)	(108) 500 000	3 500 000	33 000
II.	2	(62) 100 000	1 000 000	10 800
III.	6	(36) 30 000	350 000	3 600
IV.	18	(21) 10 000	100 000	1 200
V.	54	(12) 4 000	35 000	400
VI.	162	(7) 2 000	11 000	133
VII.	486	(4) 1 000	3 500	44

U skupu od 164 grada i naselja s gradskim obilježjima (1991. – Strategija prostornog uređenja RH) živjelo je 2 900 000 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 17 700 stanovnika.

U skupu od 122 grada (1991. – Zakon iz 1997.) živjelo je 2 717 000 stanovnika, a prosječna veličina tih mjesta bila je 22 300 stanovnika.

Vodeći računa o svemu spomenutom (osobito o određivanju sustava središnjih naselja u drugim zemljama i u nas), u ovoj studiji polazi se od vjerojatnog ili optimalnog temeljnog skupa od oko 160 gradova u Republici Hrvatskoj (oko 2000.) i prema tom skupu je izrađen prijedlog podskupa “srednjih hrvatskih gradova”.

Primjenom teorije tržišnog načela (A. Christallera) i njezinih kriterija, na prostoru Hrvatske dobije se ukupno oko 730 središnjih mjesta. Sedamdeset osam gradova iz III., IV. i V. ranga (skupa) mogli bismo, polazno i teorijski, držati srednjim gradovima u hrvatskim okolnostima.

Prijedlog određenja srednjih gradova

Za odabir srednjih hrvatskih gradova izabrana su tri temeljna kriterija koji najcjelovitije iskazuju (od dostupnih statističkih podataka) obilježje srednjeg grada: (1) broj stalnih stanovnika grada, (2) uz stalne stanovnike i broj ekvivalentnih stanovnika – za turistička središta i (3) uz stalne stanovnike i broj svih zaposlenih radnika u gradu – za radna središta.

1. kriterij: naselje-mjesto s više od 10 000 stalnih stanovnika (Popis 1991.).

Obrazloženje: slično kriteriju UN. To što neko mjesto (kao npr. Čepin) ima toliko ljudi a nema i primjerene osnovne funkcije grada samo ukazuje na to gdje je nužna brza intervencija države da se ta situacija sanira. U Hrvatskoj ne bi smjela postojati sela ili spavaonice s 10 000 stanovnika.

2. kriterij: naselje-mjesto s više od 7 000 stalnih stanovnika, kada ima i više od 20 000 ekvivalentnih stanovnika.

Obrazloženje: ekvivalentan broj stanovnika naselja (stalni i povremeni stanovnici) dobije se kad se stalnim stanovnicima mjesta pribroje povremeni stanovnici (izračun: broj turističkih noćenja u godini podijeljen sa 120 dana + broj vikend stanova pomnožen s 2). Dobiven broj povremenih stanovnika pokazuje za koliko ljudi se teorijski (cijele godine) povećao broj stalnih stanovnika. Zbog povremenih stanovnika turistička mjesta imaju mnoge središnje funkcije i javne sadržaje (koji su osnovno obilježje

grada) dimenzionirane za potrebe “ekvivalentnog” stanovništva.

3. kriterij: naselje-mjesto s više od 7 000 stalnih stanovnika, kada ima i više od 5 000 zaposlenih u mjestu.

Obrazloženje: proučavanjem gospodarskih djelatnosti u gradovima i njihova utjecaja na središnjost grada utvrđeno je da industrija koncentrira radnu snagu, ali i potiče razvoj uslužnih djelatnosti. Istodobno razvoj uslužnih djelatnosti i jačanje tržišta ponovno utječe na razvoj novih industrija i usluga. Posrijedi je proces kružne, kumulativne kauzalnosti. Gradovi s većom funkcijom rada imaju i izraženija gravitacijska područja zaposlenih. U pravilu, danas, manji gradovi imaju veći udio dnevnih migranata nego veći gradovi.

ZAKLJUČAK

Temeljem tri sintezna kriterija, izdvojeno je iz skupa naselja-mjesta koja imaju obilježja gradova podskup od 54 srednja grada. Ovi srednji gradovi razvrstani su, nadalje, u tri karakteristične skupine, radno nazvane: (1) “veći” srednji gradovi, (2) “srednji” srednji gradovi i (3) “manji” srednji gradovi.

TABLICA 6

Srednji gradovi –
kriteriji za izdvajanje

1. kriterij: mjesto s više od 10 000 stanovnika (popis 1991.), ljudi u kružnom području
 2. kriterij: mjesto s više od 20 000 ekvivalentnih ljudi u kružnom području i više od 7 000 stalnih stanovnika
 3. kriterij: mjesto s više od 7 000 stalnih stanovnika i 5 000 radnih mjesta (središta rada)

	Broj stanovnika (u 000)			Zakon gradovi (1) i općine (2) 1997.	Popisano 1991. kružno područje (1. kriterij)	Ekvivalentni stanovnici – stalni i turisti (2. kriterij)	Radna mjesta – središta rada (3. kriterij)	Broj naselja u kružnom području	Radijus u m od središta mjesta
UKUPNO HRVATSKA	35	25	20	15	10	7	5		
Radijusi u km	1114	991	903	846				14	10000
ZAGREB (metrop.)									
VELIKI GRADOVI									
SPLIT	314	289	257	251	224	196		3	7000
RJJEKA	249	238	229	196	180	170		1	7000
OŠIJEK	238	191	170	153	116	107		6	7000
“VEĆI” SREDNJI GRADOVI									
ZADAR			109	92	83	79		1	4500
PULA			78	77	64	62		1	4500
KARLOVAC			103	85	73	62		4	4500
SLAVONSKI BROT			81	70	65	58		2	4500
VUKOVAR – Borovo			85	60	52	45		2	4500
SISAK			94	84	60	53		7	4500
DUBROVNIK			55	51	50	50		1	4500
VARAŽDIN			157	96	65	50		5	4500
ŠIBENIK			65	52	47	44		2	4500
VINKOVCI			93	64	48	40		2	4500
VELIKA GORICA			Zagreb	62	52	44		9	4500
ČAKOVEC – Nedelišće			Varaždin	67	44	37		12	4500
BJELOVAR			66	52	41	38		7	4500
“SREDNJI” SREDNJI GRADOVI									
KOPRIVNICA			43	36	29			3	3500

TABLJICA 6 (nastavak)

	Broj stanovnika (u 000)		Zakon gradovi (1) i općine (2) 1997.	Popisano 1991. kružno područje (1. kriterij)	Ekvivalentni stanovnici - stalni i turisti (2. kriterij)	Radna mjestna - središta rada (3. kriterij)	Broj naselja kružnom području	Radius u m od središta mjestna
POŽEGA	38	30	25	1	23975	11637	7	3500
ĐAKOVO	37	30	23	1	20317	7531	1	3500
PETRINJA	Sisak	27	21	1	19807	8160	5	3500
SINJ	39	29	22	1	19721	6754	5	3500
SAMOBOR	Zaprešić	38	30	1	18341	5716	11	3500
VIROVITICA	35	27	23	1	18189	9585	4	3500
VALPOVO-Belišće	30	23	20	1	17989	8185	3	3500
ZAPREŠIĆ	Samobor	38	27	1	17243	4213	3	3500
KUTINA	25	21	19	1	15909	9213	2	3500
NOVA GRADIŠKA	33	25	23	1	15728	14772	3	3500
KNIN	25	20	18	1	15687	9375	6	3500
KAŠTEL STARI	Split	31	23	1	15611	1026	4	3000
SOLIN	Split	Split	Split	1	15410	3805	4	3500
“MANJI” SREDNJI GRADOVI								
PAKRAC - Lipik		19	17	1	14098	6572	7	3500
DARUVAR		19	15	1	13786	5530	7	3500
KAŠTEL SUĆURAC		Split	Split	1	13557	3151	3	3500
BELI MANASTIR		18	13	1	13108	5711	4	3500
KRIŽEVCI		20	15	1	13005	5491	9	3500
ROVINJ		14	13	1	12910	6245	1	3500
METKOVIĆ		15	14	1	12108	3997	2	3500
SLATINA		16	14	1	12056	5291	2	3500
TROGIR		17	15	1	11997	5214	4	3500
MAKARSKA		14	14	1	11958	4459	2	3500
ŽUPANJA		19	14	1	11947	4359	1	3500
OPATIJA		31	25	1	11942	5722	5	3500
DUGA RESA	Karlovac	15	15	1	11439	10794	14	3500
LABIN		19	17	1	11350	3696	9	3500

TABLICA 6 (nastavak)

	Broj stanovnika (u 000)	Zakon gradovi (1) i općine (2) 1997.	Popisano 1991. kružno područje (1. kriterij)	Ekvivalentni stanovnici – stalni i turisti (2. kriterij)	Radna mjesti – središta rada (3. kriterij)	Broj naselja kružnom području	Radius u m od središta mjesti	
OGULIN	16	13	1	11337	10892	5223	3	3500
NAŠICE	23	15	1	11178	10536	4260	4	3500
NOVSKA	13	11	1	10678	9946	4344	4	3500
ČEPIN	26	11	2	10525	9787		3	3500
POREČ	13	11	1	9907	50236	5789	9	3500
UMAG	12	10	1	9101	26443	4517	5	3500
CRIKVENICA	14	11	1	9576	23024	2419	11	3500
MALI LOŠINJ	8	8	1	7560	19634	2560	2	3000
IVANEC	21	12	1	9667	9349	4796	13	3500
GOSPIĆ	13	10	1	9856	9269	3884	3	3500
IVANIĆ-GRAD	16	13	1	8771	8771	4752	6	3500
KRAPINA	27	18	1	8952	8728	4173	16	3500
LUDBREG	17	12	1	7301	7077	5272	8	3500
VEĆI MALI GRADOVI (DIO):								
PRIČUVNI PRIJELAZNI SKUP								
DUGO SELO	18	11	1	9306	8738	2686	7	3500
NOVI MAROF	17	13	1	8530	8022	3388	11	3500
IMOTSKI	21	16	1	8164	7474	3366	4	3500
VRBOVEC	13	10	1	7952	7637	2936	13	3500
GLINA	13	10	1	7711	7516	3846	4	3500
OMIŠ	16	9	1	7188	8020	2909	5	3000
JASTREBARSKO	15	9	1	7143	6608	2587	7	3000
VODICE	8	7	1	7029	10866	1195	4	3000
DONJI MIHOLJAC	9	7	1	6935	6858	3122	1	3000
ZABOK	31	13	1	6907	6715	3780	11	3000
PLOČE	9	8	1	6846	6767	4440	3	3000
ĐURĐEVAC	15	9	1	6845	6831	3593	1	3000
ILOK	7	7	1	6775	6477	2291	1	3000

Ratimir Zimmermann
Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj

SLIKA 2
 Srednji hrvatski gradovi

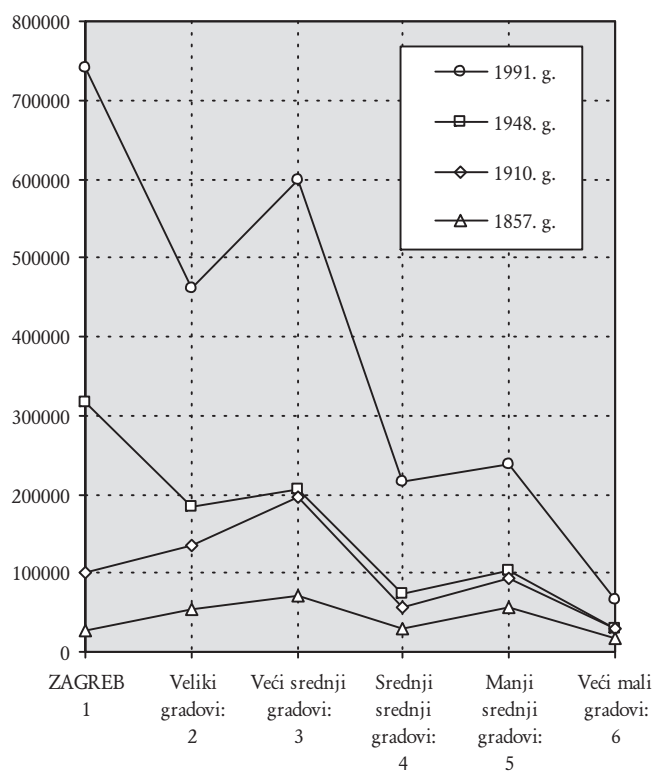
Osnovni pokazatelji o izdvojenim srednjim gradovima

Promjena broja ljudi u gradovima 1857., 1910., 1948.				
	1991.	1948.	1910.	1857.
ZAGREB	742107	315486	100684	27518
Veliki gradovi	462113	182852	134806	54294
Veći srednji gradovi	598283	206411	197027	71721
Srednji srednji gradovi	216820	73327	56024	28480
Manji srednji gradovi	237608	103659	93081	55368
Veći mali gradovi	67003	29517	28801	17828

Napomena: Prema Popisu 1991. – Ostali Popisi uporedivi

TABLICA 7

Stanovništva gradova (prema popisima 1857., 1910., 1948., 1991. godine)

SLIKA 3

Stanovništva gradova (prema popisima 1857., 1910., 1948., 1991. godine)

TABLICA 8
Promjena broja ljudi u
srednjim gradovima 1857.,
1910., 1948., 1991.

Srednji gradovi	1991.	1948.	1910.	1857.
ZADAR	76343	13954	18077	8331
PULA	62378	21065	59610	3628
KARLOVAC	59999	26690	16667	9968
SLAVONSKI BROD	55683	18605	11740	3218
VUKOVAR - Borovo	51081	21382	12288	8844
SISAK	45792	14140	9597	3095
DUBROVNIK	49728	16735	12683	7738
VARAŽDIN	41846	17314	13844	9699
ŠIBENIK	41012	15353	13659	6611
VINKOVCI	35347	17219	10455	3632
VELIKA GORICA	31614	4050	3228	1492
ČAKOVEC - Nedelišće	20534	7037	5913	2678
BJELOVAR	26926	12867	9266	2787
KOPRIVNICA	24238	8663	8018	3224
POŽEGA	21046	8554	5899	2227
ĐAKOVO	20317	8890	6151	2360
PETRINJA	18706	5221	5486	3222
SINJ	11378	2585	2708	1563
SAMOBOR	14170	3767	2790	3186
VIROVITICA	16167	9951	7717	4093
VALPOVO - Belišće	15824	7020	5694	2753
ZAPREŠIĆ	15678	2294	1450	791
KUTINA	14992	4631	3000	1312
NOVA GRADIŠKA	14044	6340	4275	1852
KNIN	12331	2763	1244	1039
KAŠTEL STARI	5354	1526	1132	761
SOLIN	12575	1122	460	97
PAKRAC -Lipik+B70	11922	4965	4442	1304
DARUVAR	9748	5093	2644	616
KAŠTEL SUĆURAC	5825	2831	1581	896
BELI MANASTIR	10146	3191	2447	1393
KRIŽEVCI	11236	4933	4879	2144
ROVINJ	12910	7863	12323	9401
METKOVIĆ	12026	3043	1804	999
SLATINA	11416	4891	3614	1321
TROGIR	10266	4403	3514	3201
MAKARSKA	11743	2194	1963	1564
ŽUPANJA	11947	4695	3338	2211
OPATIJA	9073	6975	6552	1564
DUGA RESA	7513	3337	1417	256
LABIN	9036	3645	1665	1641
OGULIN	10857	7117	5839	3766
NAŠICE	8235	3005	2439	1128
NOVSKA	8053	2972	1951	1037
ČEPIN	8745	5239	4422	2965
POREČ	7585	2558	4288	2242
UMAG	7718	1887	1769	1844
CRIKVENICA	5763	2985	2683	1226
MALI LOŠINJ	6566	2908	5524	5626
IVANEC	5342	3312	2874	1476
GOSPIĆ	9025	4204	3275	1658
IVANIĆ-GRAD	7104	2386	2640	1739
KRAPINA	4481	1447	1470	1175
LUDBREG	3327	1580	1724	975

Napomena: Prema Popisu 1991. god. - Ostali Popisi uporedivi

Ime statističkog naselja	Stanovnika u kružnom području 1991.	Stanovnika u kružnom području 1981.	Stanovnika središnjeg mjesta 1991.	Stanovnika središnjeg mjesta 1981.
ZADAR	76343	63364	76343	63364
PULA	62378	56153	62378	56153
KARLOVAC	61314	56339	59999	55031
SLAVONSKI BROD	57229	49153	55683	47583
VUKOVAR - Borovo	51081	47790	51081	47790
SISAK	49938	47726	45792	43494
DUBROVNIK	49728	43990	49728	43990
VARAŽDIN	45597	42779	41846	39545
ŠIBENIK	42243	38215	41012	36952
VELIKA GORICA	38669	30438	31614	24834
VINKOVCI	35347	33004	35347	33004
BJELOVAR	33534	30754	26926	25203
ČAKOVEC - Nedelišće	31520	28915	20534	18698
KOPRIVNICA	26469	22693	24238	20812
POŽEGA	23975	22597	21046	19867
ĐAKOVO	20317	18105	20317	18105
PETRINJA	19807	16900	18706	15778
SINJ	19721	17248	11378	9411
SAMOBOR	18341	16224	14170	12404
VIROVITICA	18189	16260	16167	14390
VALPOVO - Belišće	17989	16423	15824	14391
ZAPREŠIĆ	17243	9652	15678	8201
KUTINA	15909	14138	14992	13209
NOVA GRADIŠKA	15728	15045	14044	13293
KNIN	15687	14047	12331	10933
KAŠTEL STARI	15611	12495	5354	4164
SOLIN	15410	13980	12575	11680
PAKRAC (bez Lipika)	9880	9039	8197	7361
DARUVAR	13786	13068	9748	9161
KAŠTEL SUĆURAC	13557	11833	5825	5516
BELI MANASTIR	13108	11886	10146	9018
KRIŽEVCI	13005	11894	11236	9900
ROVINJ	12910	11271	12910	11271
METKOVIĆ	12108	9881	12026	9801
SLATINA	12056	10570	11416	9923
TROGIR	10357	8724	10266	8588
MAKARSKA	11958	9556	11743	9342
ŽUPANJA	11947	10263	11947	10263
OPATIJA	11942	12132	9073	9536
DUGA RESA	11439	10369	7513	6747
LABIN	11520	10662	9036	8530
OGULIN	11337	10638	10857	10174
NAŠICE	11178	9395	8235	6817
NOVSKA	10678	9359	8053	6877
ČEPIN	10525	8776	8745	7876
POREČ	9907	7697	7585	6418
UMAG	9101	7162	4838	3805
CRIKVENICA	7560	8565	5763	5360
MALI LOŠINJ	9667	6150	6566	5244
IVANEC	9856	9031	5342	4718
GOSPIĆ	8771	9521	9025	8725
IVANIĆ-GRAD	8952	7707	7104	5642
KRAPINA	7301	8466	4481	3998
LUDBREG	9576	6870	3327	3023

TABLICA 9

Promjena broja ljudi 1981–1991. u gradovima i pripadajućim im prigradskim mjestima u kružnim područjima

TABLICA 10
Index promjene broja ljudi u
srednjim gradovima
1981-1991.

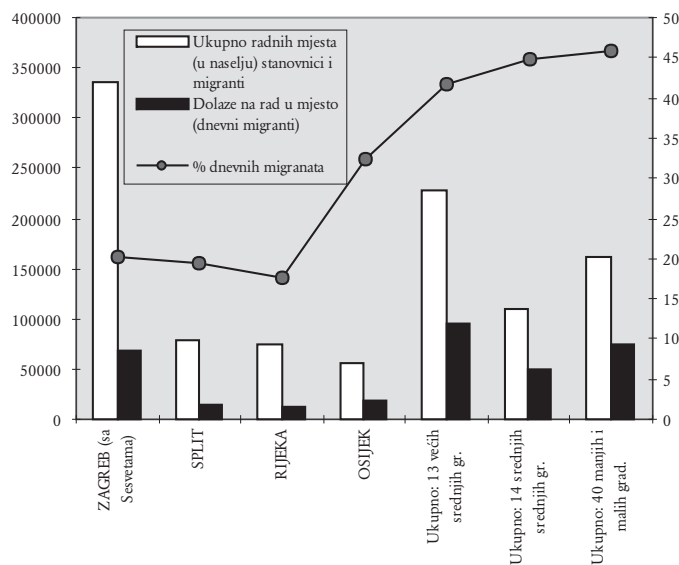
Ime statističkog naselja	Stanovnika u kružnom području 1991.	Stanovništvo kružnog područja 1991/1981.	Stanovništvo središnjeg mjesto 1991/1981.	Stanovnika središnjeg mjesto 1991.
ZADAR	76343	1,20	1,20	76343
PULA	62378	1,11	1,11	62378
KARLOVAC	61314	1,09	1,09	59999
SLAVONSKI BROD	57229	1,16	1,17	55683
VUKOVAR - Borovo	51081	1,07	1,07	51081
SISAK	49938	1,05	1,05	45792
DUBROVNIK	49728	1,13	1,13	49728
VARAŽDIN	45597	1,07	1,06	41846
ŠIBENIK	42243	1,11	1,11	41012
VELIKA GORICA	38669	1,27	1,27	31614
VINKOVCI	35347	1,07	1,07	35347
BJELOVAR	33534	1,09	1,07	26926
ČAKOVEC - Nedelišće	31520	1,09	1,10	20534
KOPRIVNICA	26469	1,17	1,16	24238
POŽEGA	23975	1,06	1,06	21046
ĐAKOVO	20317	1,12	1,12	20317
PETRINJA	19807	1,17	1,19	18706
SINJ	19721	1,14	1,21	11378
SAMOBOR	18341	1,13	1,14	14170
VIROVITICA	18189	1,12	1,12	16167
VALPOVO - Belišće	17989	1,10	1,10	15824
ZAPREŠIĆ	17243	1,79	1,91	15678
KUTINA	15909	1,13	1,13	14992
NOVA GRADIŠKA	15728	1,05	1,06	14044
KNIN	15687	1,12	1,13	12331
KAŠTEL STARI	15611	1,25	1,29	5354
SOLIN	15410	1,10	1,08	12575
PAKRAC (bez Lipika)	9880	1,09	1,11	8197
DARUVAR	13786	1,05	1,06	9748
KAŠTEL SUĆURAC	13557	1,15	1,06	5825
BELI MANASTIR	13108	1,10	1,13	10146
KRIŽEVCI	13005	1,09	1,13	11236
ROVINJ	12910	1,15	1,15	12910
METKOVIĆ	12108	1,23	1,23	12026
SLATINA	12056	1,14	1,15	11416
TROGIR	10357	1,19	1,20	10266
MAKARSKA	11958	1,25	1,26	11743
ŽUPANJA	11947	1,16	1,16	11947
OPATIJA	11942	0,98	0,95	9073
DUGA RESA	11439	1,10	1,11	7513
LABIN	11520	1,08	1,06	9036
OGULIN	11337	1,07	1,07	10857
NAŠICE	11178	1,19	1,21	8235
NOVSKA	10678	1,14	1,17	8053
ČEPIN	10525	1,20	1,11	8745
POREČ	9907	1,29	1,18	7585
UMAG	9101	1,27	1,27	4838
CRIKVENICA	9576	1,12	1,08	5763
MALI LOŠINJ	7560	1,23	1,25	6566
IVANEC	9667	1,07	1,13	5342
GOSPIĆ	9856	1,04	1,03	9025
IVANIĆ-GRAD	8771	1,14	1,26	7104
KRAPINA	8952	1,06	1,12	4481
LUDBREG	7301	1,06	1,10	3327

Gradovi	Ukupno radnih mjesta (u naselju) stanovnici i migranti	Dolaze na rad u mjesto (dnevni migranti)	% dnevnih migranata
ZAGREB (sa Sesvetama)	335128	67531	20,2
SPLIT	77818	15119	19,4
RIJEKA	75390	13281	17,6
OSIJEK	55066	17869	32,4
Ukupno: 13 većih srednjih gr.	228217	94876	41,6
Ukupno: 14 srednjih srednjih gr.	109846	49344	44,9
Ukupno: 40 manjih i malih grad.	160760	73733	45,9
Ukupno: 71 najveći grad u RH	1042225	331753	31,8

Ratimir Zimmermann
Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj

TABLICA 11

Radna mjesta i dnevni migranti u srednjim gradovima 1991. godine

SLIKA 4

Radna mjesta i dnevni migranti u srednjim gradovima 1991.

TABLICA 12

Funkcionalna usmjerenost srednjih gradova 1991. godine

Naziv grada	Ukupno stanovnika – Popis 1991.	Ukupno zaposlenih 1991. u gradu	% dnevnih migranata	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD) SD = Standardna devijacija je prosječno odstupanje vrijednosti numeričke varijable od njezine aritmetičke sredine
Zagreb	706.770	330.449	20	financije, poslovanje (1,2), obrazovanje, kultura (2,1)
(Sesvete)	35.337	4.679	29	obrt, usluge (1,3)
Split	189.388	77.818	19	bez usmjerenosti
Rijeka	167.964	75.390	18	promet i veze (1,6), financije, poslovanje (1,6)
Osijek	104.761	55.060	32	bez
Zadar	76.343	29.511	24	bez
Pula	62.378	29.811	20	obrt, usluge (1,1)
Karlovac	59.999	27.100	22	bez
Slavonski Brod	55.683	21.222	30	bez
Dubrovnik	49.728	19.824	6	trgovina (1,2), ugostiteljstvo, turizam (1,9)
Sisak	45.792	26.641	37	bez
Vukovar	44.639	20.227	23	bez
Varaždin	41.846	31.790	53	bez
Šibenik	41.012	20.996	28	uprava, organizacije (1,1)
Vinkovci	35.347	18.026	42	promet i veze (1,9)
Velika Gorica	31.614	6.748	39	promet, veze (1,4), obrt, usluge (1,3), stam. i kom. djel. (1,2), uprava (2,1)
Bjelovar	26.926	14.603	38	bez
Čakovec	15.999	18.935	70	građevinarstvo (1,3)
Koprivnica	24.238	17.177	43	industrija (1,4)
Požega	21.046	11.637	42	bez
Đakovo	20.317	7.531	28	poljoprivreda, šumarstvo (2,3)
Petrinja	18.706	8.160	33	financije, poslovanje (2,5)
Virovitica	16.167	9.585	41	bez
Zaprešić	15.678	4.213	58	industrija (1,1)
Kutina	14.992	9.213	41	industrija (1,0)
Samobor	14.170	5.716	56	obrt, usluge (1,2)
Nova Gradiška	14.044	7.469	51	bez
Solin	12.575	3.805	63	obrt, trgovina (2,0)
Knin	12.331	9.375	48	promet, veze (2,1)
Sinj	11.378	6.754	53	bez
Valpovo	8.205	3.226	44	poljoprivreda, šumarstvo (5,3), stam. i kom. djel. (1,2)
Belišće	7.619	4.959	53	industrija (3,0)
Rovinj	12.910	6.245	22	ugostiteljstvo, turizam (2,3)
Metković	12.026	3.997	19	trgovina (5,0)
Županja	11.947	4.359	31	uprava (1,3)
Makarska	11.743	4.459	17	stambena i komunalna djelatnost (1,4)
Slatina	11.416	5.291	29	bez
Križevci	11.236	5.491	37	građevinarstvo (1,2)

TABLICA 12 (nastavak)

Naziv grada	Ukupno stanovnika – Popis 1991.	Ukupno zaposlenih 1991. u gradu	% dnevnih migranata	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD) SD = Standardna devijacija je prosječno odstupanje vrijednosti numeričke varijable od njezine aritmetičke sredine
Ogulin	10.857	5.223	30	promet, veze (1,6), zdravstvo (1,3)
Trogir	10.266	5.214	43	industrija (1,0)
Beli Manastir	10.146	5.711	49	poljoprivreda, šumarstvo (1,3), građevinarstvo (1,5)
Daruvar	9.748	5.530	42	bez
Opatija	9.073	5.722	63	ugostiteljstvo, turizam (3,1), stambene i kom. djel. (1,2)
Labin	9.036	3.696	44	stambene i komunalne djelatnosti (2,8)
Gospić	9.025	3.884	28	uprava (2,4)
Našice	8.235	4.260	48	uprava (1,3)
Pakrac	8.197	4.526	46	zdravstvo (2,9)
Lipik	3.725	2.046	52	poljoprivreda i šumarstvo (1,6), zdravstvo (1,6)
Novska	8.053	4.344	47	promet i veze (1,2)
Umag	7.718	4.517	36	trgovina (1,0), ugostiteljstvo i turizam (1,7), financije (2,1)
Poreč	7.585	5.789	49	ugostiteljstvo i turizam (3,6)
Duga Resa	7.513	3.466	50	industrija (1,1)
Ivanić-Grad	7.104	4.752	56	građevinarstvo (4,4)
Mali Lošinj	6.566	2.560	6	ugostiteljstvo, turizam (3,4), uprava (1,0)
Crikvenica	5.763	2.419	43	trgovina (1,2), ugostiteljstvo i turizam (1,9)
Ivanec	5.342	4.796	64	industrija (1,7)
Čepin				
Kaštel Sućurac				
Krapina	4.481	4.173	72	bez
Ludbreg	3.327	5.272	77	industrija (1,9)

Izvor: Studija – Naselja Republike Hrvatske – prof. dr. Milan Vresk i suradnici (za Strategiju prostornog uređenja RH)

Stanovi za stalno stanovanje	Ukupno stanova za stalno stanovanje 1991.	Izgrađeno do 1918.	Izgrađeno od 1919. – 1945.	Izgrađeno od 1946. – 1970.	Izgrađeno od 1971. – 1990.
Ukupno Hrvatska	1575644	223004	147769	529634	669318
ZAGREB – Sesvete	262904	25300	36855	96187	103658
Veliki gradovi	158233	24180	11769	53707	68336
Veći srednji gradovi	210529	27835	11599	73463	97147
Srednji srednji gradovi	83883	8833	4569	28773	41266
Manji srednji gradovi	100383	16074	6132	31120	46765
Veći mali gradovi	31083	3707	1797	10508	14977
Ukupno 71 grad	847015	105929	72721	293758	372149

TABLICA 13

Stanovi za stalno stanovanje i gradnja stanova u hrvatskim gradovima u razdoblju 1918–1990. godine (indirektni pokazatelji prostornog širenja gradova)

TABLICA 14
Stanovi za stalno stanovanje i
gradnja stanova 1918–1990.
u srednjim gradovima

Srednji gradovi	Ukupno stanova za stalno stanovanje 1991.	Izgrađeno do 1918.	Izgrađeno od 1919. – 1945.	Izgrađeno od 1946. –1970.	Izgrađeno od 1971. –1990.
ZADAR	24615	2955	1019	8302	12301
PULA	22230	6435	616	6437	8670
KARLOVAC	21562	2739	1660	7656	9468
SLAVONSKI BROAD	17854	1315	983	7403	8144
VUKOVAR–Borovo	16741	1687	1367	6270	7415
SISAK	16499	1478	752	7440	6796
DUBROVNIK	16166	3603	954	4126	7451
VARAŽDIN	15369	1672	774	6697	6214
ŠIBENIK	14430	1893	882	5389	6136
VELIKA GORICA	12220	561	275	2143	9202
VINKOVCI	11639	1310	999	3954	5336
BJELOVAR	11445	1467	695	3897	5363
ČAKOVEC–Nedelišće	9759	720	623	3749	4651
KOPRIVNICA	8915	745	489	2939	4704
POŽEGA	8192	1025	429	3295	3433
PETRINJA	6643	1020	306	1987	3158
VIROVITICA	6311	717	350	2295	2919
SAMOBOR	5939	640	332	1720	3218
ĐAKOVO	5914	492	308	2376	2736
VALPOVO–Belišće	5862	500	423	2146	2791
ZAPREŠIĆ	5722	166	130	1028	4325
NOVA GRADIŠKA	5377	531	401	1982	2450
KUTINA	5220	352	242	2177	2440
SINJ	5215	681	273	1591	2662
KAŠTEL STARI	5192	1165	265	1328	2408
KNIN	4849	317	335	1923	2254
SOLIN	4532	482	286	1986	1768
DARUVAR	5198	610	544	1846	2195
PAKRAC–Lipik	4975	516	375	1810	2248
KAŠTEL SUĆURAC	4632	1021	205	1581	1789
ROVINJ	4511	1242	167	775	2324
OPATIJA	4390	2119	215	842	1202
BELI MANASTIR	4326	818	308	1217	1983
KRIŽEVCI	4141	540	227	1395	1978
SLATINA	4080	263	219	1347	2219
LABIN	4068	595	930	1257	1278
MAKARSKA	3992	288	134	1243	2325
OGULIN	3866	466	308	1445	1642
DUGA RESA	3740	531	289	1334	1561
CRIKVENICA	3729	997	202	877	1605

Srednji gradovi	Ukupno stanova za stalno stanovanje 1991.	Izgrađeno do 1918.	Izgrađeno od 1919. - 1945.	Izgrađeno od 1946. - 1970.	Izgrađeno od 1971. - 1990.
NAŠICE	3722	301	240	1321	1859
ŽUPANJA	3671	294	111	1419	1847
POREČ	3645	664	41	424	2516
GOSPIĆ	3550	478	248	1485	1337
METKOVIĆ	3388	418	123	1220	1627
TROGIR	3356	840	105	897	1508
NOVSKA	3328	210	146	1189	1743
UMAG	3284	632	46	812	1777
ČEPIN	3101	351	170	1002	1576
IVANIĆ-GRAD	3018	309	236	1085	1369
MALI LOŠINJ	2820	945	40	354	1481
IVANEC	2798	150	185	1128	1332
KRAPINA	2767	351	109	1091	1216
LUDBREG	2287	125	209	724	1228

TABLICA 14 (nastavak)

TABLICA 15

Opremljenost instalacijama stanova za stalno stanovanje 1991. godine u srednjim gradovima

Srednji gradovi Stanovi za stalno stanovanje	Ukupno stanova za stalno stanovanje	Središnje loženje, vodovod, kanalizacija i elek. struja	Vodovod, kanalizacija i električna struja	Vodovod i električna struja	Električna struja	Bez instalacija
Ukupno Hrvatska	1575644	388817	885408	83822	196263	21334
Zagreb - Sesvete	262904	152110	104105	1272	4968	449
Veliki gradovi	158233	44023	111795	932	1339	144
Veći srednji gradovi	210529	65614	135498	2719	6028	670
Srednji srednji gradovi	83883	22104	54803	1713	4779	484
Manji srednji gradovi	100383	18359	73309	3110	5047	558
Veći mali gradovi	31083	6082	21128	1830	1832	211
Ukupno 71 grad	847015	308292	500638	11576	23993	2516

Tablica 17.

Generalni urbanistički planovi (ili Urbanistički planovi) gradova – važeći za prostorno uređenje

Naziv grada	Planirani broj stanovnika										Osnovna namjena građevinskog područja										Osnovni pokazatelji GUP-a			
	broj stanovnika 1991. god.	planska godina	gradsko područje	ukupno		stano- vanje	središnje funkcije	gospo- darske i komu- nalne zone		prometne površine	zelene površine	posebne namjene	poljo- djele i ostale površine	ukupno	gustoća grada	btto stambena gustoća naselje- nosti	zelene površine po stanov- niku							
				stn	god			ha	ha									ha	ha	ha	ha	ha	ha	ha
ZADAR	76343	2015	100000	2550	1468	12	390	254	378	48	4045	2550	39	58	38									
PULA	62378	2000	70000	2305	989	56	280	231	522	227	4045	2305	30	55	75									
KARLOVAC	59999	2015	70000	2409	1173	121	507	314	280	14	1335	2409	29	44	40									
SLAVONSKI BROT	55683	2015	80000	4516	2109	145	867	334	1016	45	4516	4516	18	31	127									
VUKOVAR-Borovo	44639	2015	75000	2657	815	26	369	266	1129	52	55	2657	28	68	151									
SISAK	45792	2015	56200	2851	887	83	618	181	1082			2851	20	49	193									
DUBROVNIK	42728	1990	54000	3784	351	79	94	231	1029			3784	14	82										
ŠIBENIK	41012	2015	60000	1573	551	67	311	87	387	170	977	1573	38	85	65									
VINKOVCI	35347	2010	51900	1650	700	100	310	290	220	30		1650	31	48	42									
VELIKA GORICA	31614	2015	40000	1200	587	60	135	140	270	8		1200	33	51	68									
ČAKOVEC	15999	2000	22500	1140	357	62	344	116	240			1140	19	41										
BJELOVAR	26926	2015	40000	1520	794	65	353	180	112	16	280	1520	26	39	28									
Ukupno veći srednji gradovi	538460		719600	28155	10781	876	4578	2624	6665	610	6692	6665	610	6692										
KOPRIVNICA	24238	2010	30000	1480	800	32	320	160	168			1480	20	30	56									
ĐAKOVO	20317	2001	23500	785	377	67	122	135	84			785	30	41	36									
PETRINJA	18706	2000	28000	1274	499	53	216	147	337	22		1274	22	40	120									
VIROVITICA	16167	2010	25000	1347	460	46	232	114	424	71		1347	19	40	170									
VALPOVO - Belišće	15824	2015	24000	1090	374	35	269	194	218			1090	22	40	91									
ZAPREŠIĆ	15678	2015	23000	1380	251	12	125	205	617	50		1380	17	49	268									
KUTINA	14992	2011	32820	1493	464	124	483	149	273			1493	22	45	83									
NOVA GRADIŠKA	14044	2000	22890	1120	448	75	118	105	370	4		1120	20	36	162									
KNIN	12331	2000	25000	893	233	62	86	139	359	14		893	28	58	144									
ROVINJ	12910	2015	18000	970	268	30	91	97	484			970	19	46	269									

Tablica 17. (nastavak)

TROGIR	10266	2015	15000	481	200	29	28	59	97	68	481	31	52	65
OPATIJA	9073	2000	11000	291	170	20	21	4	41		291	38	57	
NAŠICE	8235	2000	14283	905	336	20	131	277	128	13	624	16	23	90
NOVSKA	8053	2000	10000	765	306	23	111	155	170		111	13	21	170
POREČ	7585	2010	12000	1262	293	115	37	126	124	567	1768	10	22	103
UMAG	7718	2000	10000	305	96	20	33	36	106	14	305	33	66	106
MALI LOŠINJ	6566	2000	8200	925	194	21	31	93	238	348	245	9	27	290
IVANEC	5342	2000	15000	1017	545	63	165	102	142		1667	15	21	95
GOSPIĆ	9025	2015	18000	1003	406	58	150	84	265	40	947	18	33	147
KRAPINA	4481	2015	15000	540	252	36	83	125	44		290	28	36	29
LUDBRIG	3327	2015	7000	377	113	23	117	28	76	20	2	19	43	109
Ukupno srednji i manji srednji gradovi	244878		387693	19703	7085	964	2969	2534	4765	1231	6995			
DUGO SELO	6508	2015	17500	1120	447	13	230	164	178	88	142	16	28	102
NOVI MAROF	2017	2015	4600	424	217	21	68	81	37		456	19	25	46
VRBOVEC	4149	2015	10000	420	245	51	31	16	77		325	24	32	77
GLINA	6993	2015	10000	533	234	49	90	53	107		350	19	30	107
OMIŠ	6097	2015	7200	161	62	9	12	26	34	18	164	45	74	47
DONJI MIHOLJAC	6935	2010	9000	521	263	35	107	79	137		521	17	24	152
OTOČAC	5404	2015	8500	559	260	19	92	72	81	35	801	15	24	95
PAZIN	5282	2015	8800	382	104	34	76	92	73	3	219	23	38	83
DELNICE	4696	2010	5000	471	153	18	112	161	27		264	11	15	54
GRAČAC	4101	2000	7000	405	99	9	32	140	95	30	1000	17	28	136
BENKOVAC	3776	2010	6000	226	67	14	27	31	87		226	27	54	145
HVAR	3643	2015	7000	184	68	11	5	7	63	30	224	38	81	90
HRV. KOSTAJNICA	3480	2015	5500	335	127	7	34	81	86		215	16	26	156
BUJE	3200	2000	4000	158	39	8	55	16	39	1	136	25	63	98
SVETI IVAN ZELINA	2535	2005	3750	237	115	12	27	36	44	3	85	16	23	117
DVOR	2351	2015	5500	234	90	23	18	49	54		55	24	34	98
SLUNJ	2026	2000	6000	170	63	21	1	17	68		170	35	59	113
Ukupno ostali gradovi	73193		125350	6540	2653	354	1017	1121	1287	208	4436			

LITERATURA

- Crkvenčić, I., 1976., *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske - Statistička i funkcionalna klasifikacija gradova*, Geografski institut prirodno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Europa 2000 - perspektive za razvoj prostora Zajednice*, 1995., Smjernice razvoja Europske Unije.
- Furlan-Zimmermann, N., 1995., *Generalni urbanistički planovi gradova i važnijih naselja Hrvatske*, Ministarstvo prostornog planiranja, graditeljstva i stanovanja - Zavod za prostorno planiranje i Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Gradovi i održivi razvoj*, 1996., 2. Konferenciju UN o ljudskim naseljima, Istanbul.
- Grgurević, O., 1990., *Sustav hijerarhije središnjih mjesta u Hrvatskoj*, Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A., 1986., *Naselja, gradovi, prostori*, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A., 1989., *Teorija namjene površina u urbanizmu*, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Prostorni plan SR Hrvatske*, 1989., Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline, Urbanistički institut SR Hrvatske i brojne suradničke institucije i ekspertni autori, Zagreb.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, 1997., Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja - Zavod za prostorno planiranje i brojne suradničke institucije i ekspertni autori, Zagreb.
- Šimunović, I., 1986., *Grad u regiji*, Biblioteka "Pogled", Split.
- Toskić, A., 1995., *Potencijalno značenje gradova u urbanom sustavu Hrvatske - I. hrvatski geografski kongres*, Geografski odsjek PMF - Zagreb, Zagreb.
- Villi, M. (voditelj), Zimmermann, R., Martinec, D., Rogić, I. i Šterc, S., 1996., *Kompleksno sagledavanje procesa urbanizacije u Hrvatskoj, Urbana i razvojna preobrazba prostora i naselja*, 1996., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Villi, M. (voditelj), Zimmermann, R., Martinec, D., Rogić, I. i Šterc, S., 1998., *Procesi urbanizacije i teritorijalni aspekti razvoja hrvatskih gradova, Analiza područja s većom koncentracijom stanovništva*, Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Vresk, M., 1990., *Grad u regionalnom planiranju*, Zagreb.
- Vresk, M. i Čelant-Hromatko, J., 1996., *Naselja Republike Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja - Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.
- Zakon o područjima županija, gradova i općina*, 1997., Republika Hrvatska, NN - broj 10/97.
- Zimmermann, R. (voditelj), Veseli, Ž., Villi, M., 1996., *Naselja - naseljenost prostora, procesi urbanizacije i sustav razvojnih središta*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja - Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.

Nenad
POKOS

ANALIZA
DEMOGRAFSKIH
OBILJEŽJA SREDNJIH
HRVATSKIH GRADOVA

UVOD I METODOLOŠKA OBJAŠNJENJA

U ovom se radu srednjim hrvatskim gradovima nazivaju ukupno 54 grada, počevši od četvrtog grada po veličini u RH (Zadra), i završivši s Ludbregom, kako je predložio Ratomir Zimmermann u ovom zborniku. Prema tome, analizirani su gradovi pomoću tri kriterija razdijeljeni na tri veličinske skupine, radno nazvane: “veći”, “srednji”, i “manji” srednji gradovi. Ti se kriteriji odnose na broj popisanih stanovnika 1991. godine, “ekvivalentne” stanovnike (stalne i turiste) te na broj radnih mjesta. Također su određeni polumjeri kojima su obuhvaćena kružna područja, odnosno pripadajuća naselja pojedinim gradovima.¹ Dakle, ovdje gradovi ne odgovaraju statističkom prostornom obuhvatu naselja, već se podaci za naselja iz kružnog područja kumuliraju pojedinom gradu, odnosno naselju-nositelju.

Takvim kumuliranjem podataka neka su naselja objedinila također veća naselja u bližoj okolici, pa je u četiri slučaja bila riječ o gradovima s dvojnim nazivima; Vukovar-Borovo, Čakovec-Nedelišće, Belišće-Valpovo i Pakrac-Lipik. Radi jednostavnijeg prikaza, za njih će se ovdje upotrebljavati samo prvi naziv, s time što će Valpovo dobiti prednost pred Belišćem zbog većeg broja stanovnika 1991. godine.

Nadalje, primjenom tri navedena kriterija i kumuliranjem broja stanovnika neka su naselja analizirana u posljednjoj skupini (“manji” srednji gradovi) iako su 1991. godine imala manje stanovnika od pojedinih naselja koja nisu ušla u skupinu srednjih gradova. Tako su npr. umjesto Gline, Ploča, Đurđevca, Dugog Sela itd. srednji gradovi ovdje “postali” brojem stanovnika malobrojniji Ludbreg, Umag, Krapina, Ivanec i Crikvenica.

Ukupno su uz 54 grada analizirana i naselja u njihovim kružnim područjima po popisu stanovništva 1991. godine.² Pojedini gradovi nemaju niti jedno naselje u kružnom području (Zadar, Pula, Dubrovnik itd.) a najviše ih je kod Krapine (15 naselja) i Duge Rese (13 naselja).

S druge strane, neka statistički samostalna naselja iz 1981. godine prestala su postojati, pa su njihovi podaci za tu godinu pribrojeni priključenim naseljima-gradovima. To se odnosi na Bokanjac, Diklo, Dračevac Zadarski i Ploče (Zadar); Gornji Vidovec (Čakovec); Dirakovica, Kačjak, Klanfari, Lokvica, Manestri i Selce Dramaljsko (Crikvenica); Kotišina i Makar (Makarska) i Dolanec (Ivanić Grad).

Glavni je zadatak ovog rada ustanoviti postoje li i kolike su razlike po osnovnim demografskim obilježjima između triju skupina srednjih gradova. Stoga je svaka skupina gradova analizirana na istovjetan način prema sljedećim pokazateljima:

1. popisno kretanje stanovništva,
2. prirodno kretanje stanovništva,
3. tip općeg kretanja stanovništva,
4. dobno-spolna struktura stanovništva,
5. stanovništvo po školskoj spremi,
6. stanovništvo po aktivnosti,
7. stanovništvo po djelatnosti.

VEĆI SREDNJI GRADOVI

Popisno kretanje stanovništva

TABLICA I
Popisno kretanje stanovništva
većih srednjih gradova u
razdoblju 1981.–1991.

Grad	Broj stanovnika		Međupopisna promjena	
	1981.	1991.	Apsolutna	Relativna (%)
Zadar	63 364	76 343	12 979	20,5
Pula	56 153	62 378	6 225	11,1
Karlovac	56 339	61 314	4 975	8,8
Slav. Brod	49 153	57 229	8 076	16,4
Vukovar	47 140	51 081	3 941	8,4
Sisak	47 726	49 938	2 212	4,6
Dubrovnik	43 990	49 728	5 738	13,0
Varaždin	42 779	45 597	2 818	6,6
Šibenik	38 215	42 243	4 028	10,5
Vinkovci	35 944	38 580	2 636	7,3
Velika Gorica	29 349	37 444	8 095	27,6
Čakovec	33 248	36 261	3 013	9,1
Bjelovar	30 751	33 534	2 783	9,1
Ukupno	574 151	641 670	67 519	11,7

Izvor: Popis stanovništva 1981. Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina. Dokumentacija 553, RZS, Zagreb, 1984.
Popis stanovništva 1991. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. Dokumentacija 881, RZS, 1992.

U gradovima iz ove skupine 1991. godine živjelo je najviše stanovnika (53,2 posto ukupnog stanovništva srednjih gradova), a istodobno je njihov porast u razdoblju od 1981. do 1991. bio najmanji od svih promatranih skupina srednjih gradova (11,7 posto, odnosno 49,3 posto ukupnog porasta stanovništva). Najveći relativan porast stanovništva (27,6 posto) imala je Velika Gorica zbog pozitivnog procesa satelitizacije, odnosno suburbanizacije Zagreba. Zahvaljujući tome, Velika Gorica je brojem stanovnika postala brojnija i od regionalnih središta kao što su Čakovec i Bjelovar. Svi ostali gradovi u ovoj skupini također pripadaju regionalnim središtima koja su relativno više povećavala svoj broj stanovnika ranijih desetljeća zahvaljujući intenzivnom jačanju funkcije rada koja im je omogućavala znatan priljev stanovništva, ponajprije iz okolnih ruralnih krajeva koji su stoga toliko “presušili” da iz njih gotovo nema tko više seliti. (Vresk, 1986. i 1996. b). Unatoč tome, zabilježeni porast stanovništva većih srednjih gradova još je uvijek gotovo trostruko veći od npr. ukupnog porasta stanovništva Hrvatske ili ukupnog porasta stanovništva triju velikih gradova (Splita, Rijeke i Osijeka) čije je stanovništvo u razdoblju od 1981. do 1991. zbog spomenutih razloga povećano “samo” 8 posto. Uz to, u ovim je gradovima slično kao i u Zagrebu, već ranije utvrđena pozitivna tendencija razvoja u kojoj veći porast stanovništva bilježi njihova urbanizirana okolica.

Prirodno kretanje stanovništva

Grad	Prirodni prirast			% prirasta iz 1981.-1990.
	1981.-1990.	Stopa prir. prirasta	1991.-1996.	
Zadar	6 514	10,2	2 077	31,8
Pula	3 373	6,0	343	10,2
Karlovac	1 973	3,5	-1 116	-56,5
Slav. Brod	3 995	8,1	1 380	34,6
Vukovar	2 503	5,3	-184	-7,4
Sisak	2 026	4,3	-116	-5,7
Dubrovnik	2 484	5,7	242	9,7
Varaždin	1 881	4,4	-73	-3,8
Šibenik	2 351	6,2	482	20,7
Vinkovci	2 259	6,2	280	12,4
Velika Gorica	3 513	12,0	1 388	39,5
Čakovec	1 649	5,0	582	35,3
Bjelovar	138	0,5	-581	-421,0
Ukupno	34 659	6,0	4 704	13,6

TABLICA 2
Prirodno kretanje stanovništva većih srednjih gradova 1981.-1990. te 1991.-1996. godine

Izvor: Prirodno kretanje stanovništva (1971.-1996.). Dokumentacijske tablice rođenih i umrlih po naseljima, DZS, Zagreb.

U ukupnom prirodnom prirastu srednjih hrvatskih gradova od 1981. do 1991. (64 082 stanovnika) ti su gradovi sudjelovali s 54,1 posto, odnosno nešto više od svojeg udjela u ukupnom stanovništvu 54 promatrana grada. U istom je razdoblju prirodni prirast s najmanjim udjelom sudjelovao u porastu stanovništva Bjelovara, a s najvišim kod Velike Gorice, Zadra i Slavenskog Broda. Uz pretpostavku da je u razdoblju od 1991. do 1996. prirodni prirast ostao na razini iz prijašnjeg međupopisja, on bi morao iznositi približno 60-ak posto prirasta iz razdoblja od 1981. do 1991. Međutim, prirodni prirast većih srednjih gradova u najnovijem razdoblju iznosio je tek 13,6 posto prirodnog prirasta iz razdoblja od 1981. do 1991. Dakako, glavni su uzroci takvom drastičnom smanjenju prirodnog prirasta (osim njegova dugoročnog konstantnog smanjivanja) relativno stara dobna struktura stanovništva tih gradova, negativne posljedice Domovinskog rata, ali i značajnije iseljavanje mlađeg stanovništva u inozemstvo.

Nešto viši prirast devedesetih godina jedino su zadržali Velika Gorica, Čakovec, Slavonski Brod i Zadar. Njima nasuprot, najkritičnija je situacija u Bjelovaru čiji je prirodni prirast u odnosu na razdoblje od 1981. do 1990. zaostajao čak 420 posto. Bjelovar i Karlovac su ujedno i jedini gradovi u ovoj skupini koji su svih šest godina imali negativan prirodni prirast. Naime, u ostalim je gradovima zabilježen demografski oporavak barem posljednje dvije godine (1995. i 1996.). Dok je u Karlovcu toliki prirodan pad donekle razumljiv zbog neposredne blizine bojišnice te djelomičnog odlaska srpskog stanovništva, u Bjelovaru je riječ o intenzivnom procesu starenja i depopulaciji okolice koja više nema snage za demografsku obnovu niti samog regionalnog središta. Prirodni pad stanovništva Siska u razdoblju od 1991. do 1996. zabilježen je tek u posljednje četiri godine odnosno poslije najžešćih ratnih zbivanja. U Varaždinu niti jedan od spomenutih razloga prirodnog pada nije istaknut u tolikoj mjeri (blizina bojišnice, depopulacija okolice, intenzivno starenje, odlazak srpskog stanovništva), pa bi ovaj slučaj zahtijevao detaljniju analizu.

Valja napomenuti da se u Vukovaru (kao i u ostalim gradovima koji su se nalazili pod okupacijom) podaci o prirodnom kretanju u razdoblju od 1992. do 1996. godine odnose samo na prognano stanovništvo koje je podatke o rođenima i umrlima prijavljivalo u Općini Vukovar u prognanstvu.

Tip općeg kretanja stanovništva

Tip općeg kretanja stanovništva uobičajeno se temelji na usporedbi stopa popisnog kretanja stanovništva i stopa prirodnog prirasta stanovništva. Na taj se način posredno dolazi i do podataka o gruboj migracijskoj bilanci prostora, odnosno općim obilježjima prostorne pokretljivosti stanovništva. Ovisno o tome je li migracijska bilanca pozitivna ili negativna, određuje se je li neki prostor imigracijski ili emigracijski. Daljnje stupnjevanje ovisi o kombinaciji odnosa stopa popisnih promjena i stopa prirodnog prirasta unutar imigracijskih i emigracijskih tipova. Usporedba dva bitna demografska kretanja i tipizacija na četiri imigracijska i četiri emigracijska tipa omogućava utvrđivanje osnovnih čimbenika demografske dinamike u određenom međupopisnom razdoblju – je li to prostorno ili prirodno kretanje stanovništva.³ Tip općeg kretanja stanovništva, utvrđen na osnovi tako definiranog modela, sintetički je pokazatelj međupopisnih promjena i bitno pridonosi razumijevanju demografskih odnosa i procesa te diferencijaciji prostora. Kao takav relevantan je na svim razinama razmatranja demografske problematike.

Republika Hrvatska imala je u razdoblju od 1981. do 1991. godine tip općeg kretanja II – “ekspanzija imigracijom” gdje je u ukupnom porastu od 4 posto pozitivna stopa migracijske bilance bila za nepune 2 tisuće stanovnika viša od također pozitivne stope prirodnog prirasta (obje stope su iznosile 2 posto).

Gradovi iz ove skupine imali su isti tip općeg kretanja stanovništva kao i Hrvatska u cjelini, s time da je nešto važniju ulogu za porast broja stanovnika imalo mehaničko kretanje, a ne prirodni prirast (što je bio slučaj u Hrvatskoj).

Iako svi gradovi imaju isti tip općeg kretanja (II), među njima se uočavaju određene razlike. Zahvaljujući pozitivnim učincima mehaničkog kretanja stanovništvo je poraslo u tek pet gradova (Karlovac, Sl. Brod, Dubrovnik, V. Gorica i Bjelovar). Upravo je u Bjelovaru najveća razlika u veličini promatranih stopa. Odnosno, da je njegov porast ovisio samo o prirodnom kretanju, stanovništvo Bjelovara bi stagniralo ili čak iskazalo manjak, ponajprije zbog izgubljenog nataliteta doseljenog stanovništva čiju većinu općenito čine osobe u reproduktivnoj dobi.

U osam gradova u kojima je u ukupnom povećanju stanovništva prirodni prirast bio značajniji od migracijske bilance, najveću je diskrepanciju zabilježio Sisak u kojem višak doseljenih nad iseljenima čini tek 8,4 posto ukupnog porasta, a prirodnim je putem stanovništvo povećano čak

TABLICA 3
Tip općeg kretanja
stanovništva većih srednjih
gradova u razdoblju
1981.–1991. godine

Grad	Promjena broja stan. 1981.–1991.		Prirodni prirast 1981.–1990.		Migracijska bilanca 1981.–1991.		Tip općeg kretanja stanov- ništva
	Aps.	%	Aps.	Rel.	Aps.	Rel.	
Zadar	12 979	20,5	6 514	10,3	6 465	10,2	I 1
Pula	6 225	11,1	3 373	6,0	2 852	5,1	I 1
Karlovac	4 975	8,8	1 973	3,5	3 002	5,1	I 1
Slav. Brod	8 076	16,4	3 995	8,1	4 081	8,3	I 1
Vukovar	3 941	8,4	2 503	5,3	1 438	3,1	I 1
Sisak	2 212	4,6	2 026	4,3	186	0,3	I 1
Dubrovnik	5 738	13,0	2 484	5,7	3 254	7,4	I 1
Varaždin	2 818	6,6	1 881	4,4	937	2,2	I 1
Šibenik	4 028	10,5	2 351	6,2	1 677	4,3	I 1
Vinkovci	2 636	7,3	2 259	6,2	377	1,1	I 1
Velika Gorica	8 095	27,6	3 513	12,0	4 582	15,6	I 1
Čakovec	3 013	9,1	1 649	5,0	1 364	4,1	I 1
Bjelovar	2 783	9,1	138	0,5	2 645	8,6	I 1
Ukupno	67 519	11,7	34 659	6,0	32 860	5,7	I 1

Izvor: tablica 1. i 2.

Dobna i spolna struktura stanovništva

Dobna struktura pokazuje potencijalnu vitalnost i biodinamiku stanovništva. Na nju, osim mehaničkog kretanja, od odrednica prirodnog kretanja znatno jače utječe natalitet od mortaliteta. Naime, visok natalitet uvjetuje mladu dobnu strukturu, a nizak natalitet uvjetuje relativno visok udjel zrelog i starog stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1982.). U tablicama je dobna struktura prikazana pomoću tri pokazatelja: udjela mladog (0–19 godina) i starog (60 i više godina) stanovništva u ukupnom, indeksa starenja⁴ i tipa dobnog sastava.⁵

U slučaju analiziranih gradova dobna će struktura ovisiti o nekoliko čimbenika. Jedan od njih je taj da nakon četrdesete godine života specifični mortalitet kod muškaraca nadmašuje mortalitet žena te se, usporedo s porastom životne dobi, stvaraju sve veći viškovi žena. To je osobito važno u starijoj populaciji kakvu već ima Hrvatska

u cjelini. Debalans ove strukture, nadalje, može izazvati i diferencijalna potražnja radne snage po spolu, bilo u sekundarnim ili tercijarnim zanimanjima. Na posljepku, u ruralnom egzodusu prevladavaju žene, a muškarci ostaju više vezani uz svoje zanimanje i gospodarstvo. Drugim riječima, žene su osjetljivije od muškaraca na teškoće života na selu.

Spolna struktura prikazana je jednim od osnovnih pokazatelja kvantitativnog odnosa muškog i ženskog stanovništva - koeficijentom feminiteta koji izražava broj žena na 100 muškaraca.

Stanovništvo većih srednjih gradova imalo je 1991. godine nešto povoljniji tip dobnog sastava (na pragu starosti) nego Hrvatska u cjelini (starost). Isto vrijedi i za indeks starenja koji je u Hrvatskoj bio nešto veći (66,7).

TABLICA 4
Dobna i spolna struktura stanovništva većih srednjih gradova 1991. godine

Grad	Dobni sastav		Indeks starenja	Tip dobnog sastava	Koeff. feminiteta
	0-19	60 i više			
Zadar	29,2	11,7	40,0	na pragu starosti	103,4
Pula	25,2	14,8	58,8	na pragu starosti	104,2
Karlovac	25,3	16,6	65,6	starost	112,7
Slav. Brod	29,9	12,9	43,3	na pragu starosti	106,7
Vukovar	27,2	13,8	50,6	na pragu starosti	109,3
Sisak	25,5	13,7	53,7	na pragu starosti	105,5
Dubrovnik	27,8	15,2	54,6	starost	111,0
Varaždin	25,6	15,8	61,5	starost	110,4
Šibenik	28,0	14,2	51,0	na pragu starosti	106,3
Vinkovci	29,3	14,0	47,7	na pragu starosti	107,7
Velika Gorica	31,3	8,6	27,5	mladost	106,5
Čakovec	29,6	13,4	45,3	na pragu starosti	105,4
Bjelovar	26,2	16,2	61,9	starost	112,3
Ukupno	25,5	13,9	54,7	na pragu starosti	107,6

Izvor: Popis stanovništva 1991. Stanovništvo prema spolu i starosti. Dokumentacija 882. DZS, Zagreb, 1994.

Međutim, od ovdje analiziranih skupina gradova, ova je imala najstarije stanovništvo. Najmlađe stanovništvo imala je Velika Gorica, jedina s tipom dobnog sastava mladost, što je i razumljivo s obzirom na relativno visoke stope prirodnog prirasta i migracijske bilance. Najviši indeks starenja (>60 posto) imali su Bjelovar, Karlovac i Varaždin koji su ujedno u razdoblju od 1981. do 1991. imali i najmanje stope prirodnog prirasta. Uz njih je tip dobnog sastava starost imao još i Dubrovnik.

Relativno visok udjel žena upravo u ova četiri grada uvjetovali su da ta skupina ima najviši udjel žena u ukupnom stanovništvu od svih analiziranih skupina. Pretpostavka je da su u Bjelovaru, Karlovcu i Varaždinu žene u tolikoj većini zbog potreba prevladavajuće industrije koja većinom zapošljava žene (prehrambena, tekstilna, prerada kože i proizvodnja obuće). Dubrovnik iskazuje nešto veći udjel žena zbog razvoja turizma u kojem također kao radna snaga prevladavaju žene.

Stanovništvo prema školskoj spremi

Prema ovom je obilježju stanovništvo staro 15 godina i više, radi veće preglednosti, prikazano u dvije krajnje kategorije: stanovništvo bez školske spreme i broj stanovnika sa završenom višom ili visokom školom.

TABLICA 5
Stanovništvo većih srednjih gradova staro 15 godina i više prema nekim obilježjima školske spreme (u %) 1991. godine

Grad	Broj stanovnika 15 i više godina	Udjel stan. bez šk. spreme	Udjel visoko- školovanog st.
Zadar	60 083	2,7	15,2
Pula	50 876	2,0	19,6
Karlovac	49 811	2,3	13,7
Slav. Brod	44 339	4,6	11,2
Vukovar	40 782	4,7	8,8
Sisak	40 582	4,0	11,5
Dubrovnik	39 475	2,7	15,5
Varaždin	36 981	1,8	16,0
Šibenik	33 559	5,2	13,3
Vinkovci	30 272	5,4	10,2
Velika Gorica	28 972	2,4	11,4
Čakovec	28 401	1,6	9,6
Bjelovar	27 002	4,5	10,5
Ukupno	511 135	3,3	13,2

Izvor: Popis stanovništva 1991. Stanovništvo prema školskoj spremi, pismenosti i spolu po naseljima. Dokumentacija 884. DZS, Zagreb, 1994.

Dakako, zbog najveće mogućnosti školovanja u spomenutim gradovima ova skupina ima najpovoljnija obilježja. Međutim, udjel visokoškolovanog stanovništva ne prati veličinu gradova, već ovisi o lokaciji pojedine visokoškolske ustanove. Stoga najviše visokonaobraženih stanovnika imaju Pula u kojoj se nalazi Pedagoški fakultet, Varaždin (Fakultet organizacije i informatike), Dubrovnik (Fakultet za turizam) i Zadar (Filozofski fakultet).

Najmanji udjel stanovnika bez školske spreme, u čemu važnu ulogu uz strukturu doseljenika ima i organizacija mreže osnovnih škola u okolnom području koje je glavni inkubator doseljenog stanovništva, imaju Čakovec i Varaždin.

Stanovništvo prema aktivnosti

Aktivnim stanovništvom određen je ukupan radni potencijal određenog područja. Njegovo je formiranje pod istodobnim utjecajem demografskih i društveno-ekonomskih čimbenika. Od demografskih čimbenika najveće značenje ima dobna struktura. Naime, relativno visok udjel stanovništva u radnoj dobi povoljan je sa stajališta formiranja aktivnog stanovništva. Prikazani statistički podaci odnose se na aktivno stanovništvo u "zemlji", odnosno u okviru postojeće države u trenutku popisa 1991. godine (dakle, bez stanovništva u tadašnjem inozemstvu). U tablicama će se prikazati i broj stanovništva u "zemlji" te njegov udjel u ukupnom stanovništvu čime će se odmah pokazati koji su gradovi imali najviše stanovnika u inozemstvu.

Grad	Stanovnika u zemlji	% od ukupnog stanovništva	Aktivno stanovništvo u zemlji	% od aktivnog st. u zemlji
Zadar	71 669	93,9	32 095	44,7
Pula	61 052	97,9	29 259	47,9
Karlovac	58 226	95,0	27 581	47,2
Slav. Brod	53 635	93,7	22 338	41,7
Vukovar	49 241	96,4	23 311	47,4
Sisak	48 356	96,8	22 892	47,4
Dubrovnik	48 150	96,8	22 539	46,8
Varaždin	44 373	97,3	20 932	47,2
Šibenik	40 744	96,8	18 879	46,3
Vinkovci	36 835	95,8	15 305	41,6
Velika Gorica	35 345	94,4	17 879	50,8
Čakovec	34 598	95,4	16 506	47,8
Bjelovar	31 993	95,4	14 214	44,4
Ukupno	614 217	95,7	283 730	46,2

TABLICA 6

Ukupno i aktivno stanovništvo većih srednjih gradova (u zemlji) 1991. godine

Izvor: Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 991. Stanovništvo u zemlji i inozemstvu. DZS, Zagreb, 1994.

Kako su najveći gradovi društveno-gospodarski najrazvijeniji, logično je da će imati i najpovoljnije analizirane stope od svih skupina gradova. Najmanje stanovništva u

inozemstvu i relativno najviši udjel aktivnog stanovništva povoljniji su pokazatelji i u odnosu na odgovarajuće stope cjelokupnog hrvatskog stanovništva (za Hrvatsku udjel “inozemaca” iznosi 6 posto, a stopa aktivnosti 45,3 posto). Između prikazanih gradova valja istaknuti Slavonski Brod koji je s najviše “inozemnih” stanovnika, uz Vinkovce, imao i najmanje aktivnog stanovništva. S druge strane, Pula se s najviše stanovnika u “zemlji” ističe kao grad s najviše aktivnog stanovništva poslije Velike Gorice. Navedeni primjeri upućuju na zaključak da će gradovi čiji porast nije pod velikim utjecajem mehaničkog kretanja imati relativno manje aktivnog stanovništva u “zemlji” ako se na privremenom radu u inozemstvu nalazi relativno više stanovništva. Ne treba posebno objašnjavati da se u inozemstvu većinom nalazi stanovništvo u radnoj dobi.

Stanovništvo prema djelatnosti

Struktura stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti obično se dalje razrađuje prema djelatnostima i zanimanju, pa na taj način postaje reprezentativan pokazatelj razine ekonomskog i društvenog razvitka. Pod ekonomskom strukturom aktivnog stanovništva (radne snage) razumijeva se prije svega razdioba radne snage prema djelatnostima iz kojih izvlači sredstva za život. Broj aktivnih stanovnika u “zemlji” prikazan je po sekundarnim, tercijarnim i kvartarnim sektorima djelatnosti.⁶ Od primarnog sektora se odustalo zbog toga što poljoprivreda nije tipična gradska djelatnost te što svega 7 posto stanovništva srednjih gradova u njoj obavlja zanimanje. Ovaj ipak relativno visok udjel zaposlenih u poljoprivredi posljedica je činjenice da se u gradovima nalaze sjedišta poljoprivrednih poduzeća (ranije poznatih pod imenom poljoprivrednoindustrijski kombinati) što povisuje udjel zaposlenosti u toj djelatnosti (Vresk, 1996. a).

Valja napomenuti da se ovdje prikazan broj aktivnog stanovništva u “zemlji” po gradovima razlikuje od aktivnog stanovništva iz poglavlja *Stanovništvo prema aktivnosti* jer je ovdje riječ o aktivnom stanovništvu koje obavlja zanimanje, a u prijašnjem su poglavlju osim njih uključene i osobe koje traže zaposlenje te osobe koje su prekinule rad radi ispunjenja vojne obveze ili izdržavanja kazne lišenja slobode. (Dokumentacija 911, DZS, 1996.).

Zbog većeg broja zaposlenih u primarnoj djelatnosti na razini Hrvatske (14,6 posto) razumljivo je da veći srednji gradovi imaju više zaposlenih u sve tri ostale djelatnosti od hrvatskog prosjeka (II-32,6 posto, III-31,9 posto, IV-15,1 posto aktivnog stanovništva).

Grad	Aktivno stan. u zemlji	% akt. stan. koje obavlja zanimanje prema sektoru djel.		
		sekundarni	tercijarni	kvartarni
Zadar	25 841	26,2	39,9	27,7
Pula	26 297	33,2	36,3	26,3
Karlovac	24 328	42,1	29,8	22,6
Slav. Brod	17 503	35,3	34,8	21,6
Vukovar	19 588	51,8	24,6	13,6
Sisak	20 304	48,4	28,0	19,2
Dubrovnik	20 366	15,0	60,5	20,9
Varaždin	19 035	35,8	32,1	26,1
Šibenik	16 656	32,9	35,2	28,8
Vinkovci	13 135	28,2	37,7	20,8
Velika Gorica	16 252	29,2	40,7	23,8
Čakovec	15 450	49,9	29,2	15,7
Bjelovar	12 806	37,1	27,7	23,0
Ukupno	247 561	35,6	35,4	22,8

Izvor: Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 885. Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima. DZS, Zagreb, 1994.

Zbog većeg broja zaposlenih u primarnoj djelatnosti na razini Hrvatske (14,6 posto) razumljivo je da veći srednji gradovi imaju više zaposlenih u sve tri ostale djelatnosti od hrvatskog prosjeka (II-32,6 posto, III-31,9 posto, IV-15,1 posto aktivnog stanovništva).

Prema udjelu zaposlenih u sekundarnim djelatnostima odskoču četiri grada, pa se za njih može kazati da su po funkcionalnoj usmjerenosti izrazito industrijski gradovi. To su Vukovar, Čakovec, Sisak i Karlovac. Zbog razvijene turističke funkcije Dubrovnik ima najviše zaposlenog stanovništva u tercijarnim djelatnostima, a slijede Zadar (trgovina, promet pa tek onda turizam) i Velika Gorica (trgovina). U kvartarnim djelatnostima udjeli su najujednačeniji, ali ipak s relativno malim brojem aktivnih u Vukovaru i Čakovcu.

SREDNJI SREDNJI GRADOVI

Popisno kretanje stanovništva

Promatrajući sve tri skupine gradova, ova ima najveći porast broja stanovnika (15,3 posto). Valja napomenuti da bi bez enormnog porasta Zaprješića taj porast bio tek 12,3 posto. Zaprješić ima ujedno najveći porast od svih analiziranih gradova, a 1991. godine po redoslijedu broja stanovnika popeo se za čak 23 mjesta u odnosu na 1981. Porast stanovništva Zaprješića, Kaštel Starog i Samobora (kao i Velike Gorice, Kaštel Sućurca i Čepina iz ostalih skupina)

Nenad Pokos
**Analiza demografskih obilježja
srednjih hrvatskih gradova**

TABLICA 7

Aktivno stanovništvo većih srednjih gradova (u zemlji) koje obavlja zanimanje u sekundarnim, tercijarnim i kvartarnim djelatnostima 1991. godine

ujedno potvrđuju da su u ovom razdoblju težište koncentracije stanovništva i izgradnje stambenih naselja postali rubovi i okolica velikih gradova (Vresk, 1982.-83.). Zanimljivo je da se sva tri grada s najmanjim porastom stanovništva (<10 posto) nalaze u Slavoniji; Nova Gradiška, Požega i Valpovo.

TABLICA 8
Popisno kretanje stanovništva
srednjih srednjih gradova u
razdoblju 1981.-1991.

Grad	Broj stanovnika		Medupopisna promjena	
	1981.	1991.	Apsolutna	Relativna (%)
Koprivnica	22 693	26 469	3 776	16,6
Požega	22 617	23 995	1 378	6,1
Virovitica	19 780	21 849	2 069	10,5
Đakovo	18 105	20 317	2 212	12,2
Petrinja	16 900	19 807	2 907	17,2
Sinj	17 348	19 721	2 373	13,7
Samobor	16 224	18 341	2 117	13,0
Valpovo	16 423	17 989	1 566	9,6
Zaprešić	9 302	17 243	7 941	85,4
Kutina	14 138	15 909	1 771	12,5
Nova Gradiška	15 045	15 728	683	4,5
Knin	14 047	15 687	1 640	11,7
Kaštel Stari	12 495	15 611	3 116	24,9
Solin	13 980	15 410	1 430	10,2
Ukupno	229 097	264 076	34 979	15,3

Izvor: kao u tablici 1.

Prirodno kretanje stanovništva

TABLICA 9
Prirodno kretanje stanovništva
srednjih srednjih gradova
1981.-1990. te 1991.-1996.
godine

Grad	Prirodni prirast			
	1981.-1990.	stopa pr. prirasta	1991.-1996.	% prir. iz 1981.-1990.
Koprivnica	956	4,2	112	11,7
Požega	1 035	4,6	444	42,9
Virovitica	674	3,4	8	1,1
Đakovo	1 111	6,1	473	42,6
Petrinja	562	3,3	-127	-22,6
Sinj	1 675	9,7	909	54,3
Samobor	741	4,6	449	60,6
Valpovo	830	5,1	69	8,1
Zaprešić	1 125	12,1	666	59,2
Kutina	999	7,1	364	36,4
Nova Gradiška	506	3,4	-3	-0,6
Knin	1 388	9,8	15	1,1
Kaštel Stari	1 358	10,9	527	38,9
Solin	1 726	12,4	963	55,8
Ukupno	14 686	6,4	4 869	33,2

Izvor: kao u tablici 2.

Spomenuti gradovi imali su u razdoblju od 1981. do 1990. najvišu stopu prirodnog prirasta od svih skupina, a i u posljednjim godinama zadržali su viši udjel prirasta u odnosu na prijašnje međupopisje od ostale dvije skupine (33 posto). Osamdesetih je godina najveću stopu imao Solin u kojem bi samo na osnovi prirodnog kretanja stanovništvo u tom razdoblju povećalo, a ne smanjilo svoj broj. Sa stopama prirodnog prirasta iznad 10 posto javljaju se još Zaprešić i Kaštel Stari koji bilježe i najviši ukupan porast stanovništva te Sinj i Knin iz demografski relativno mlađe Dalmatinske zagore. U recentnom desetljeću prirodni pad stanovništva bilježe samo Petrinja (što je razumljivo zbog velikosrpske okupacije) te Nova Gradiška s minimalnim iznosom prirodnog smanjenja (3 stanovnika). Samobor i Zaprešić jedini su gradovi u kojima je prirodni prirast ostao na istoj razini kao osamdesetih godina, a nizak prirast Virovitice začuđujući je u odnosu na primjerice znatno vitalnije stanovništvo brojem stanovnika podjednako velike Požege ili Đakova.

Tip općeg kretanja stanovništva

Za razliku od prve, u ovoj je skupini gradova važniju ulogu u porastu stanovništva imala migracijska bilanca nego prirodni prirast (58 posto prema 42 posto). Međutim, valja napomenuti da bi samo ponovnim izostavljanjem Zaprešića, koji ima najveću stopu migracijske bilance, prirodni prirast ostalih gradova bio čak nešto značajniji u

TABLICA 10

Tip općeg kretanja stanovništva srednjih srednjih gradova u razdoblju 1981.–1991. godine

Grad	Promjena broja stan. 1981.–1991.		Prirodni prirast 1981.–1990.		Migracijska bilanca 1981.–1991.		Tip općeg kretanja stanovništva
	Aps.	%	Aps.	Rel.	Aps.	Rel.	
Koprivnica	3 776	16,6	956	4,2	2 820	12,4	I 1
Požega	1 378	6,1	1 035	4,6	343	1,5	I 1
Virovitica	2 069	10,5	674	3,4	1 395	7,1	I 1
Đakovo	2 212	12,2	1 111	6,1	1 101	6,1	I 1
Petrinja	2 907	17,2	562	3,3	2 345	13,9	I 1
Sinj	2 373	13,7	1 675	9,7	698	4,0	I 1
Samobor	2 117	13,0	741	4,6	1 376	8,4	I 1
Valpovo	1 566	9,6	830	5,1	736	4,5	I 1
Zaprešić	7 941	85,4	1 125	12,1	6 816	73,3	I 1
Kutina	1 771	12,5	999	7,1	772	5,5	I 1
Nova Gradiška	683	4,5	506	3,4	177	1,2	I 1
Knin	1 640	11,7	1 388	9,8	252	1,8	I 1
Kaštel Stari	3 116	24,9	1 358	10,9	1 758	14,1	I 1
Solin	1 430	10,2	1 726	12,4	-296	-2,1	E 1
Ukupno	34 979	15,3	14 686	6,4	20 293	8,9	I 1

Izvor: kao u tablici 3.

ukupnom porastu od imigracije stanovništva (za 84 stanovnika). Osim Zaprešića i Kaštel Starog prema najvišim stopama migracijske bilance ovdje se ističu Petrinja i Koprivnica, ponajprije zbog jačanja funkcije rada, odnosno razvoja industrije koja je privlačila brojno stanovništvo. U odnosu na relativno visoke stope prirodnog prirasta, valja spomenuti niske stope migracijskih bilanca Knina i Sinja te jedinog grada uz Opatiju (skupina "manji" gradovi) koji migracijama gubi stanovništvo – Solina (tip općeg kretanja E1 – emigracija). Može se kazati da Solin, iako se nalazi u neposrednoj blizini Splita, još nije poprimio sve karakteristike pravog satelitskog grada, odnosno uočava se polarizacija u naseljavanju na relaciji unutrašnjost – obala u korist obale, ponajprije zbog procesa litoralizacije.

Dobna i spolna struktura stanovništva

Ti gradovi imali su najpovoljniji dobni sastav od svih skupina, ali s još uvijek većim udjelom od 12 posto starog stanovništva te tipom dobnog sastava na pragu starosti. Najmlađe stanovništvo od svih gradova imao je Zaprešić, što je i razumljivo iz ranije analiziranih obilježja stanovništva. Isti tip dobnog sastava (mladost) ima još i Solin, ponajprije zbog relativno visoke stope prirodnog prirasta. Ostali gradovi s visokim stopama prirodnog prirasta (Sinj, Knin i Kaštel Stari) imaju tip kasna mladost dok Nova Gradiška s najmanjim porastom stanovništva (niske stope i prirodnog i mehaničkog kretanja) ima u ovoj skupini najnepovoljniji tip dobnog sastava – starost.

TABLICA 11
Dobna i spolna struktura
stanovništva srednjih srednjih
gradova 1991. godine

Grad	Dobni sastav		Indeks starenja	Tip dobnog sastava	Koef. feminiteta
	0-19	60 i više			
Koprivnica	28,0	13,4	47,9	na pragu starosti	108,7
Požega	27,6	14,4	52,1	na pragu starosti	109,1
Virovitica	27,7	14,5	52,5	na pragu starosti	106,3
Đakovo	29,7	13,8	46,8	na pragu starosti	106,2
Petrinja	27,7	12,5	45,3	na pragu starosti	107,1
Sinj	32,2	11,2	34,8	kasna mladost	103,1
Samobor	27,1	14,0	52,0	na pragu starosti	107,6
Valpovo	28,2	14,0	49,9	na pragu starosti	105,2
Zaprešić	34,8	9,2	26,4	mladost	108,0
Kutina	29,7	11,8	39,8	na pragu starosti	105,8
Nova Gradiška	27,2	16,2	59,4	starost	109,7
Knin	30,3	11,9	39,1	kasna mladost	105,8
Kaštel Stari	32,1	11,5	35,7	kasna mladost	100,2
Solin	32,1	10,0	31,2	mladost	100,1
Ukupno	26,9	12,8	47,6	na pragu starosti	106,1

Izvor: kao u tablici 4.

Upravo zbog najstarijeg stanovništva, Nova Gradiška ima i najveći udjel ženskog stanovništva. Naravno, ovdje, kao i prema ovom obilježju drugorangiranoj Požegi treba također istaknuti specifičnost industrije (prehrambena i tekstilna). Nasuprot njima, tvornica cementa i rezalište brodova uvjetovali su najmanje udjele žena, koji su se sa svim približili udjelima muškog stanovništva, u Solinu i Kaštel Starom. Upravo su ta dva grada uvjetovala da ova skupina gradova ima najmanji udjel žena. Ispodprosječan broj žena u Sinju i Kninu posljedica je pak veće emigracije žena iz tih pasivnijih krajeva.

Stanovništvo prema školskoj spremi

U ovoj skupini, koja iskazuje najviše udjele stanovništva bez školske spreme, odnosno najmanje s visokom školskom spremom, zanimljiv je slučaj Knina. U njemu je, naime, zabilježen najviši udjel visokonaobraženog stanovništva, štoviše bio je jednak kao u Šibeniku iz prijašnje skupine ili znatno viši od brojem stanovnika podjednakog Sinja smještenog u sličnim prirodno-geografskim uvjetima. Jedina je razlika u tome što je u Kninu živjelo većinom srpsko stanovništvo, što dosta govori samo za sebe. Manji udjel visokonaobraženih od Knina imaju i Samobor te Zaprešić, unatoč blizini Zagreba i minimalnom udjelu stanovništva bez školske spreme.

Grad	Broj stanovnika 15 i više godina	Udjel stan. bez šk. spreme	Udjel visoko- školovanog st.
Koprivnica	20 853	2,6	11,5
Požega	19 073	3,9	10,1
Virovitica	17 233	3,3	9,0
Đakovo	15 750	6,5	8,5
Petrinja	15 785	5,1	10,6
Sinj	15 034	6,5	8,8
Samobor	14 753	1,9	12,1
Valpovo	14 187	4,1	7,7
Zaprešić	12 989	1,7	11,9
Kutina	12 456	3,3	10,3
Nova Gradiška	12 556	4,3	9,6
Knin	12 155	4,8	13,3
Kaštel Stari	11 826	6,6	7,6
Solin	11 622	6,2	5,6
Ukupno	206 272	4,3	9,9

TABLICA 12

Stanovništvo srednjih gradova staro 15 godina i više prema nekim obilježjima školske spreme (u %) 1991. godine

Izvor: kao u tablici 5.

Stanovništvo prema aktivnosti

Stanovništvo ove skupine imalo je relativno najviše “inozemaca” te nešto viši udjel aktivnih od stanovništva manjih gradova koji su imali najmanje aktivnog stanovništva. Najviši udjel aktivnog stanovništva zabilježen je u Koprivnici, a ranije spomenuta zakonitost ovdje se očituje u Đakovu, Virovitici i Kaštel Starom s jedne strane (relativno manje stanovnika u zemlji – manje aktivnog stanovništva) te Kninu i Petrinji s druge strane (relativno više stanovnika u zemlji – više aktivnog stanovništva).

TABLICA 13
Ukupno i aktivno stanovništvo
srednjih srednjih gradova
(u zemlji) 1991. godine

Grad	Stanovnika u zemlji	% od ukupnog stanovništva	Aktivno stanovništvo u zemlji	% od aktivnog st. u zemlji
Koprivnica	25 150	95,0	12 636	50,3
Požega	22 363	93,2	9 820	43,9
Virovitica	20 495	91,8	9 076	44,2
Đakovo	18 337	90,3	7 427	40,5
Petrinja	19 202	97,0	9 224	48,0
Sinj	18 669	94,6	8 377	44,9
Samobor	17 281	94,2	8 312	48,1
Valpovo	16 906	94,0	7 373	43,6
Zaprešić	16 233	94,2	8 237	48,1
Kutina	15 277	96,0	7 080	46,4
Nova Gradiška	14 704	93,4	6 440	43,8
Knin	15 481	98,6	7 524	48,6
Kaštel Stari	14 365	92,0	6 130	42,7
Solin	14 816	96,2	6 782	45,8
Ukupno	249 279	94,4	114 438	45,9

Izvor: kao u tablici 6.

Stanovništvo prema djelatnosti

Stanovništvo ovih gradova imalo je najveći udjel zaposlenih u sekundarnim, a najmanji u tercijarnim djelatnostima. Ovdje su industrijski radnici najzastupljeniji u Koprivnici, Kutini i Valpovu. Međutim, da se Belišće analizira zasebno, a ne zajedno s Valpovom i još tri manja naselja, prema ovom pokazatelju bio bi to “najindustrijski” grad sa čak 76,4 posto aktivnog stanovništva zaposlenog u toj djelatnosti. Stoga, kao i zbog relativno visokih 19 posto zaposlenih stanovnika u poljoprivrednoj djelatnosti, Valpovo ima tek 10 posto stanovništva u tercijarnim djelatnostima. U tim djelatnostima pak najviši relativni udjel sta-

novništva ima Kaštel Stari (promet i trgovina) koji je uz Đakovo jedini grad s više zaposlenih u tercijarnim nego u sekundarnim djelatnostima.

Nenad Pokos
**Analiza demografskih obilježja
 srednjih hrvatskih gradova**

Grad	Aktivno stan. u zemlji	% akt. stan. koje obavlja zanimanje prema sektoru djel.		
		sekundarni	tercijarni	kvartarni
Koprivnica	11 922	57,2	20,8	16,2
Požega	8 543	42,4	25,4	23,1
Virovitica	8 296	43,8	24,2	21,5
Đakovo	6 386	24,2	28,6	21,6
Petrinja	8 213	38,8	33,3	20,1
Sinj	6 792	47,0	27,3	20,1
Samobor	7 558	41,4	31,6	21,3
Valpovo	6 604	55,3	10,0	12,0
Zaprešić	7 527	38,8	32,7	21,2
Kutina	6 522	55,7	21,3	17,7
Nova Gradiška	4 903	31,7	31,1	26,0
Knin	6 519	35,2	34,7	24,8
Kaštel Stari	4 895	33,5	38,6	16,8
Solin	5 563	43,5	36,3	13,8
Ukupno	100 243	43,1	27,6	19,7

TABLICA 14

Aktivno stanovništvo srednjih srednjih gradova (u zemlji) koje obavlja zanimanje u sekundarnim, tercijarnim i kvartarnim djelatnostima 1991. godine

Izvor: kao u tablici 7.

MANJI SREDNJI GRADOVI

Popisno kretanje stanovništva

U ovoj skupini, čiji je porast najbliži prosječnome (12,8 posto), najviše je poraslo stanovništvo primorskih gradova: Poreča, Umaga, Makarske, Malog Lošinja i Trogira). Od ostalih gradova na obali u Crikvenici je zabilježen nešto manji porast stanovništva, zbog relativno starog stanovništva i stoga niskog prirodnog prirasta. Isti je razlog, uz nedostatak slobodnog prostora za stambenu izgradnju, uvjetovao da je Opatija čak zabilježila smanjenje od 190 stanovnika (jedina od sva 54 grada). Relativno visok porast imali su još Metković (visok prirodni prirast), Županja zbog doseljavanja hrvatskog stanovništva iz zaleđa (Bosne i Hercegovine) i potpunijeg popisivanja stanovništva u inozemstvu te Čepin koji se postupno razvija u satelitski grad Osijeka. Najmanje je povećano stanovništvo gradova u sjeverozapadnoj (Krapina, Ludbreg, Ivanec i Križevci) te gorskoj Hrvatskoj (Gospić i Ogulin).

TABLICA 15
Popisno kretanje stanovništva
manjih srednjih gradova u
razdoblju 1981.–1991.

Grad	Broj stanovnika		Međupopisna promjena	
	1981.	1991.	Apsolutna	Relativna (%)
Pakrac	12 803	14 098	1 295	10,1
Daruvar	13 068	13 786	718	5,5
Kaštel Sućurac	11 833	13 557	1 724	14,6
Beli Manastir	12 056	13 108	1 052	8,7
Križevci	11 894	13 005	1 111	9,3
Rovinj	11 271	12 910	1 639	14,5
Metković	9 881	12 108	2 227	22,5
Slatina	10 570	12 056	1 486	14,1
Trogir	9 865	11 997	2 132	21,6
Makarska	9 556	11 958	2 402	25,1
Županja	10 043	11 947	1 904	19,0
Opatija	12 132	11 942	-190	-1,6
Duga Resa	10 369	11 439	1 070	10,3
Labin	10 476	11 350	874	8,3
Ogulin	10 638	11 337	699	6,6
Našice	9 395	11 178	1 783	19,0
Novska	9 359	10 678	1 319	14,1
Čepin	8 776	10 525	1 749	19,9
Ivanec	9 497	10 167	670	7,1
Poreč	7 697	9 907	2 210	28,7
Gospić	9 521	9 856	335	3,5
Crikvenica	8 565	9 576	1 011	11,8
Umag	7 162	9 101	1 939	27,1
Krapina	8 466	8 952	486	5,7
Ivanić Grad	7 792	8 771	979	12,6
Mali Lošinj	6 150	7 560	1 410	22,9
Ludbreg	6 870	7 301	431	6,3
Ukupno	265 705	300 170	34 465	13,0

Izvor: kao u tablici 1.

Prirodno kretanje stanovništva

Iz ove skupine valja posebno izdvojiti Metković koji je u razdoblju od 1981. do 1991. imao najveću stopu prirodnog prirasta od sva pedeset četiri grada (koju je ujedno zadržao i sljedećih godina) te Opatiju koja je već u prvom razdoblju imala prirodan pad stanovništva (također jedina u cjelokupnom skupu gradova). Taj je pad u samo prvih šest godina tekućeg međupopisja čak udvostručen. Relativno visoke stope prirodnog prirasta imali su još Kaštel Sućurac (satelitizacija Splita), turistički atraktivni gradovi Poreč, Makarska i Umag te Ivanić Grad koji zbog blizine Zagreba, odnosno veće mogućnosti zaposlenja stanovništva, također privlači brojno stanovništvo koje se većinom nalazi u reproduktivnoj fazi.

U najnovijem razdoblju Opatiji se po negativnim karakteristikama prirodnog kretanja pridružuje još devet gradova na čelu s Daruvarom i Gospićem (blizina bojišnice, proces starenja, odlazak mlađeg srpskog stanovništva itd.). Prirodan pad zabrinjavajućeg maha pokazao se i u Dugoj Resi i Crikvenici koja uz Opatiju, zbog ranije spomenutih razloga, pokazuje sasvim suprotna obilježja prirodnog kretanja od ostalih primorskih gradova slične veličine. Demografski uzroci prirodnog pada stanovništva triju sjeverozapadnih gradova (Križevaca, Krapine i Ivanca) ponajprije proizlaze iz intenzivnog procesa starenja njihova stanovništva. To nije bio slučaj i s nedalekim im Ludbregom čiji je prirodni prirast posljednjih šest godina čak ostao isti kao u deset prijašnjih. Međutim, kako je riječ o malim apsolutnim iznosima, ti se podaci ne mogu držati statistički pouzdanim.

Grad	Prirodni prirast			
	1981.-1990.	stopa pr. prirasta	1991.-1996.	% prir. iz 1981.-1990.
Daruvar	124	1,0	-217	-175,0
Kaštel Sućurac	1 289	10,9	501	38,1
Beli Manastir	622	5,2	75	12,1
Križevci	255	2,2	-21	-8,2
Rovinj	850	7,6	128	15,1
Metković	1 432	14,5	853	59,6
Slatina	478	4,6	147	30,8
Trogir	749	7,6	344	45,9
Makarska	855	9,0	331	38,7
Županja	769	7,7	380	49,4
Opatija	-162	-1,3	-330	-203,7
Duga Resa	313	3,0	-268	-85,6
Labin	640	6,1	-17	-0,3
Ogulin	437	4,1	29	6,6
Našice	654	7,0	166	25,3
Novska	647	6,9	129	19,9
Čepin	563	6,4	168	29,0
Ivanec	425	4,5	-71	-16,7
Poreč	1 003	13,0	394	39,2
Gospić	204	2,1	-208	-102,0
Crikvenica	115	1,4	-100	-87,0
Umag	643	9,0	132	20,5
Krapina	319	3,8	-47	-14,7
Ivanić Grad	706	9,1	95	13,5
Mali Lošinj	404	6,6	137	33,7
Ludbreg	53	0,8	51	96,2
Ukupno	14 737	5,6	2 629	17,8

Izvor: kao u tablici 2.

TABLICA 16
Prirodno kretanje stanovništva manjih srednjih gradova 1981.-1990. te 1991.-1996. godine

Tip općeg kretanja stanovništva

U ovoj skupini, u kojoj je pozitivnom migracijskom bilancom stanovništvo poraslo 57,2 posto, sva naselja imaju tip općeg kretanja I1 osim Opatije koja ima najnepovoljniji od svih tipova - E4 (izumiranje). Najviše stope migracijske bilance, uz većinu ostalih primorskih gradova (razvoj turizma), imali su Čepin, Našice i Županja. Za Čepin je to donekle razumljivo zbog procesa suburbanizacije, a u Našicama i Županji dijelom može biti riječ o potpunijem popisivanju hrvatskih građana u inozemstvu koji su tako ušli u pozitivnu migracijsku bilancu. Naime, iz ove su skupine upravo ta dva grada 1991. godine imala relativno najmanje stanovništva u zemlji (vidjeti tablicu 20).

TABLICA 17
Tip općeg kretanja stanovništva manjih srednjih gradova u razdoblju 1981.-1991.

Grad	Promjena broja stan. 1981.-1991.		Prirodni prirast 1981.-1990.		Migracijska bilanca 1981.-1991.		Tip općeg kretanja stanovništva
	Aps.	%	Aps.	Rel.	Aps.	Rel.	
Daruvar	718	5,5	124	1,0	594	4,6	I 1
Kaštel Sućurac	1 724	14,6	1 289	10,9	435	3,7	I 1
Beli Manastir	1 052	8,7	622	5,2	430	3,6	I 1
Križevci	1 111	9,3	255	2,2	856	7,2	I 1
Rovinj	1 639	14,5	850	7,6	789	7,0	I 1
Metković	2 227	22,5	1 432	14,5	795	8,1	I 1
Slatina	1 486	14,1	478	4,6	1 008	9,5	I 1
Trogir	2 132	21,6	749	7,6	1 383	14,0	I 1
Makarska	2 402	25,1	855	9,0	1 547	16,1	I 1
Županja	1 904	19,0	769	7,7	1 135	11,3	I 1
Opatija	-190	-1,6	-162	-1,3	-28	-0,2	E 4
Duga Resa	1 070	10,3	313	3,0	757	7,3	I 1
Labin	874	8,3	640	6,1	234	2,2	I 1
Ogulin	699	6,6	437	4,1	262	2,5	I 1
Našice	1 783	19,0	654	7,0	1 129	12,0	I 1
Novska	1 319	14,1	647	6,9	672	7,2	I 1
Čepin	1 749	19,9	563	6,4	1 186	13,5	I 1
Ivanec	670	7,1	425	4,5	245	2,6	I 1
Poreč	2 210	28,7	1 003	13,0	1 207	15,7	I 1
Gospić	335	3,5	204	2,1	131	1,5	I 1
Crikvenica	1 011	11,8	115	1,4	896	10,5	I 1
Umag	1 939	27,1	643	9,0	1 296	18,1	I 1
Krapina	486	5,7	319	3,8	167	2,0	I 1
Ivanić Grad	979	12,6	706	9,1	273	3,5	I 1
Mali Lošinj	1 410	22,9	404	6,6	1 006	16,4	I 1
Ludbreg	431	6,3	53	0,8	378	5,5	I 1
Ukupno	34 465	13,0	14 737	5,6	19 728	7,4	I 1

Izvor: kao u tablici 3.

Dobna i spolna struktura stanovništva

Najmlađe stanovništvo među gradovima iz ove skupine imali su Poreč, Metković i Kaštel Sućurac koji su ujedno i gradovi s najvišim stopama prirodnog prirasta. Jedini grad u cjelokupnom skupu gradova s tipom duboka starost je, dakako, Opatija u kojoj se broj mladih i starih gotovo izjednačio. Relativno starije stanovništvo imaju još Gospić, Crikvenica i Daruvar koji također uz Opatiju imaju i najveći prirodni pad stanovništva u razdoblju od 1991. do 1996. (tablica 16.).

TABLICA 18
Dobna i spolna struktura stanovništva manjih srednjih gradova 1991. godine

Grad	Dobni sastav		Indeks starenja	Tip dobnog sastava	Koef. feminiteta
	0-19	60 i više			
Pakrac	28,1	15,6	55,5	starost	109,8
Daruvar	26,0	17,1	65,6	starost	107,6
Kaštel Sućurac	31,1	11,7	37,9	kasna mladost	101,5
Beli Manastir	24,3	15,5	63,9	starost	109,4
Križevci	27,7	15,3	55,9	starost	110,8
Rovinj	27,5	14,2	51,5	na pragu starosti	109,6
Metković	32,8	11,7	35,7	kasna mladost	103,8
Slatina	28,3	14,1	49,6	na pragu starosti	109,1
Trogir	29,1	13,1	44,9	na pragu starosti	105,8
Makarska	29,9	12,3	41,0	na pragu starosti	103,9
Županja	30,6	11,9	39,2	kasna mladost	102,9
Opatija	22,5	21,7	96,8	duboka starost	114,3
Duga Resa	27,3	16,2	59,2	starost	109,4
Labin	25,6	15,4	60,2	starost	100,2
Ogulin	27,1	14,6	54,1	na pragu starosti	102,2
Našice	28,9	12,9	44,5	na pragu starosti	105,6
Novska	30,2	10,3	43,4	kasna mladost	106,8
Čepin	29,4	11,4	39,0	na pragu starosti	103,4
Ivanec	29,5	16,1	54,7	starost	105,7
Poreč	30,2	10,3	34,3	kasna mladost	111,4
Gospić	24,8	18,1	73,0	starost	107,9
Crikvenica	25,5	19,1	74,7	starost	108,5
Umag	28,0	12,4	44,3	na pragu starosti	105,4
Krapina	27,7	13,6	49,2	na pragu starosti	105,3
Ivanić Grad	27,5	14,9	54,2	na pragu starosti	108,8
Mali Lošinj	28,0	12,8	45,8	na pragu starosti	104,2
Ludbreg	28,1	16,0	57,0	starost	109,7
Ukupno	28,0	14,5	51,9	na pragu starosti	106,8

Izvor: kao u tablici 4.

Ostali gradovi s tipom dobnog sastava starost (Pakrac, Ludbreg, Duga Resa itd.) imaju uz gradove s najvećim turističkim kretanjima, koja nužno traže i veću potražnju ženske radne snage (Opatija, Poreč i Rovinj), ujedno i najveću disproporciju spolnog sastava u korist žena.

Tamo gdje je spolna struktura gotovo izjednačena ponovno je industrija, odnosno rudarstvo (Kaštel Sućurac i Labin) uvjetovala najmanje udjele žena. Relativno ispodprosječan udjel žena ima i Ogulin za koji vrijedi ista zakonitost kao i za Sinj i Knin – veća emigracija žena iz pasivnijih krajeva.

Stanovništvo prema školskoj spremi

TABLICA 19
Stanovništvo manjih srednjih gradova staro 15 godina i više prema nekim obilježjima školske spreme (u %) 1991. godine

Grad	Broj stanovnika 15 i više godina	Udjel stan. bez šk. spreme	Udjel visoko- školovanog st.
Pakrac	11 157	3,3	9,1
Daruvar	11 101	2,8	10,2
Kaštel Sućurac	10 358	5,2	7,4
Beli Manastir	10 465	5,4	8,8
Križevci	10 241	3,3	11,1
Rovinj	10 284	2,7	11,4
Metković	9 131	4,3	10,2
Slatina	9 469	3,2	10,2
Trogir	9 407	5,2	9,0
Makarska	9 263	2,2	11,0
Županja	9 291	7,4	9,2
Opatija	10 047	1,5	16,7
Duga Resa	9 067	2,8	7,6
Labin	9 233	3,7	9,7
Ogulin	8 950	2,5	9,8
Našice	8 664	3,2	11,3
Novska	8 297	5,0	6,3
Čepin	8 228	7,7	4,8
Ivanec	8 020	3,1	6,9
Poreč	7 636	2,1	13,9
Gospić	8 018	4,1	14,0
Crikvenica	7 769	1,7	12,1
Umag	7 084	1,8	12,8
Krapina	7 150	3,1	10,5
Ivanić Grad	6 950	1,2	7,4
Mali Lošinj	5 870	1,7	10,4
Ludbreg	5 813	2,0	8,1
Ukupno	236 963	3,6	10,0

Suprotno očekivanjima, ova skupina ima povoljniji sastav stanovništva po naobrazbi nego prije analizirana skupina ("srednji" srednji gradovi). Tome je razlog prije svega velik broj primorskih gradova u ovoj skupini. Naime, što zbog potreba turizma, što zbog višeg životnog standarda stanovnika tih gradova (koji stoga mogu školovati djecu u većim gradovima), najveći udjel visokoobrazanih imaju upravo Opatija, Poreč, Umag, Crikvenica i Rovinj. Između njih se jedino umiješao Gospić koji je kao regionalno središte Like (ali nedostatan razvijenih središnjih funkcija i premalog broja stanovnika) zahtijevao relativno brojno stanovništvo s višom i visokom školskom spremom. Uz Čepin, gdje je broj stanovnika bez školske spreme čak veći od onih s najvišim školama, najnepovoljniji sastav stanovništva prema ovom obilježju imaju još Novska, Županja i Kaštel Sućurac.

Stanovništvo prema aktivnosti

Grad	Stanovnika u zemlji	% od ukupnog stanovništva	Aktivno stanovništvo u zemlji	% od aktivnog st. u zemlji
Pakrac	13 450	95,4	5 880	43,7
Daruvar	13 265	96,2	5 920	44,6
Kaštel Sućurac	12 837	94,6	5 699	44,4
Beli Manastir	12 718	97,0	5 692	44,8
Križevci	12 327	94,7	5 708	46,3
Rovinj	12 515	97,0	6 047	48,3
Metković	11 293	93,3	4 894	43,3
Slatina	11 601	96,2	5 171	44,6
Trogir	11 327	94,4	4 838	42,7
Makarska	11 356	95,0	5 323	46,9
Županja	10 638	89,1	4 402	41,4
Opatija	11 354	95,1	5 057	44,5
Duga Resa	10 751	93,9	4 858	45,1
Labin	11 123	98,0	5 100	45,9
Ogulin	10 892	96,1	4 891	44,7
Našice	10 385	92,9	4 484	41,2
Novska	9 925	93,0	4 170	42,0
Čepin	9 787	92,9	4 369	44,7
Ivanec	9 842	96,8	4 307	43,7
Poreč	9 748	98,4	4 896	50,2
Gospić	9 187	93,2	4 065	44,3
Crikvenica	9 145	95,5	3 878	42,4
Umag	8 873	97,5	4 475	50,4
Krapina	8 687	97,0	4 230	48,7
Ivanić Grad	8 463	96,4	4 059	47,9
Mali Lošinj	7 351	97,2	3 491	47,5
Ludbreg	7 034	96,4	3 547	50,4
Ukupno	285 874	95,2	129 451	45,3

TABLICA 20

Ukupno i aktivno stanovništvo manjih srednjih gradova (u zemlji) 1991. godine

Izvor: kao u tablici 6.

U ovoj se skupini po nepovoljnim stopama ističu Našice i Županja (ujedno i kao jedini grad s više od 10 posto stanovništva izvan "zemlje"), a najpovoljnije stope pokazuju Poreč (najviše stanovništva u zemlji od sva 54 grada) te Umag i Ludbreg s više od 50 posto aktivnog stanovništva, što su od gradova iz ostalih skupina zabilježili još jedino Velika Gorica i Koprivnica.

Stanovništvo prema djelatnosti

TABLICA 21
Aktivno stanovništvo manjih srednjih gradova (u zemlji) koje obavlja zanimanje u sekundarnim, tercijarnim i kvartarnim djelatnostima 1991. godine

Grad	Aktivno stan. u zemlji	% akt. stan. koje obavlja zanimanje prema sektoru djel.		
		sekundarni	tercijarni	kvartarni
Pakrac	5 415	40,5	24,1	25,9
Daruvar	5 349	38,9	25,9	21,8
Kaštel Sućurac	4 518	48,8	29,2	14,6
Beli Manastir	4 977	32,5	24,7	19,1
Križevci	5 145	32,4	28,8	19,3
Rovinj	5 523	21,7	43,2	18,4
Metković	4 154	23,6	49,6	16,2
Slatina	4 648	44,9	22,6	17,2
Trogir	4 204	47,9	31,2	14,9
Makarska	4 508	25,2	48,6	22,8
Županja	3 584	36,7	26,1	22,8
Opatija	4 607	16,7	57,1	21,8
Duga Resa	3 800	53,5	24,8	17,6
Labin	4 596	43,3	38,0	14,1
Ogulin	4 343	31,7	35,6	24,9
Našice	3 964	37,4	24,8	25,7
Novska	3 764	41,4	35,5	14,2
Čepin	3 631	40,9	29,7	13,1
Ivanec	4 139	57,0	18,7	16,9
Poreč	4 469	6,8	69,2	16,9
Gospić	3 626	27,3	27,7	33,4
Crikvenica	3 495	20,1	55,7	18,4
Umag	4 170	21,5	58,1	13,2
Krapina	3 842	53,7	21,8	17,9
Ivanić Grad	3 733	41,7	26,5	17,0
Mali Lošinj	3 184	10,5	50,9	23,4
Ludbreg	3 368	52,4	18,4	11,2
Ukupno	114 756	35,0	35,0	19,0

Izvor: kao u tablici 7.

Uz jednake udjele zaposlenog stanovništva u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima ova skupina gradova ima i najmanji udjel stanovništva u kvartarnim djelatnosti-

ma. Na industriju su najviše orijentirani Duga Resa i gradovi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Ivanec, Krapina i Ludbreg). U tercijarnim djelatnostima najviše zaposlenih imaju turistička središta (Poreč, Umag, Opatija, Crikvenica i Mali Lošinj) te Metković (trgovina). S trećinom aktivnog stanovništva Gospić u kvartarnim djelatnostima ima relativno najvišu zastupljenost od svih analiziranih gradova. Tome su ponajprije pogodovali nedostatak važnije industrije, nekih tercijarnih djelatnosti, ali i razlozi opisani u poglavlju o školskoj spremi.

ZAKLJUČAK

Analizirajući tri skupine srednjih gradova, proizlazi da nešto povoljnija demografska obilježja od ostalih dviju skupina imaju “srednji” srednji gradovi. Tako se primjerice u tim gradovima broj stanovnika između 1981. i 1991. povećao više nego u druge dvije skupine. Gradovi iz te skupine također su imali veće stope prirodnog prirasta u razdoblju od 1981. do 1991. koje su zadržali i u devedesetim godinama. Nadalje, njihove pozitivne stope migracijske bilance bile su u prošlom desetljeću više nego kod stanovništva većih i manjih gradova. Isto vrijedi i za dobnu strukturu, koja je bila relativno mlađa, te za spolnu strukturu u kojoj su zabilježeni ujednačeniji relativni iznosi muškog i ženskog stanovništva.

“Veći” gradovi imaju povoljnija obilježja od “srednjih” gradova jedino po pokazateljima naobrazbe i aktivnosti stanovništva. Naime, po naobrazbi ta skupina ima relativno manji broj stanovnika bez školske spreme i veći broj visokonaobraženog stanovništva.

Raščlanjujući stanovništvo prema djelatnosti u kojoj obavlja zanimanje također se izdvajaju “srednji” gradovi. “Veći” i “manji” gradovi imaju gotovo jednak broj aktivnog stanovništva zastupljenog u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, “srednji” gradovi imaju najveću diskrepanciju između udjela aktivnog stanovništva u tim dvjema djelatnostima

¹ Za veće srednje gradove taj polumjer iznosi 4 000 m; za srednje, manje i pet malih srednjih gradova 3 500 m te za ostale male gradove 3 000 m.

² Na popisu Ministarstva graditeljstva nalazi se 208 naselja u kružnom području, a devet naselja dodano je zbog promjena u prostornom obuhvatu naselja 1991. u odnosu na 1981. godinu. Naime, radi usporedivosti podataka 1981.–1991. naselja su, gdje je to bilo moguće, svedena na jednak prostorni obuhvat. Tako je npr. broju stanovnika Požege 1991. godine pribrojeno i stanovništvo naselja Emovački Lug

BILJEŠKE

koje je nakon 1981. izdvojeno iz naselja Donji Emovci (koje se nalazi u kružnom području Požege). Zbog usporedivosti podataka Virovitici su osim Rezovačkih Krčevina (nastalo nakon 1981. izdvajanjem iz naselja Rezovac koje je u kružnom području) 1991. godine pribrojani još i podaci četiri naselja koja su se 1981. nalazila u njezinu sastavu; Čemernica, Golo Brdo, Milanovac i Podgorje. Nadalje, prvotno u kružno područje Ivanca nije ušlo naselje Dubravec koje se između 1981. i 1991. izdvojilo iz naselja Horvatsko koje se nalazilo u kružnom području Ivanca.

³ Tipovi općeg kretanja stanovništva izdvojeni su prema modelu M. Friganovića (1978.). Egzodusni su tipovi: E1- emigracija; E2 - depopulacija; E3 - izrazita depopulacija; E4 - izumiranje. Imigracijski tipovi: I1 - ekspanzija imigracijom; I2 - regeneracija imigracijom; I3 - slaba regeneracija imigracijom; I4 - vrlo slaba regeneracija imigracijom.

⁴ Indeks starenja prikazuje brojčani omjer stanovništva starijeg od 59 godina i mlađeg od 20 godina; izračunava se po formuli $I_s = (P > 59) / (P < 20) \times 100$. Veća brojčana vrijednost indeksa starenja upućuje na stariju populaciju. Drži se da indeks starenja veći od 40 pokazuje populaciju koja je ušla u proces starenja.

⁵ Ovdje je primijenjena tipizacija od sedam dobnih skupina autora S. Šterca koja polazi od veličine udjela mladog i starog stanovništva (Klemenčić, 1990.).

0 do 19	60 i više	Tip	Obilježje
≥ 35	≤ 8	1	izrazita mladost
≥ 30	≤ 10	2	mladost
> 30	> 10	3	kasna mladost
< 30	≤ 15	4	na pragu starosti
< 30	> 15	5	starost
≤ 25	≥ 20	6	duboka starost
≤ 20	≥ 25	7	izrazito duboka starost

⁶ U sekundarni sektor ubrajaju se osobe koje obavljaju zanimanje u industriji i rudarstvu te građevinarstvu. U tercijarni sektor su uključene ove djelatnosti: vodoprivreda, promet i veze, trgovina, ugostiteljstvo i turizam, obrtništvo i osobne usluge, stambeno-komunalne djelatnosti te financijske, tehničke i poslovne usluge. Kvartarni sektor: izobrazba, znanost, kultura i informacije; zdravstvena zaštita i socijalna skrb; tijela državne vlasti, tijela lokalne samouprave, fondovi, udruženja i organizacije (nazivi djelatnosti preuzeti iz statističke dokumentacije).

LITERATURA

- Friganović, M., 1978., *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*, Zagreb.
- Klemenčić, M., 1990., *Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva*, Radovi GO br. 25, Zagreb.
- Vresk, M., 1982.-83., *Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine*. Radovi GO br. 17-18, Zagreb.
- Vresk, M., 1986., *Centri rada i gravitacijska područja zaposlenih u Hrvatskoj*. Radovi GO br. 21, Zagreb.
- Vresk, M., 1996. a, *Funkcionalna struktura i funkcionalna klasifikacija gradova Hrvatske*. Geografski glasnik 58, Zagreb.
- Vresk, M., 1996. b, *Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske*. Zbornik radova I hrvatskog geografskog kongresa. Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A., 1982., *Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb.

Ognjen
ČALDAROVIĆ

RAZVOJNI
CILJEVI I
NASLIJEĐENA
RAZVOJNA
OGRANIČENJA
HRVATSKIH
SREDNJIH
GRADOVA

U literaturi o urbanizaciji, i ne samo njoj već i u urbanoj sociologiji, srednjim gradovima kao oblicima ljudskog naseljavanja, središtima gospodarske, kulturne ili neke druge aktivnosti, ali i kao stratezijskim središtima na kojima se može temeljiti neki specifičan oblik budućeg razvitka (gospodarski, poljoprivredni, kulturni i sl.) uglavnom se malo pisalo u nas. Najveću pozornost istraživača – u počecima interesa za urbanizaciju kao planetarni fenomen i proces – prate dva osnovna oblika ljudskog naseljavanja: s jedne strane sela i svi problemi do kojih procesom urbanizacije dolazi u selima, a s druge strane veći i, naročito, najveći gradovi čiji je rast u dvadesetom stoljeću postao univerzalan fenomen koji, na određen način, nije zaobišao ni Hrvatsku u njezinoj urbanizaciji.

S obzirom na specifičan izostanak interesa za fenomen srednjeg grada kao specifičnog oblika naseljavanja (često izgubljenog u sintagmi “mješovitog naselja”), ali i kao potencijalnog resursa urbanizacije Hrvatske u budućnosti, u ovom ćemo se poglavlju osvrnuti na nekoliko osnovnih aspekata koji će, vjerujemo, baciti nešto više svjetla na današnju ulogu i potencijalnu buduću ulogu ove skupine naselja u nas.

Najprije ćemo predstaviti opću demografsku, funkcionalnu i strukturnu situaciju srednjih gradova u nas, oslanjajući se na postojeće podatke, a zatim ćemo raspraviti osnovne naslijeđene elemente koji su ovu kategoriju hrvatskih gradova smjestile u specifičan prostorno-gospodarski i razvojni okvir, a na koncu ćemo iznijeti osnovne elemente strukturne naravi koji bitno utječu na razvojne ciljeve i ograničenja sadašnjeg i budućeg razvoja srednjih gradova u nas.

POLOŽAJ SREDNJIH GRADOVA U HRVATSKOJ URBANIZACIJI

Podaci koji su priređeni za potrebe ovog projekta pokazuju da je – načelno – naselja u Hrvatskoj moguće podijeliti u nekoliko osnovnih skupina:

1. najveći gradovi,
2. veći srednji gradovi,
3. srednji srednji gradovi,
4. manji srednji gradovi,
5. veći mali gradovi,
6. ostala naselja (mješovita naselja i sela).

U nastavku ćemo se osvrnuti na navedene kategorije nešto podrobnije.

1. *Najveći gradovi.* U Hrvatskoj, u četiri najveća grada (Zagreb, Split, Rijeka i Osijek) živjelo je, prema popisu stanovništva iz 1991.¹, ukupno 1 234 713 stanovnika, što čini 25,80 posto od ukupnog stanovništva te godine u Hrvatskoj. Raspon veličine između najvećeg (Zagreb) i najmanjeg (Osijek) grada u ovoj kategoriji najvećih gradova iznosi 755 763 : 115 428 stanovnika, što pokazuje i indeks urbane koncentracije od 6,66 – Zagreb je 6,5 puta veći od najmanjeg većeg grada u Hrvatskoj. Indeks urbane koncentracije koji pokazuje odnos između najvećeg grada i grada po veličini sljedećeg u nekoj zemlji, u slučaju Hrvatske iznosi 3,86 (Zagreb je, prema tome, 1991. bio 3,86 puta veći od Splita kao sljedećeg najvećeg grada u republici). Ovaj pokazatelj dokumentira relativno pozitivan odnos između najvećeg i sljedećeg po veličini grada – u nekim zemljama taj je indeks i veći od 10 (na primjer, u Mađarskoj). Smještaj navedena četiri grada pokazuje da su dva smještena u kontinentalnom, a dva u obalnom području zemlje, što je dobar odnos s obzirom na geografski položaj i karakteristike Hrvatske, iako postoje izrazite disproporcije u veličini pojedinog grada prema njegovu smještaju u prostoru (na primjer, Zagreb i Rijeka predstavljaju dva snažna žarišta razvoja, ne odveć udaljena jedan od drugoga; nasuprot tome, Split predstavlja jedino snažno žarište u tom dijelu Dalmacije /iako određeno rasterećenje predstavljaju Zadar i Šibenik/ o čemu svjedoči intenzitet migracija prema tom gradu, a Osijek još nije dosegnuo onu veličinu po kojoj bismo ga mogli držati jačim žarištem u području Hrvatske u kojoj zapravo nedostaje snažnije žarište kao potencijal budućeg razvoja).

2. *Veći srednji gradovi.* Podaci pokazuju da – uvjetno rečeno – u Hrvatskoj prema popisu stanovništva iz 1991. – postoji ukupno 13 većih srednjih gradova u kojima je ukupno 1991. živjelo 641 670 stanovnika što čini 13,41 posto od ukupnog stanovništva Hrvatske te godine. Najveći grad u ovoj kategoriji je Zadar sa 76 343 stanovnika, a najmanji Bjelovar sa 33 534 stanovnika. Indeks urbane koncentracije u ovoj kategoriji iznosi 2,28, što znači da je najveći srednji grad 2,28 puta veći od najmanjeg u istoj kategoriji. Iz toga je vidljivo da je indeks urbane koncentracije

manji u ovoj kategoriji naselja nego u kategoriji najvećih naselja. Od ukupno 13 ovih gradova, devet ih se nalazi u kontinentalnoj Hrvatskoj, a četiri u obalnom pojasu.

3. *Srednji srednji gradovi.* U ovoj kategoriji nalazi se ukupno 14 gradova s ukupno 422 396 stanovnika, što čini 8,82 posto stanovništva Hrvatske. Raspon koji pokazuje veličinu naselja započinje s najvećim naseljem u ovoj kategoriji (Koprivnica) s 26 469 stanovnika, a završava sa Solinom s ukupno 15 410 stanovnika. Indeks razlike između najvećeg i najmanjeg grada u ovoj kategoriji pokazuje manji intenzitet nego u prijašnje dvije kategorije gradova i iznosi 1,72 (najveći je grad samo 1,72 puta veći od najmanjeg u istoj kategoriji). Ovdje stoga valja uočiti jednu pravilnost – sa smanjivanjem veličine pojedinih srednjih gradova u Hrvatskoj smanjuju se i razlike u veličini pojedinih naselja. U tom smislu, mogli bismo postaviti specifičnu hipotezu o homogenizaciji naselja – što su naselja (manji ili srednji gradovi) manja, njihovo grupiranje je homogenije, razlike u broju stanovnika se smanjuju, a situacija je upravo obrnuta u slučaju većih naselja (gradova), naročito najvećih gradova. Primjećujemo da u ovoj kategoriji 11 srednjih srednjih gradova nalazimo u kontinentalnoj Hrvatskoj, jedan uz more, a dva u neposrednoj blizini mora.

4. *Manji srednji gradovi.* Slijedeća kategorija po broju stanovnika vodi nas do manjih srednjih gradova koje, s obzirom na mnoge kriterije – ne samo s obzirom na kriterij broja stanovnika – i nadalje možemo klasificirati kao srednje gradove. U ovoj je kategoriji agregirano ukupno 27 naselja (manji srednji gradovi) u kojima je 1991. živjelo 299 655 stanovnika, što čini 6,26 posto od ukupnog stanovništva Hrvatske te godine. Raspon veličine pojedinih naselja s obzirom na broj stanovnika pokazuje da najveće naselja (Pakrac-Lipik) ima 14 098 stanovnika, a najmanje (Ludbreg) 7 301 stanovnika, što dovodi do indeksa razlikovanja od 1,93. Ponovno uočavamo da su indeksi razlikovanja manji u naseljima s manjim brojem stanovnika. Od ukupno 27 gradova 17 ih se nalazi u području kontinentalne Hrvatske, a 10 uz morsku obalu.

5. *Veći mali gradovi.* S obzirom na broj stanovnika, ova bismo naselja i nadalje mogli legitimno nazivati “srednjim gradovima” (glede statističkih kriterija uz pomoć kojih se provodi razdioba na gradove i sela), no moguće je posumnjati da su baš sva naselja u ovoj kategoriji naselja “gradskog karaktera”. Ne upuštajući se ovom prigodom u preciznija razlikovanja, ostat ćemo kod pretpostavke da je ovu skupinu moguće tretirati kao “pričuvne” srednje gradove. U toj se kategoriji može nabrojiti ukupno 13 naselja Hrvatske u kojima živi ukupno 97 331 stanovnik što čini

samo 2,03 posto od ukupnog stanovništva Hrvatske. Raspon razlike u veličini naselja u ovoj se skupini nadalje smanjio i iznosi od 9 306 stanovnika (Dugo Selo) do 6 775 stanovnika (Ilok), o čemu svjedoči i vrlo mali indeks razlikovanja najvećeg i najmanjeg naselja u toj skupini (1,37). Od ukupno 13 naselja, 10 je smješteno u kontinentalnoj Hrvatskoj, a tri uz more.

6. *Ostala naselja.* Agregiranje podataka o svim naseljima u Hrvatskoj pokazuje neke interesantne pravilnosti i omogućuje donošenje zaključaka.

a. Podaci pokazuju da je u svim srednjim gradovima Hrvatske – u rasponu od najvećeg (Zadar s 76 343 stanovnika) do najmanjeg (Ilok s 6 775 stanovnika), 1991. godine živjelo ukupno 1 461 062 stanovnika što čini 30,53 posto stanovništva Hrvatske 1991.

b. Nadalje, u četiri najveća grada Hrvatske živjelo je 1991. ukupno 1 234 713 stanovnika, ili 25,80 posto stanovništva Hrvatske 1991.

c. Ako se zbroji stanovništvo četiri najveća grada u Hrvatskoj i stanovništvo svih srednjih hrvatskih gradova, onda se dobiva ukupan broj od 2 695 775 stanovnika, što čini 56,35 posto od ukupnog stanovništva Hrvatske 1991.

d. U svim ostalim naseljima – koja imaju manje od 6 775 stanovnika (Ilok, kao najmanji srednji grad u ovoj kategorizaciji) – dakle, mješovitim naseljima, gradićima (npr. istarski gradići), a ponajviše u selima, živjelo je 1991. ukupno 2 088 490 stanovnika, što čini 43,65 posto od ukupnog hrvatskog stanovništva 1991.

e. Ovakva situacija pokazuje da je u Hrvatskoj – i nadalje – najveći broj stanovnika (43 posto) smješten u najmanjim naseljima (u najvećem broju riječ je o selima, vidi u *Nacionalnom programu...*, 1997., str. 19), iako se, kako ćemo kasnije vidjeti, i njihov broj rapidno smanjuje, a nastavljaju se i migracije naročito prema najvećim naseljima. Nadalje, manji broj stanovnika (30 posto) Hrvatske obitava u srednjim gradovima, a nešto manji (25 posto) u četiri najveća grada. Ovakav zaključak govori o tome da je kategoriji “srednjih gradova” potrebno posvetiti pozornost jer bi u nekim scenarijima urbanizacije oni mogli postati središta gospodarskog, kulturnog i socijalnog života, a također poslužiti i kao dobra brana pretjeranoj metropolinizaciji i koncentraciji stanovništva u najvećim naseljima Hrvatske. No, podaci ne govore u prilog takvim nadanjima: najveći porast broja stanovnika (u razdoblju 1981.–1991.) zabilježen je u kategoriji naselja “županijskih središta”, odnosno u kategoriji “ostalih gradova” – na primjer u Zaprešiću, Sesvetama, V. Gorici i sl., čime se, a potpomoćno administrativnim ujedinjavanjem takvih naselja u

jedinstvena županijska središta, zapravo jača proces metropolizacije i praktično ukida samostalnost pojedinih naselja (*Nacionalni program...*, 1997., str. 92). U prilog ovakvom obrascu urbanizacije, možemo spomenuti i podatak da također vrlo intenzivno rastu sva središta županija u Hrvatskoj koja, stoga, sa svojom okolicom stvaraju metropolska područja i dovode do daljnjeg debalansa u naseljenosti teritorija (Ibid., str. 93).

Podaci također pokazuju (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 72 i dalje) da se stanovništvo naselja i gradova s 2 000 i više stanovnika povećalo u posljednjih 60 godina za tri puta i da u takvim naseljima živi oko 3 300 000 stanovnika (ukupno 250 naselja), što čini oko dvije trećine ukupnog stanovništva Hrvatske. No, u preostalim 6 440 naselja živi 1 460 000 stanovnika, što govori o tome da je riječ o naseljima koja su napućena vrlo malim brojem stanovnika (ponekad i manje od 50!).

Iz toga proistječe da je Hrvatska zemlja malih naselja i disperzne naseljenosti, što potvrđuju podaci da je 1991. od svih naselja Hrvatske 51 posto imalo samo do 200 stanovnika, a do 500 stanovnika ukupno 79 posto naselja. Indikativan je i pokazatelj da je ukupan broj naselja 1991. s manje od 1 000 stanovnika iznosio čak 91 posto. (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 76).

Nadalje, prigodom izrade *Strategije prostornog uređenja* konstatirano je da u izdvojenih (agregiranih) 157 gradova (str. 86), živi oko 60 posto ukupnog stanovništva Hrvatske. Navedeni gradovi imaju i nepravilan raspored u teritoriju zemlje – ne samo da su negdje više koncentrirani, a negdje izostaju, nego u nekim predjelima zemlje nedostaju gradovi određene veličine, naročito oni o kojima ovdje raspravljamo – gradovi srednje veličine u rasponu od 20 000 do 100 000 stanovnika. U sadašnjem sustavu rasporeda stanovništva u naseljima prevladavaju naselja s oko 10 000 stanovnika koja čine 67 posto od ukupnog broja gradova, a u njima živi samo 15 posto stanovnika. Podaci, na primjer, o gradovima u Dalmaciji dobro potkrepljuju rečeno. Naselja veličine do 30 000 stanovnika su se u Dalmaciji između 1971. i 1991. povećala s 8,15 posto na 17,74 posto, a broj naselja s maksimalnim brojem stanovnika do 3 000 smanjio se – sa 60,85 posto u 1971. na 44,70 posto u 1991. (Pasarić, 1996., str. 254.). Sve ovo spomenuto, a i prijašnja argumentacij, pokazuju da bi upravo srednji gradovi mogli biti poluge razvoja, čime bi se rasteretio pretjeran rast već danas (pre)velikih gradova (za naše uvjete), a pritisak stanovništva smanjio i na veće srednje gradove.

Poseban problem sadašnje slike urbanizacije u Hrvatskoj predstavlja i razlika u gustoći naseljenosti teritorija

što je, zapravo, samo drugi pokazatelj u nepravilnoj i neujednačenoj raspodjeli naselja različitih kategorija na hrvatskom teritoriju. Najmanja gustoća naseljenosti bilježi se u Ličkosenjskoj županiji, srednja gustoća je u Međimurskoj, a najveća je gustoća u gradu Zagrebu (*Nacionalni program...*, 1997., str. 78). Ove razlike u gustoći naseljenosti neizravno govore i o nedostatku razvojnih potencijala u obliku manjih ili srednjih gradova koji bi mogli poslužiti kao žarišta razvoja.

NASLIJEĐENI OBRASCI URBANIZACIJE I HRVATSKI SREDNJI GRADOVI

Mnogobrojni su razlozi sadašnjih obrazaca urbanizacije u nas. Zanimljivo je usporediti historijske podatke o tijeku urbanizacije u Hrvatskoj, što također predstavlja jedan od naslijeđenih elemenata koji su bitno utjecali na sadašnje tijekove urbanizacije. Na primjer, godine 1857. (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 75) statistički je evidentirano ukupno 5 444 naselja u Hrvatskoj, 1880. godine 5 974 naselja i 2 720 dijelova naselja, 1971. 6 666 naselja i 7 573 dijela naselja i 1991. 6 694 naselja. Ti podaci pokazuju da je prvenstveni porast broja naselja nastao kao rezultat osamostaljivanja pojedinih dijelova naselja ili pak skupina objekata (kuća).

Osim porasta broja naseljenih naselja uočava se i porast broja nenastanjenih (depupuliranih) naselja. Godine 1991. registrirano je ukupno 9,1 posto agrarnog (poljoprivrednog) stanovništva, a 1953. zabilježeno je popisom 57 posto takvog stanovništva. Deagrarijacija i deruralizacija su, stoga, dva osnovna procesa koja su dovela do nagle urbanizacije i rasta gradova (*Nacionalni program...*, 1997., str. 23).

Širenjem većih gradskih naselja nestaju samostalna naselja, pa se i na taj način ukupan broj naselja – na određen način – smanjuje. Ovakvi podaci pokazuju da u Hrvatskoj danas postoji izrazita urbanoruralna podvojenost – gradovi populacijski jačaju, posebice veliki, a sela izumiru (*Ibid.*, str. 27).

Posebnu skupinu razvojnih ograničenja naslijeđenih iz prošlosti predstavljaju obrasci i modeli urbanizacije koji su se na prostorima bivše Jugoslavije razvijali, posebno nakon Drugoga svjetskog rata. Urbanizacija koja je bila zacrtana kao element državne politike imala je nekoliko osnovnih obilježja (vidi u Čaldarović, O., 1987., 1989.; Rogić, 1990., 1992., 1996.).

1. Stvoriti snažna industrijska središta (veće gradove) koja će postati ne samo središta industrijske proizvodnje, nego će biti i mjesta razvoja radništva (proletarijata).

2. Smanjivati broj seljaka, procesom kolektivizacije, i industrijalizacijom poljoprivrede dobiti efikasnu proizvodnju hrane.

3. Koncentrirana, dirigitirana i centralizirana urbanizacija (tzv. direktivnoplanibilni model, Čaldarović, 1989.) dovela je do najizrazitijeg rasta najvećih gradova, do pojave tzv. divljih, odnosno, nelegalnih naselja nastalih na rubovima najvećih gradova kao posljedice gotovo prisilne urbanizacije – odnosno transfera jedne socijalne klase u drugi prostorni okvir.

4. Nerazmjer između stupnja urbanizacije i stupnja industrijalizacije – industrijalizacija u bivšoj Jugoslaviji, kao u gotovo svim bivšim socijalističkim zemljama, bila je bitno brže razvijana nego je to naslijeđena, slabo unapređivana i inovirana urbana infrastruktura mogla pratiti. Stoga je kao posljedica ovakve prakse urbanizacije u bivšim socijalističkim zemljama nastao specifičan model urbanizacije nazvan modelom “podurbaniziranosti” (underurbanization, I. Szelenyi), odnosno situacija u kojoj bi se s obzirom na stupanj industrijalizacije mogao očekivati znatno viši stupanj urbanizacije, tj. urbane opremljenosti, uređenosti urbanih servisa, ali i elementarne komunalne urbaniziranosti. U tom je kontekstu urbanizacija zapravo bila svedena na izgradnju industrijskih pogona i tzv. novih naselja, s najčešće minimalnom opremljenošću i vrlo rastegnutim vremenskim razdobljem “konačnog dovršavanja” (opremanja) stambenih naselja svim tzv. dodatnim sadržajima.

5. Snažna migracija sa sela u grad dovela je do – s jedne strane – pražnjenja jednog dijela teritorija (sela i ruralni prostori općenito, naročito tzv. pasivni krajevi), ali i do koncentriranog “punjenja” drugih dijelova – gradova koji su rasli, naročito u 1960-im godinama, dovodeći do svih onih poznatih problema intenzivne i “skraćene urbanizacije”, tipične za zemlje Trećeg svijeta (Čaldarović, 1987., 1989.).

6. Pojava specifičnog socijalnog sloja nazvanog seljaci-radnici (“polutani”), kao specifičnog prijelaznog tipa dnevnog migranta koji je nastavio živjeti na selu, ali je dnevno migrirao, zapošljavajući se najčešće u industriji i – kasnije – u sevirnim djelatnostima u gradovima, također je jedan od naslijeđenih elemenata naše urbanizacije. Ovaj tip socijalnog sloja, prema nekim stavovima (vidi u Čaldarović, 1989), najjeftiniji je tip radne snage koji zapravo od grada nije tražio ništa osim socijalnog i mirovinskog osiguranja i stalnog prihoda, a gradu je davao mnogo. Dnev-

ne migracije i danas su stvarnost naše urbanizacije. No, sociološka istraživanja ovog sloja u 1970-im godinama potvrdila su da je najčešća aspiracija pripadnika radnika-seljaka bila trajno naseljavanje u grad. Očigledno su se mnoge od navedenih aspiracija i ostvarile, jer su gradovi, osobito oni najveći, u nas nastavili rasti više "izvana" (migracijom, oko dvije trećine porasta broja stanovnika) nego "iznutra" (prirodnim prirastom, oko jedne trećine porasta broja stanovnika).

7. Propadanje gradova, kulturno-povijesnog naslijeđa, odnosno urbane baštine u najširem smislu te potreba organiziranja njihove revitalizacije - zbog selektivnog investiranja (izgradnja najnužnijeg) gradovi su se tek minimalno održavali. Pritisak pučanstva na najveće gradove nesmiljeno se nastavljao tijekom desetljeća, dovodeći do uništavanja urbane infrastrukture i zapuštanja zgrada, cesta, javnog prijevoza i svega onoga što nazivamo urbanim servisima s rezultatom u izrazitoj suprotnosti koja danas postoji - u nekih socijalnih slojeva - između osobnog standarda i javnog (urbanog) standarda.

8. Takav obrazac urbanizacije doveo je i do sasvim jasne infrastrukturne deficijentnosti - počevši od nedostatka radnih mjesta do problema infrastrukture, kanalizacije, vodovoda te do nemogućnosti zadovoljavanja, odnosno vrlo otežanih mogućnosti zadovoljavanja kulturnih i civilizacijskih potreba u gradovima.

9. Urbanizacija je bila praktično svedena samo na širenje grada (Čaldarović, 1987.; Rogić, 1990., 1996.). U tom smislu, urbanizacija se ostvarila kao rast i širenje gradova, a ne kao urbanizacija teritorija uz preraspodjelu funkcija i pokušaj ostvarenja harmoničnog razvoja teritorija cijele zajednice. Kako smo ranije istaknuli, rast gradova držan je znakom progresa, a zapravo se svodio na mehanički priliv (transfer) stanovništva sa sela i manje urbaniziranih područja u najveća naselja (gradove).

10. Selektivna migracija također je jedna od karakteristika naslijeđenog stanja iz prošlosti. Obrazac migracije (Čaldarović, 1987.) u bivšoj Jugoslaviji pokazuje da je stanovništvo iz najmanjih naselja migriralo pretežno prema najvećim središtima, zaobilazeći srednja naselja, odnosno srednje gradove. "U najburnijoj fazi 'bijega sa sela' djelomično su preskakana mala urbana središta i masovno se useljavalo u velike gradove" (*Nacionalni program...*, 1997., str. 16). O tome dobro svjedoče i podaci: 1948. je u gradovima Hrvatske živjelo 927 000, a 1991. 2 479 509 stanovnika. U ostalim naseljima (uglavnom selima) 1948. je živjelo 2 852 828 stanovnika, a 1991. 2 304 756 stanovnika. Dakle, tek 1991. broj se stanovnika sela i gradova zapravo izjed-

načio. Proces depopulacije, kao nuždan pratitelj migracije u razdoblju 1953.–1981. je zahvatio čak 82 posto naselja od kojih je većina izgubila i više od 50 posto pučanstva (ibid. str. 17). Ovakav obrazac urbanizacije (migracija) “u stranu” je stavio potencijalnu ulogu srednjih gradova kao potencijalnog resursa za “prihvat” dijela migracije iz ruralnih područja, što je dovelo i do umanjivanja njihova današnjeg potencijalnog značenja i aktualne uloge u razvoju hrvatske urbanizacije.

11. Urbanizacija je bila u prošlosti gotovo u potpunosti neosjetljiva na ekološki dimenzije prostora i kvalitete života stanovništva. Zbog toga su – osim tzv. “političkih tvornica” za izgradnju kojih je karakter lokacije bio u potpunosti irelevantan, tvornice građene i na ekološki potpuno neprikladnim područjima (obalno područje, na primjer), čime je doveden u pitanje razvoj turizma kao jedne od ekološki prilagođenih djelatnosti uz obalu. Interesantno je da se i danas ekološki nesmišljeni programi razvoja nadalje predlažu, iako je sasvim jednostavno moguće predvidjeti njihovu neusklađenost s postojećim tipom okoliša i načinom uporabe resursa okoline (na primjer, kontinuirani zahtjevi “Elektroprivrede” za izgradnjom termoelektrana uz Jadransku obalu).

12. Nerazvijenost i netransparentnost aktera i subjekata razvoja urbanizacije – u prošlom razdoblju, akteri, agenti i subjekti urbanizacije bili su najčešće kolektivnog tipa, legitimirani svojim položajem u hijerarhiji društvene (partijske) strukture. U tom su smislu oni bili nedostavno transparentni, a inicijative “kolektivizirane”, desubjektivizirane, odnosno legitimirane samom činjenicom kolektivizirajuće proizvodnje. Individualni akteri, poduzetnici, “obični građani”, lokalne inicijative, ili pak inicijative neke druge provenijencije od one koja se legitimirala samim izvorom inicijative (država, u krajnjoj instanciji) nisu mogli naći prostora za aplikaciju. U tom je smislu urbanizacija u prošlom razdoblju bila totalizirajuća, netransparentna i objektivno izvan djelatnog kritičkog interveniranja koje bi imalo postići neke praktične učinke u praksi urbanizacije zemlje.

STRUKTURNI ELEMENTI RAZVOJNIH CILJEVA I OGRANIČENJA HRVATSKIH SREDNJIH GRADOVA

Predviđanja budućih tijekova urbanizacije (vidi u: *Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 72) pretpostavljaju da će se izbor mjesta za stanovanje (život) u budućnosti “svoditi na ugodnost mjesta za život. Ugodnost mjesta za kvalitetan život bit će prevladavajući kriterij za naseljavanje pro-

stora... Stvaranje takve okolice bit će dostupno samo velikim gradskim aglomeracijama sa snažnom gospodarskom podlogom”. Ovakva razmišljanja i prognoze u bitnom smislu dovode u pitanje poželjnost srednjih gradova kao mjesta za stanovanje, a zanimljivo je da se takav stav navodi kao prognostički stav i poželjna vrijednost. No, u planskim predviđanjima ipak se uočavaju i problemi pretjerane metropolizacije (ibid., str. 73), ne, doduše, s obzirom na koncentraciju, nego s obzirom na izostajanje kvalitetnih procesa unutar metropolske decentralizacije i višestrukog oplemenjivanja suburbanog i šireg regionalnog područja. Metropolinizacija kao svjetski poznat proces najčešće “guta” posebnosti pojedinačnih naselja u metropolskom području, stvarajući elemente za oblikovanje nekog budućeg megalopolisa. Stoga je, po našem sudu, iluzorno razmišljati o unutar metropolskoj (kvalitetnoj) decentralizaciji i oplemenjivanju, jer toga jednostavno u metropolskim okvirima nema. I u ovoj se opaski može primijetiti izostajanje uviđanja važne uloge srednjih gradova kao poluga razvoja urbanizacije.

Jedno od bitnih strukturnih ograničenja urbanizacije Hrvatske u budućnosti koja bi se oslanjala na veću ulogu srednjih gradova je i činjenica da je u Hrvatskoj moguće izdvojiti samo nešto više od 700 važnijih naselja koja se mogu klasificirati kao žarišta razvoja. Na žalost, čak 70 posto takvih naselja ima manje od 2 000 stanovnika, a 87 posto manje od 5 000 stanovnika. U tom smislu, samo se 13 posto naselja s više od 5 000 stanovnika može držati stvarnim žarištima razvoja (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 78).

Daljnja strukturna odlika budućeg urbanizacijskog procesa u Hrvatskoj je i podatak da je oko dvije trećine državnog prostora nemoguće klasificirati kao “žarišta aktivnosti” zbog izrazite depopulacije, odnosno prevladavanja manjih naselja bez zadovoljavajuće gospodarske, socijalne i kulturne infrastrukture za kvalitetan život.

Strukturni problem i bitno ograničenje daljnje urbanizacije predstavljaju i naselja koja smo ovdje klasificirali u skupinu “ostala naselja”. Od njih se odvaja skupina od 3 105 naselja, što čini čak 46 posto od svih naselja Hrvatske koja imaju izrazito ruralni karakter. Moguće je pretpostaviti da će neka od naselja izumrijeti (najvjerojatnije), no neka će se urbanizirati i možda u dugoročnoj perspektivi postati žarištima nekog budućeg razvoja (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 80). Međutim, nije jasno uz pomoć kojih aktera, inicijativa i mogućnosti se može spriječiti daljnje izumiranje takvih naselja i razvoj nekih od njih u žarišta aktivnosti.

Mnogobroja strukturna ograničenja, proistekla iz naslijeđa urbanizacijskog procesa u Hrvatskoj, ne daju velike mogućnosti srednjim gradovima, nego naprotiv većim i najvećim gradovima pogodnim za budući razvoj. Ovdje ostavljamo po strani mnogobrojne negativne elemente života u visokourbaniziranim okružjima, koji se sustavno osjećaju naročito u najveća četiri grada Hrvatske, a koji će se i dalje pogoršavati u budućnosti, jer urbana infrastruktura neće biti u mogućnosti pratiti stupanj urbanizacije (daljnje doseljavanje stanovništva u najveća naselja), odnosno opću razinu razvijenosti društva i civilizacijske aspiracije stanovništva. Zbog toga bi u budućnosti valjalo razmišljati upravo o jačanju uloge srednjih gradova kao jedne od mogućnosti za ravnomjerniji razvoj cjelokupnog hrvatskog teritorija. Upravo bi stimuliranje žarišta aktivnosti moglo dovesti do postupne preobrazbe urbanizacijske slike Hrvatske u kojoj bi podjednaki nositelji urbanizacije bili – s jedne strane domaćinstva, a s druge strane organizacija naselja, gospodarske inicijative, stanje okoliša i sl. U tom se smislu, kao nositelji urbanizacije u budućnosti, osim neizbježnih najvećih gradova izdvajaju neki tipovi naselja, uvjetno nazvani srednjim gradovima (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 81 i dalje).

a. Prigradska urbanizirana područja koja trebaju imati barem 20 000 zaposlenih i koja nude kvalitetne uvjete života, a nalaze se u blizini većih središta, osiguravajući određen tip suburbanog kvalitetnog stanovanja. S obzirom, međutim, na činjenicu da je u Hrvatskoj registrirano 1991. samo 207 naselja s 500 i više zaposlenih, broj naselja koja bi imala 20 000 zaposlenih je vrlo mali. To se uglavnom odnosi samo na 12 gradova koji imaju 20 000 i više zaposlenih. Nedostatak pravilnije distribucije radnih mjesta, odnosno privrednih pogona predstavlja jedno od bitnih strukturnih ograničenja jačanja uloge srednjih gradova u budućoj hrvatskoj urbanizaciji.

b. Međugradska urbanizirana područja koja su smještena na prometnim koridorima i razvijaju se na osnovi dnevnih migracija.

c. Samostalna urbanizirana područja razvijaju se izvan urbaniziranih područja, čineći često cjeline nekoliko naselja.

U razradi ciljeva daljnje urbanističke politike (*Strategija prostornog uređenja...*, 1997., str. 9293) posebna se pozornost posvećuje i tzv. srednjim i manjim gradovima. Pretpostavlja se broj od ukupno 60 takvih naselja u kojima bi živjelo između 7 000 i 30 000 stanovnika, odnosno ukupno oko 15 posto svih stanovnika Hrvatske. Dvadeset takvih naselja – gradova bili bi regionalna središta, a 40 gra-

dova bili bi manja regionalna središta. U Strategiji... se tvrdi i sljedeće: “Ova skupina gradova u idućim razvojnim razdobljima treba se potvrditi u ulozi glavnih središta i nositelja daljnje urbanizacije. Ponegdje njihovu početnu privlačnost bitno smanjuje oskudna ponuda životnih mogućnosti i nerazvijene institucije. Ali, na drugoj strani, prioriteti izvedeni iz strategije reurbanizacije te učvršćivanje niza posebnih pogodnosti, kao posljedica specifičnih lokalnih uvjeta života, mogu poslužiti kao izvor posebne privlačnosti”. Po našem sudu, upravo u stimulaciji tih “pogodnosti” i umanjivanju navedenih “smanjivanja početnih privlačnosti” krije se problem jačanja uloge takvih naselja kao središta u kojima će se buduća urbanizacija Hrvatske najviše ostvarivati.

Za razliku od manjih gradova kojih u Hrvatskoj ima oko 670 i u kojima živi oko 27 posto stanovništva Hrvatske a koji su klasificirani kao nedostatno podobni za razvoj urbanizacije, srednji gradovi srednje veličine predstavljaju, dakle, pogodno tlo za razvoj urbanizacije. No, pitanje je kakve je sve uvjete potrebno ponuditi, tko bi ih trebao ponuditi i ostvariti da bi oni doista mogli postati žarišta urbanizacije.

Budući da, kako smo istaknuli, srednji gradovi nisu bili poseban predmet socioloških istraživanja do sada, ne raspoložemo posebnim podacima kojima bismo mogli ilustrirati dosadašnje konstatacije. No, neke preliminarne spoznaje govore o tome da se srednjim gradovima mogu pripisati i neke prednosti na kojima bi, osim do sada utvrđenih, mogla biti temeljena urbanizacija Hrvatske oslonjena dijelom i na njih:

a. njihova veličina osigurava kvalitetniji dnevni život, smanjenje svakidašnjih stresova vezanih uz najveće gradove i osiguranje – najčešće – kvalitetnijeg stanovanja;

b. stanovanje je u načelu lakše omogućiti u najpoželjnijem obliku stanovanja u nas (Čaldarović, 1987., 1989.) – u individualnom stambenom objektu s okućnicom;

c. ekološka situacija u manjim naseljima u pravilu je znatno bolja nego u najvećim naseljima;

d. urbani servisi, socijalne službe i prehrana stanovnika srednjih gradova mogu – u pravilu – biti na višoj razini od onih u najvećim gradovima (predškolske ustanove, škole, osnovna medicinska zaštita, trgovine osnovnom robom, i sl.);

e. u manjim središtima u pravilu se ostvaruje viši prihod;

f. u manjim središtima u pravilu je niža nezaposlenost nego u najvećim gradovima;

g. u manjim središtima postoji mogućnost kultiviranja okućnice i kombiniranja prehrane u domaćinstvima s eventualnom prodajom viškova;

h. u manjim središtima postoje lakše mogućnosti organiziranja lokalnih turističkih i rekreativnih kapaciteta, specijaliziranih i kontekstualiziranih (baština, lov, rekreacija, izletnički turizam i sl.);

i. zbog niže razine kompleksnosti situacija u manjim središtima postoji u pravilu niža razina konflikata različitih aktera, razina i kompetencija, jer su oni lokalizirani i rješivi najčešće na dnevnoj osnovici, a dijelom apsolvirani i osjećajem samodovlnosti i opozicijom prema “ostalo-me” (veći grad, država, središte i sl.);

j. u manjim središtima opća je situacija puno transparentnija od one u velikim gradovima. Lakše je utvrditi postojanje/nepostojanje aktera, njihove međusobne odnose te stoga i potencijalnim subjektima izmjena provesti svoje ideje i inicijative. Stoga je, u manjim središtima, lakše prepoznati i mobilizirati aktere i subjekte na promicanju poželjnih oblika aktivnosti. Postojanje samo nekoliko jačih industrijskih ili servisnih pogona u manjim središtima pruža i nužnu institucionalnu i potencijalnu financijsku podršku različitim inicijativama, jer su one najčešće personalizirane i smještene u svakodnevni prepoznatljiviji kontekst. Takvim se podržavanjem inicijativa u manjim središtima ne postiže opći učinak “sponzorstva”, nego se utjecaj na podizanje “imagea zajednice” personalizira u sasvim konkretnom subjektu (na primjer, tvornica “Podravka” u Koprivnici).

Negativne karakteristike života u manjim središtima sadržane su u:

- a. nedostatku kulturne infrastrukture;
- b. negativnoj socijalnoj kontroli;
- c. osjećaju “izolacije” od svjetskih zbivanja;
- d. postojanju “malograđanskog” mentaliteta;
- e. uniformnoj socijalnoj, civilizacijskoj i kulturnoj ponudi i predvidljivoj jednostavnosti situacija (“lakoći postojanja”).

Dosadašnje analize upućuju na nekoliko osnovnih zaključaka:

1. Dosadašnji tijekovi urbanizacije i sadašnja situacija u Hrvatskoj pokazuju da srednji gradovi do danas nisu imali značajniju ulogu u urbanizaciji.

ZAKLJUČCI

2. Raspored srednjih gradova na teritoriju Hrvatske je nepovoljan, s obzirom na njihov ekonomski vitalitet, ali i prostorni raspored i socijalni i kulturni kapital.

3. Migracijski procesi tijekom proteklih desetljeća “pre-skakali” su srednje gradove koji su se razvijali na periferiji urbanog društva, uglavnom na tradicionalnim, uglavnom autohtonim i lokalističkim konceptima razvoja.

4. Postojeći srednji hrvatski gradovi rijetko kada mogu biti klasificirani kao “vitalna žarišta”.

5. Planski dokumenti o budućem razvoju Hrvatske daju načelnu podršku značenju razvoja srednjih gradova kao žarišta razvoja, no u postojećoj situaciji najvjerojatnije se njihova uloga neće moći ostvariti zbog (a) nepostojanja stvarnih inicijativa da se njihova uloga poveća, (b) stvarnih procesa urbanizacije koji zaobilaze potencijalno značenje srednjih gradova u nas.

6. S obzirom na rečeno, ako se u daljnjoj hrvatskoj urbanizaciji doista računa na značajniju ulogu srednjih gradova, valja riješiti nekoliko suprotstavljenih tijekom aktivnosti:

a. Sukob između metropolizacije i ojačavanja uloge srednjih gradova. Taj sukob ima svoju gospodarsku, pravnu, političku i urbanizacijsku, ali i simboličku dimenziju. Jačanje metropolizacijskih, ili u širem smislu koncentracijskih, procesa vezanih uz najveće gradove objektivno zanemaruje potencijalnu ulogu srednjih gradova, čime se ne samo aktualni tijekovi novca, politike, gospodarstva nego i simbolički situiranih aspiracija različitih aktera i subjekata preokreću u drugom smjeru od pretpostavljene: samo ka najvećem gradu ili najvećim gradovima.

b. Ako se želi stimulirati ulogu srednjih gradova u daljnjoj hrvatskoj urbanizaciji, valja stvoriti sustav razrađenih mjera financijske i organizacijske prirode kojima bi se doseljenicima u takva naselja davale i nudile diferencijalne situacijske prednosti (stanovi, zaposlenja i sl.) u odnosu na iste izbore u velikim gradovima.

c. Konačno, gospodarska kretanja morala bi se inicijativama usmjeriti ka srednjim gradovima, čime bi oni stvarno mogli postati žarišta aktivnosti, ne samo deklarativno i stidljivo planski, nego i uistinu.

BILJEŠKE

¹ Svi podaci koji se iznose u ovom poglavlju osnivaju se na rezultatima posljednjeg popisa stanovništva iz 1991. S obzirom na događaje koji su uslijedili na prostoru Hrvatske od 1991. (Domovinski rat, migracije stanovništva, razaranje gradova i drugih naselja, iseljavanje stanovništva, i sl.), razumljivo je da navedeni podaci nisu ažurni u potpunosti.

LITERATURA

- Čaldarović, O., 1987., *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Školska knjiga, Zagreb.
- Čaldarović, O., 1989., *Društvena dioba prostora*. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Nacionalni program demografskog razvitka*, 1997., Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb.
- Pasarić, B., 1996., Neki čimbenici prostorne preraspodjele pučanstva Dalmacije između 1971. i 1991. godine, u: *Teorijski izazovi i dileme: prilog sociologiji hrvatskog društva* (ur. E. Ivoš), Filozofski fakultet, Zadar, str. 249-265.
- Rogić, I., 1990., *Stanovati i biti*. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Rogić, I., 1992., *Periferijski puls u srcu od grada*. Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- Rogić, I. et. al., ur., 1996., *Rijeka - baština za budućnost. Sociološkodemografska studija grada Rijeke*. Grad Rijeka, Odjel gradske uprave za urbanizam, ekologiju i gospodarenje zemljištem, Rijeka.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, 1997., Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.

Ivan
ROGIĆ

RAZVOJNI HORIZONT
GLAVNIH AKTERA U
SREDNJIH HRVATSKIM
GRADOVIMA

DVIJE NATUKNICE O SLOŽENICI “SREDNJI GRAD”

Značenje složenice “srednji grad” ne iscrpljuje se isključivo u kvantitativnim sastavnicama. Složenicom se, očito, prvo upućuje u skupinu gradova koja je, na zamišljenoj ljestvici, jednako udaljena od skupine gradova na oba ruba ljestvice: od skupine velikih gradova i od skupine malih gradova. Iako atributi veliki/srednji/mali ističu dojam da je riječ o kvantitativnoj klasifikaciji, dojam nije točan. Naravno, u takvim se klasifikacijama računa s kvantitativnim parametrima. Ali, pri tomu, razumije se i da su atributi označitelji sa zamršenijim značenjem. Sukladno tomu, velegrad (veliki grad) nije navlastita zbilja samo po broju stanovnika i po površini nego i po brojnim obilježjima koja ga razlikuju kao i cjelovitu društvenu i ekologijsku tvorbu, i kao navlastitog društvenog aktera. Na isti zaključak upućuje i klasična urbanosociološka analiza (M. Weber, E. Durkheim). Na tragu te analize veliki je grad najmanje netočno odrediti složenicom “stroj modernizacije”. Isto tako, mali grad nije samo po broju stanovnika i zauzetoj površini mali; on je, također, i autonomni čuvar zavičajnosti. Na temelju predloženih naznaka lako je zaključiti da je srednji grad hibrid. Po dimenzijama nije ni veliki ni mali; po akterskoj osobnosti spoj je modernizacijske hladnoće i zavičajnog opreza. I nalazi u istraživačkoj arheologiji “middletowna” opravdavaju predloženi sažetak.

Želimo li posljedice prijašnjeg ulomka predočiti na posebnoj ljestvici, moramo je zamisliti kao kombinaciju rang-ljestvice i tipološke (nominalne) ljestvice. Kombinacija dopušta, premda grubo, istodobno kolikotno i tipološko diferenciranje gradova. To znači da sintagma implicira neke obvezujuće kvantitativne omjere i odnose, nužne da bi se naselje nazvalo “srednjim gradom”, ali i tipične prakse i mreže odnosa. Činjenica da se u svakom posebnom slučaju ne potvrđuju sve implikacije tipološke sheme još ne govori protiv njezine valjanosti. Više govori o, očekivanoj, nesukladnosti konstruirane sheme i empirijskog primjera.

Druga natuknica je ova: Ljestvica: veliki/srednji/mali grad neodvojiva je od urbane mreže na koju se primjenjuje. U stručnoj literaturi najčešće se tvrdi kako je srednji grad onaj u rasponu od približno 30 000–200 000 stanovnika. Primijeni li se taj stav mehanički na hrvatsku urbanu mrežu, dobiva se rezultat koji ima posve paradoksalnu posljedicu. Njime se uspješnije pojačavaju tipološke sličnosti među gradovima nego tipološke razlike (koje treba ustvrditi). To, zapravo, znači da je glavna tipološka shema, izrađena odvojeno od pojedine urbane mreže, a potom na nju primijenjena – besmislena. Mreže su, dakako, specifične i na dijakronijskoj i na sinkronijskoj ravnini. Zato je primjerena identifikacija mreže, kojoj analizirane skupine gradova pripadaju (ili su pripadale), analitički neodvojiva od konstruiranja ljestvice. Mreže su, poznato je, kristalizacije društvenih praksa ponajprije “dugog” i “srednjeg” trajanja. Njima se, dakle, izravno ulazi u obvezujuće kontekste pojedinih društava, ponajprije u one koje su oblikovali glavni akteri tih društava i njihova komunikacijska sposobnost.

DVOSTRUKI KORIJEN ANALITIČKOG INTERESA ZA “SREDNJI GRAD”

Prvi korijen analitičkog interesa je, dakako, teorijski. Svaka ambicioznija analiza odabrane urbane mreže obuhvaća sve uočene skupine gradova i radi na iscrpnoj predodžbi o njihovim obilježjima. Ta činjenica još ne implicira stav da su i svi rezultati dobiveni na taj način obvezujući. Ali ne dopušta ni zaključak da je takva analitička orijentacija bez koristi.

Drugi korijen analitičkog interesa za “srednji grad” je posljedica interesa za odabrani tip društvenog razvitka ili društvene preobrazbe. U kontekstu koji izazivlje takav interes, “srednji grad” se pretežito promatra kao provodnik/sredstvo usmjeravanja društvenog razvitka u odabranom smjeru. Posve je očito da se odabrani smjer najprije identificira nekim modelom teritorijalne prerazdiobe stanovništva, dobara, djelatnosti i tehničkih mreža. No, korisno je znati da se obično ne iscrpljuje tim popisom. Iz tradicije klasične urbanosociološkijske analize baštinimo stav da su veći i veliki gradovi bez socijalne konkurencije u oblikovanju inovacijskih žarišta i motivacijskih sklopova koji stanovništvo, inače istih obilježja, dijele na produktivniji i kreativniji dio i na one druge. Sukladno tomu, teritorijalni model prerazdiobe stanovništva, dobara, djelatnosti i tehničkih mreža, u kojemu glavnu ulogu igraju veći i veliki gradovi, bit će i uspješniji podupirač akceleracije društvenog razvitka; dakle, odluka o poželjnom teritorijalnom

modelu implicira i odbir određena tipa razvitka. Ima li se na umu prije spomenuta činjenica da su gradovi, kao društveni akteri, tipološki različiti, implikacija nije neobična.

U *Strategiji prostornog uređenja Hrvatske* na više se mjesta zagovara stav da se razvitak hrvatskog društva, barem u horizontu do 2015., treba odlučnije nasloniti na hrvatske srednje gradove. Apstraktno promatran, stav može implicirati nekoliko posve različitih razvojnih polazišta; primjerice: hrvatsko društvo treba sporiji i postupniji razvitak, kakav se očekivano postiže u srednjim gradovima; ili: u hrvatskom društvu nema dostatno velikih gradova pa njihovu ulogu “stroja modernizacije” trebaju prihvatiti i odabrani srednji gradovi; ili: hrvatski veliki gradovi podlegli su latinoameričkoj urbanizaciji pa ne mogu učvrstiti uloge nacionalnih inovacijskih i motivacijskih središta, nego te uloge treba podijeliti i srednjim gradovima; ili: radi društvene i teritorijalne integracije Hrvatske potrebno je i veći broj srednjih gradova osposobiti za modernizaciju i akceleraciju razvitka svojstvenu većim gradovima.

Neovisno o tome koji se stav s liste predloženih drži najboljim tumačenjem polazišta u *Strategiji...*, očito je da svaki implicira specifično razvojno vrednovanje srednjih gradova. Tvrditi da je na djelu redukcija znanja i predožbe o njima nije opravdano. Svakom je iskusnom analitičaru očito da zahtijevano razvojno vrednovanje pojedinih tipova gradova pretpostavlja i opsežne i mnogostruke analize. Uzme li se u obzir cjelina *Strategije...*, najmanje je netočno reći da je isticanje važnosti srednjih gradova u budućem razvitku hrvatskog društva ponajprije potaknuto potrebom za teritorijalnom i društvenom integracijom te potrebom da se i veći broj srednjih gradova osposobi za modernizaciju i akceleraciju razvitka, zabilježenu, makar samo i fragmentarno, u većim hrvatskim gradovima.

Skicirana pretpostavka orijentira analizu izloženu na idućim stranicama. Cilj je analize naznačiti jesu li, i koliko, sadašnji glavni razvojni akteri u srednjim hrvatskim gradovima sposobni ostvarivati u *Strategiji...* sugerirani cilj. Analiza se oslanja na radnu definiciju srednjih hrvatskih gradova R. Zimmermanna (vidjeti rad u ovom svesku). Na popisu su 54 “srednja grada” u rasponu od (najvećeg) Zadra do (najmanjeg) Ludbrega.

CENTRIRANA NACIONALNA JAVNOST

Nacionalna javnost nije, dakako, neposredni razvojni akter srednjeg grada. Ali je, nedvojbeno, akter sposoban izazivati promjene koje utječu i na razvojnu sposobnost i na otpornost srednjih gradova. Sustavnih istraživanja stavova na-

cionalne javnosti prema srednjim gradovima, dakako, nema. Ali je moguće, na temelju nekoliko posebnih istraživanja, rekonstruirati osnovno.

(a) Najpoželjnijim gradom za život drži se, po pravilu, zavičajni grad, dakle grad u kojem upitanik živi i - nacionalna metropola, Zagreb. Zanimljivo su postoci onih koji, osim zavičajnog grada, ističu poželjnost (za život) kojeg drugog srednjeg grada.

(b) Iskustvo iz Domovinskog rata učvrstilo je kolektivno povjerenje u vrijednost većih i velikih gradova. Stav podupiru tri očite činjenice. Prvo, veći su gradovi pokazali i veću obrambenu sposobnost, dakle, bili su sigurnija mjesta. Skinu li se s popisa gradova okupiranih i razorenih 1991., Vukovar, Drniš, Petrinja, na popisu ostaju mali gradovi, mješovita naselja i sela. Drugo, u ratnim su se prilikama veći i veliki gradovi pokazali uspješnijim u ponudi "alternativnih" životnih šansa skupinama koje je rat ugrozio ili osiromašio. Treće, praktična organizacija povratka prognanih nakon 1995. nije stvorila na povratničkom području životne šanse koje bi uspješnije konkurirale onima ponuđenim u većim i velikim gradovima.

Na drugoj strani, hrvatska privatizacijska praksa u razdoblju 1993.-1998., bez primjerena institucionalnog nadzora, pojačala je nepovjerenje i u gradove kao u žarišta nezaposlenosti i demoralizacije. Budući da su, u prvom privatizacijskom valu, privatizirane brojne "radne organizacije", mahom u velikim i većim gradovima, ponajprije se mijenjala predodžba o njima kao o mjestima obećanja. No takva predodžba nije evoluirala u strukturno nepovjerenje u njihove razvojne (ne)sposobnosti. Oni su i dalje ostali u ulozi najprivlačnijih nacionalnih adresa.

Iznesenoj su tvrdnji potrebna dva dodatka. Premda se djelomično povjerenje u veće i velike gradove može protumačiti ustrajnošću aspiracijskih shema izgrađenih tijekom druge hrvatske modernizacije (u socijalističkom razdoblju), povjerenje nije bez pragmatične argumentacije. Hrvatski veći i veliki gradovi jednostavno uspješnije nego drugi množe mreže različitih "sivih" djelatnosti koje omogućuju djelomične nadoknade izgubljenih prihoda i povlastica. Njihov unutarnji socijalni i funkcionalni labirint, dakle, djeluje kao specifična razvojna prednost.

Praktično ponašanje novodoseljenih pokazuje da oni tu vrijednost i drže najvažnijom. Nju jasno dijele od predodžbe o poželjnom stambenom mjestu. Glavne stambene aspiracije imaju pravac uglavnom suprotan prijašnjim: one usmjeruju novodošle prema širim periferijskim područjima većih i velikih gradova. Takav položaj dopušta im rabiti grad kao labirintsku ponudu djelatnosti i mogućnosti,

na jednoj strani, i kao repliku zavičajnog stambenog mjesta, na drugoj. Teritorijalni je rezultat skiciranih aspiracija i praksa širenje periferijskih područja oko velikih i većih gradova. Ona se, postupno, pretvaraju u urbanističke i regulacijske obveze gradskih službi; na taj se način normativno neželjeno širenje grada potvrđuje kao odlučujući oblik njegove teritorijalne ekspanzije.

OPSESIVNE SLIKE KOMUNALNE JAVNOSTI

Komunalnu javnost konvencionalna urbana analiza drži važnim akterom u razvitku svih gradova s makar i fragmentarno očuvanim zavičajnim pamćenjem. Ona obuhvaća skup građanskih stavova, aspiracija i poticaja koji se odnose na gradski identitet, gradsku perspektivu i gradske prioritete u obnovi i razvitku. Nekoliko empirijskih istraživanja (vidjeti literaturu) s kojima raspoložemo ne dopuštaju posve nedvosmislene zaključke. Ali dobra su argumentacijska osnovica nekolikim orijentirajućim hipotezama.

Koliko je vidljivo, komunalnom javnošću srednjih hrvatskih gradova dominiraju četiri osnovne skupine stavova. (a) Stavovi kojima građani zagovaraju ili ističu vrijednost zavičajnih/ekologijskih vrijednosti u gradskoj svakidašnjici. (b) Stavovi kojima se ističe neraskidiva veza gradskog identiteta i graditeljske i kulturne baštine grada. (c) Stavovi kojima građani ističu da je grad (neprekidno) u uslužnom manjku. (d) Stavovi koji pojačavaju ocjenu da je grad zaslužio poželjnije djelatnosti (od postojećih) u kojima bi potvrdio navlastitu sposobnost za izvrsnost (u rasponu od međunarodne trgovine do kulture ili znanstvenih istraživanja). Reći da su takvi stavovi jedna vrsta priručnih ideologija, potrebnih za razvojnu mobilizaciju i optimizam, i nije posve netočno. No, važnije je da one strukturiraju tipsku sklonost srednjeg (i malog) grada radikalizaciji simbolične razlike grad/negrad. Razlika se radikalizira nerijetko unatoč svakodnevnoj zbilji, a nužno protiv nje. Zato komunalna javnost srednjeg grada prirodno teži razviti i učvrstiti apodiktične označitelje gradskog identiteta koji ne dopuštaju nikakvu sumnju ni u urbano podrijetlo, ni u urbanu kakvoću gradske sadašnjice. Premda je, povijesno promatrano, autor skicirana ponašanja rentijerski patricijat sredozemnih gradova, netočno je pretpostaviti da je ono na djelu samo u srednjim hrvatskim gradovima na obali. Naprotiv, na djelu je u svakom, strukturno dovršenom, srednjem gradu. Obično se, pritom, primjenjuju dvije argumentacijske sheme: grad/spomenik i grad/vrt. Identifikacija grada sa spomenikom potvrđuje grad u njegovoj povijesnoj ekskluzivnosti. Identifikacija

grada s (uređenim) vrtom potvrđuje grad u njegovoj uljudbenoj ekskluzivnosti. Obje su projicirano nijekanje mogućnosti da srednji grad propadne u ne/grad (barbarizacija, ruralizacija, itd.).

Na temelju iznesenoga vidi se da je središnja intencija komunalne javnosti u hrvatskim srednjim gradovima steći i učvrstiti na simboličnoj razini specifične parametropolske ovlasti srednjeg grada. U zbiljskoj nacionalnoj urbanoj mreži metropolska su prava, poznato je, posredovana brojnim sistemskim okolnostima. Budući da je srednji grad hijerarhijski nisko, on i ne može ozbiljno konkurirati u natjecanju za dalekosežnu prerazdiobu tih prava. Zato se, nerijetko, rituali izvrsnosti premještaju u one djelatnosti koje nisu monopolno nadzirane u urbanoj hijerarhiji. Izvana promatrano, teško je zaniijekati dojam da su posrijedi nadoknade. Ali strukturna zadaća odabranih djelatnosti puno je važnija za procjenu njihove primjerenosti.

LABILNI GOSPODARSKI AKTERI

Za precizan portret gospodarskih aktera u srednjim hrvatskim gradovima korisno je uzeti u obzir dvije činjenice koje se, nerijetko, podcjenjuju.

(a) Po funkcionalnim (u sociologijskom smislu riječi) i konstrukcijskim obilježjima gospodarski su akteri srednjih hrvatskih gradova "dvostruko kodirani". Oni su institucije/poduzeća. Predložena apozicija može se, nekritično, svezati s položajem gospodarskih aktera u modelu druge (socijalističke) hrvatske modernizacije. Tim modelom poduzeće je bilo određeno složenicom: radna organizacija. No dvojnomo apozicijom ne želi se osnažiti taj arheologijski lik. Njome se samo želi podsjetiti da u srednjim gradovima gospodarski akter, osim što ima ekskluzivne obveze u sociogenezi srednjeg grada (oblikovanju gospodarstva i socijalnih skupina u gospodarstvo uključenih), ima obveze i u njegovoj kozmogenezi (stabilnost, identitet, tradicija, životni stil grada, itd.). Drukčije rečeno, s propašću takve tvorevine u srednjem gradu ne nestaje samo poduzeće (gospodarski akter) nego i jedan srednjogradski svijet koji se oko njega, i u kojemu se ono, samooblikuje. Za razliku od poduzeća (koje je zamjenjivo), svijet oko i u koji je poduzeće uronjeno nije zamjenjiv. Ta činjenica, predvidljivo, ograničuje raspon i područje dopustivih poduzetničkih rizika srednjogradskih poduzeća.

(b) Najveći broj gospodarskih aktera u srednjim hrvatskim gradovima je, po dimenzijama, mali. M. Vresk (Vresk i suradnici, 1955.) podsjeća da je, po podacima popisa stanovništva 1991. godine, u Hrvatskoj 13 gradova s 20 000 i

više zaposlenih, a 19 gradova s 10 000 i više zaposlenih. Na istu činjenicu ukazuje i podatak da je iste popisne godine u Zagrebu i u tri makroregionalna središta (Rijeka, Split, Osijek) bilo zaposleno 40,1 posto od ukupnog broja zaposlenih u Hrvatskoj. Ostalih 59,9 posto bilo je zaposleno u promatrana 54 srednja grada i u ostalih nekoliko stotina gradskih i mješovitih naselja.

Akteri primarnog sektora. Njih na popisu dominirajućih gospodarskih aktera srednjih gradova nema. Tijekom druge hrvatske (socijalističke) modernizacije privlačnost poslova u primarnom sektoru reducirana je na privlačnost poslova koji se rade iz nužde ili s jedne vrsti socijalne kazne. Budući da je gubitak privlačnosti bio modelski, a ne lokacijski izazvan proces, on je pogodio i srednje gradove. U devedesete, “tranzicijske”, godine takvi su poslovi ušli s već ireverzibilnim gubitkom socijalne poželjnosti. Ipak, približno 7 posto stanovništva srednjih gradova još sudjeluje u njima. Podatak postaje čitljiv smjesti li se u popisnu godinu (1991.). Tada je poljodjelstvo još bilo u organizacijskom shematizmu “pikova” (poljoprivrednih kombinata); u srednjim, navlastito manjim srednjim, gradovima radile su njihove uprave i pomoćne službe.

Ipak, gotovo s fantastikom graniči činjenica da u hrvatskoj urbanoj mreži nema većeg srednjeg grada koji bi se razložno mogao identificirati atributom “agrarni grad”.

Akteri sekundarnog sektora. U razdoblju druge hrvatske modernizacije (od završetka Drugog svjetskog rata do “tranzicijskog” razdoblja devedesetih godina) industrijski je sektor središnji sektor gospodarstva. Razlog nije njegova gospodarska uspješnost ili statistička veličina. Razlog leži u ciljevima modela druge modernizacije. Po konstrukcijskim pravilima modela, industrijski je sektor organizator i jamac meta-ekonomskog procesa oblikovanja glavne legitimacijske skupine poretka: industrijskog radništva (Rogić, 1994.). To znači da je njegova sistemska efikasnost (veličina, masovnost, tehnički simbolizam, itd.) bila važnija od njegove gospodarske efikasnosti. Budući da je temeljni cilj poretka osposobiti industrijsko radništvo za ulogu glavne/jedine “državotvorne” skupine, potpuno je dosljedno što je program industrijalizacije centriran u velike gradove (Zagreb, Split, Rijeka, Osijek) i u veće srednje gradove (Slavonski Brod, Zadar, Pula, Šibenik, Varaždin, Vukovar, Vinkovci, Čakovec, Županja, Sisak). Pod tlakom industrijskih aktera i sektora spomenuti se gradovi mijenjaju na više načina: (i) teritorijalno se šire; (ii) povećava se broj stalnih i povremenih stanovnika; (iii) zavičajno samorazumijevanje gradskog identiteta povlači se u korist identiteta kao tehničke (infrastrukturne) cjeline; (iv) polarizira se

unutarnji gradski sklop uzduž shizofrene pukotine koja dijeli tradicionalni ("stari") grad od industrijskog područja i stambenih novotvorina; (v) gradska svakidašnjica postaje ekologijski konfliktnim životnim područjem.

No ista činjenica, da je industrijalizacija bila figurom "modernizacije odozgo", pogodovala je da se nove tehničke aspiracije odlučnije odvoje od horizonta oblikovanja i samoizgradnje gradskog identiteta ukorijenjenog u zavičajnoj komunalnoj javnosti srednjih gradova. Budući da, makar samo načelno, isti smjer aspiracija podupire cjelina modela, u nekoliko je srednjih gradova stvoren sretan savez između industrijskih aktera srednjih gradova i nositelja sistemskih ovlasti. Na toj su podlozi osamostaljena nekoliko nacionalna središta industrijske izvrsnosti (primjerice, Koprivnica, Varaždin, Slavonski Brod, Pula, Zadar, Čakovec, Vukovar). Postignuti uspjesi, zahvaljujući radu komunalne javnosti, uvršteni su potom i u povlaštene označitelje gradskog identiteta. Generalnim simboličnim shemama: grad/vrt i grad/spomenik dodaje se i treća: grad/(moderna) tvornica. Njome se treba potaknuti tehnička ekskluzivnost srednjeg grada. Ona u spomenutim gradovima, dakle, uspješno njeguje ukupno razvojno samopouzdanje. Ali i jača strukturne prijepore između industrijske i građanske integracije grada. U granicama modela druge modernizacije prijepori se i nisu mogli riješiti. U tranzicijskom razdoblju pak poduzetnička naiva i špekulantske dosjetke gotovo su ideju o poduzeću/razvojnom dobru u srednjim gradovima bacile na koljena. A time i zamisao o gradu kao razvojnom sudioniku.

Spomenutoj skupini srednjih gradova stoji nasuprot druga, nimalo manja, skupina gradova u kojima je industrijalizacija ostala sinonim za urbanu demoralizaciju i (barem) ekologijsku dezintegraciju. Zacijelo su idealnotipični primjeri ove vrste Sisak, Šibenik, Karlovac, djelomično Zadar. Pogleda li se temeljitije razvojna osnovica industrijalizacije u tim gradovima, uočava se da su ovlasti industrijskih aktera u njima bile, na određen način, izvanredne. Tipični označitelj (i institucionalni jamac) proširenja ovlasti je drugojugoslavenska vojska. To je posebno vidljivo kad se analiziraju predlošci teritorijalne organizacije tih gradova. Gotovo nema u razvojnom pogledu važnog mjesta u tim gradovima koje ona ne nadziru.

Izvanredne ovlasti predvidljivo su oblikovale i empirijsku industrijalizaciju kao izvanredno stanje. Izvanredno po: (i) nelegitimnim pravima industrijskih aktera; (ii) zamahu tehničkih aspiracija i ciljeva; (iii) po stupnju mobilizacije i transfera stanovništva iz negrada u grad; (iv) po stupnju političkog i upravnog nasilja kojim se proces osi-

guravao. Tim polaznim okolnostima treba pridružiti i činjenicu da je tehnički obzor druge modernizacije paleoindustrijski; njegovo je glavno obilježje, osim tehničke zastarjelosti, i socijalna i ekologijska neobzirnost. Uključena u industrijalizaciju na podlozi izvanrednog stanja, kao njezin najdublji sadržaj, ona je u kolektivnom iskustvu komunalnih javnosti tih gradova učvrstila ocjenu da se industrijalizacijom ne mogu oblikovati nikakvi novi likovi gradske izvrsnosti. Nego, naprotiv, likovi modernizacijskog kaosa. Za razliku od većih gradova (Rijeka, Split) koji su uspjeli nemali dio skiciranog industrijskog udara preusmjeriti u gradsko susjedstvo (Rijeka prema Kostreni i Bakru; Split prema Kaštelima), u mnogim je srednjim hrvatskim gradovima izvanredno stanje ostalo u granicama koje se bolje poklapaju s granicama grada. Zato se u takvim primjerima srednji grad potvrdio na paradoksalan način: kao primjer u koji treba uložiti izvrsnu pamet i kapital da bi se uspješno reurbanizirao.

Akteri tercijarnog sektora. Glavne gospodarske grane u kojima nastaju jači sudionici u srednjim hrvatskim gradovima su turizam i promet.

U skupini srednjih gradova izravno ovisnih o akterima turističkog podrijetla svakako su najpoznatiji Dubrovnik, Poreč, Rovinj, Makarska, Opatija, Umag. Turističke su prakse i djelatnosti srednje hrvatske gradove uspješno potvrdile na nekoliko načina. (i) Učvrstile su gospodarsko povjerenje u djelatnosti koje nisu neposredno izvedene iz industrijskog sektora. (ii) Omogućile su argumentirano vrednovanje graditeljske i prirodne baštine kao socijalne atrakcije i razvojnog dobra. (iii) Olakšale su obnovu zavičajnih motiva i ohrabrine povjerenje u lokalne identitete kao u prirodna uporišta razvojne akceleracije. (iv) Olakšale su ulaganja u komunalni sklop kao u razvojno dobro. (v) Ohrabrine su rekonstrukciju gradskih/ građanskih životnih stilova kao "normalnih" i poželjnih predložaka svakidašnjeg ponašanja. (vi) Omogućile su učvršćivanje obiteljskog poduzetništva kao posebnog oblika gospodarskog ponašanja, paralelnog industrijskom. Kraće: ohrabrine su predodžbe o razvitku kao o ovlaštenoj skrbi i rentiranju zavičajnih dobara. U mreži društvenih odnosa utemeljenih u paleoindustrijskom modelu modernizacije želja je samo reduciran impuls tipizirane žudnje; time je određen i međaš dopuštene individualizacije. Zato ni turistička imaginacija srednjih hrvatskih gradova ne može ponuditi puno više od ugone u prirodi (more, zrak, pejzaž) i, po sjećanju režirane, zavičajne gostoljubivosti. No režija je nužno nalagala rekonstrukciju slike identiteta i novih mjerila izvrsnosti, pa makar samo za prigodnu sezonsku ugodu turističkih po-

trošača. Zahvaljujući tomu, množina srednjih gradova razabrala je u turističkim poslovima i praksama pragmatičnu priliku da strukturne fantazme o gradu/spomeniku i gradu/vrtu pretvore u zaradom argumentirane činjenice. U ovakvu kontekstu srednji grad/ turistički centar teži praktično funkcionirati kao teatralizirani ulomak globalnog zavičaja (Dubrovnik, primjerice).

Prometne djelatnosti prema izazvanim učincima u srednjim hrvatskim gradovima ne mogu se mjeriti s turističkim. U osnovi, one na srednje hrvatske gradove djeluju na tri različita načina.

Prvi se način može opisati složenicom: redovito rentiranje položajnih prednosti u određenom tipu prometne mreže. Uporaba tih prednosti uglavnom je ograničena tradicionalnom sporošću kojom hrvatska država konstruira svoju infrastrukturnu osnovicu, osobito nacionalnu prometnu mrežu (primjerice, Ogulin, Vinkovci, Vukovar, Knin, Karlovac). Ta ovisnost je, ujedno, i glavni izvor slabljenja autonomnih subregionalnih inicijativa kojima je cilj poboljšanje područnih prometnih veza između srednjih gradova i njihova gravitacijskog područja.

Glavno obilježje drugoga načina djelovanja je aktivno poduzetničko ponašanje pojedinih skupina iz srednjih gradova. Na toj podlozi nastaju manje ili više uspješne prijevozničke tvrtke. Po pravilu, svaki veći srednji grad te gospodarski uspješniji srednji gradovi teže organizirati i razviti transportna poduzeća koja su posebno odgovorna za područni prijevoz. Tim okvirom nisu, dakako, određeni svi glavni ciljevi takvih prijevoznika. Ali njihova specifična veza sa srednjim gradom izvodi se, uglavnom, iz te obveze.

Treći način djelovanja prometnih djelatnosti na srednji grad je specifičan. Posrijedi su primjeri strategijskog premještanja pojedinih hrvatskih srednjih gradova u rang važnih prometnih središta u prometnim planovima specifična podrijetla. Idealnotipični primjer naznačena premještanja je grad/ luka Ploče. Iako je u razdiobi srednjih hrvatskih gradova uvršten u male gradove (koji se mogu shvatiti kao "pričuvna" skupina), grad/luka Ploče, po ulozi u prometnoj strategiji susjedne Bosne i Hercegovine, opravdano konkurira za položaj (budućeg) srednjeg grada.

Akteri kvartarnog sektora. Na popisu srednjih hrvatskih gradova nema gradova koji bi imali čvrst položaj nacionalnih središta izvrsnosti u kojoj kvartarnoj djelatnosti. Fakulteti i visoka učilišta u Zadru, Puli, Dubrovniku, Varaždinu, Sisku, Slavonskom Brodu, Karlovcu, Gospiću privlačni su, uglavnom, u regionalnim okvirima. Oni bolje učvršćuju već oblikovan gradski identitet nego što podupi-

ru njegovu transformaciju u nacionalno/internacionalno središte izvrsnosti. Sličan je i položaj zdravstva ili bankarstva. Od naznačenog pravila djelomične su iznimke kulturni akteri. Primjeri i aspiracija ostvarenih praksa u Dubrovniku, Varaždinu, Zadru, Puli pokazuju da se u većim srednjim gradovima mogu oblikovati i autori i organizatori kulturnih praksa kao osamostaljenih putanja izvrsnosti. Moguće veze s djelatnostima koje vlastitu tržišnu efikasnost ne mogu razvijati bez suradnje s onima iz kvartarnog sektora dodatno bi učvrstile njihove aspiracije. Isti primjeri pokazuju, dalje, da se putanje izvrsnosti ne mogu učvrstiti bez nedvosmislene nacionalne potpore na više praktičnih sistemskih razina, u rasponu od pravne i ekonomske do izobrazbene.

Posebno pitanje o razvitku kvartarnih djelatnosti izazivlje skupina srednjih gradova koji u hrvatskom kolektivnom pamćenju imaju mjesto ili povijesnih metropola ili gradova/ simbola. (Primjerice, Knin, Dubrovnik, Vukovar, Đakovo, Varaždin, Trogir.) Koliko je vidljivo, nema jasnih nacionalnih pokušaja da se u spomenutim, ili srodnim, hrvatskim gradovima dugoročno sustavno podupire jedna vrst kvartarne specijalizacije (sveučilišni grad, financijsko središte, lječilišno središte, itd.) u kontekstu koje bi se olakšale i primjerene praktične interpretacije njihove simbolične uloge.

TRI LIKA DRŽAVNE NAZOČNOSTI

Prvi lik državne nazočnosti pokazuje se, naznačeno je i u prijašnjem ulomku, u procesu prijenosa općih integracijskih ciljeva nacionalne države u infrastrukturnu zbilju (osobito u prometnu i energijsku mrežu). Hrvatska je nacionalna integracija, poznato je, u tom pogledu vrlo spora. Drukčije rečeno, projektirana građanska zajednica u Hrvatskoj samo je u ograničenu opsegu i zbiljska "infrastrukturna zajednica". Ta okolnost izravno pogađa sve skupine gradova u hrvatskoj urbanoj mreži, otežavajući primjerenu i pravodobnu teritorijalnu prerazdiobu ljudi, dobara i perspektive, a, na taj način, i racionalno uvjerljive programe gradskog razvitka. Zbog, dakle, infrastrukturne inferiornosti srednji gradovi su, već i prije nego što je otpočelo ikakvo razvojno natjecanje za pojedine vrste ciljeva, u uvjerljivu razvojnu manjku. Najmanje je netočno reći da je taj manjak proporcionalan sporosti kojom se nacionalna država konstituira kao infrastrukturna zajednica.

Drugi lik državne nazočnosti očituje se u rangui koji državne institucije, smještene u srednjim gradovima, imaju u državnom shematizmu. U tradiciji je hrvatske urbaniza-

cije da je utjecaj institucije/ranga na urbanu preobrazbu velik. U razdoblju druge (socijalističke) modernizacije, u kojoj su glavni akteri, u osnovi, likovi središnje vlasti, ta je činjenica još jasnija. Sve mjerodavne analize tadašnje prakse pokazuju da je mreža državnih središta (općina, kotara, zajednica općina) istodobno i mreža središta industrijalizacije/urbanizacije. Izvan te mreže ozbiljnije urbane preobrazbe jedva i ima.

“Državna” povijest većine srednjih hrvatskih gradova je povijest središta općina. Samo je manji broj bio i središtem zajednica općina, ondašnjih upravnih regija (Gospić, Slavonski Brod, Varaždin, Bjelovar). No ta činjenica nije izazvala i homogene posljedice. Primjerice, Gospić je, unatoč položaju regionalnog središta, ostao gradom bez razvojne perspektive. Slično je i u Bjelovaru. Zato je najmanje netočno ustvrditi da rang grada u državnom shematizmu može postati “push-čimbenikom” u gradskom razvitku samo ako je gradski funkcionalni sklop dostatno kompleksan pa tu činjenicu može upotrijebiti kao razvojno sredstvo.

U “tranzicijskom” razdoblju (devedesetih godina), normativno promatrano, dobiti od rentiranja ranga grada u državnoj hijerarhiji trebale bi biti manje. No, to se nije dogodilo. Razloga su dva; prvi je ratom “monumentalizirana” država s brojnim nepotrebnim sektorskim centralizacijama ovlasti; drugi je socijalna nesigurnost zaposlenog stanovništva izazvana privatizacijskim pothvatima bez nadzora; ugroženo stanovništvo, predvidljivo, teži proširenju “zaštitne” uloge države u različitim područjima iz kojih bi se ona, normativno promatrano, trebala povući. Tomu treba dodati činjenicu da je sektor zaposlenosti pod izravnim državnim nadzorom (javni sektor) ujedno i najsigurniji.

No, neovisno o tome koliko će skicirani konstrukcijski paradoks trajati, srednji hrvatski gradovi ni u novoj teritorijalnoj shemi (županijskoj) nemaju mnogo baštinika visokih rangova. Županijska su središta Sisak, Karlovac, Varaždin, Koprivnica, Bjelovar, Gospić, Virovitica, Požega, Slavonski Brod, Šibenik, Vukovar, Dubrovnik, Čakovec, Krapina. Ostali su, jednostavno, gradovi. Upozoriti je da nazočnost županijskih središta u srednjim hrvatskim gradovima pogoduje, ako ništa drugo, legitimiranju novih razvojnih aspiracija i inicijativa. U tom je pogledu županijska razdioba Hrvatske poticajnija od razdiobe po zajednicama općina iz socijalističkog razdoblja. Ali, “monumentalizirane” državne ovlasti, koje ostavljaju malo mjesta autonomnom djelovanju grada kao razvojnog aktera, uvjerljivo potiru eventualne dobiti od te činjenice. Monumentaliza-

cija se posebno restriktivno pokazuje u velikim, velikim srednjim, i srednjim srednjim gradovima.

Treći lik državne nazočnosti vidljiv je u regionalnoj politici (poticanja) razvitka. Regionalna politika ima dva glavna uporišta. Prvo je potreba da se optimizira uporaba razvojnih dobara (resursa) na pojedinom području te da se, na taj način, akcelerira i ukupna razvojna preobrazba na području. Drugo je potreba da se zaštite područja, skupine ili dobra koja ugrožavaju interesi posredovani isključivo tržišnom racionalnošću. Te dvije potrebe mogu biti ravnopravne; ali u nemalom broju primjera konkretnih regionalnih politika, s pomoću skupina posebnih ciljeva, njihov se odnos uređuje hijerarhijski. U množini takvih modela srednji (i mali) gradovi preuzimlju ulogu ovlaštenih središta. No, bitno je uočiti da ona (uloga) nije srednjem gradu strukturno zajamčena. Ona je, jednostavno, označnicom zadanog razdoblja sa specifičnim razvojnim ciljevima.

U novijoj povijesti hrvatske urbanizacije vidljivo je da regionalna politika s izrazito poticajnim ciljevima nije bila često rabljena. Naprotiv, model pomoći “nerazvijenim krajevima”, nastao u razdoblju druge (socijalističke) modernizacije, i model pomoći “područjima od posebne državne skrbi”, razvijen devedesetih godina, pokazuju da se češće rabi regionalna politika sa zaštitnim namjerama. Dosađanje iskustvo, stečeno analizom politike potpore “nerazvijenim krajevima”, poučava da se ona lako transformirala u svoju suprotnost. Jer nije bilo strukturnog reza između pomoći subjektima razvitka i općenitog rentiranja bijede (na temelju posebnih političkih ovlasti). Budući da je pretežno posljednje, na “nerazvijenim područjima” oblikovale su se prave lupeške niše ovisničke modernizacije. One su bile i prirodnom socijalnom osnovicom dezintegracijskih politika početka devedesetih godina. Primjer urbane reprodukcije Knina u tom je pogledu i više nego poučan.

RAZRIJEĐENE ELITE

U tradiciji sociologijske analize najčešće se razlikuju tri elitna lika: profesionalni, upravljački (politički) i društveni. Nije nekorisno osloniti se na to razlikovanje i u odmjeri njihove uloge u srednjim hrvatskim gradovima.

U samooblikovanju profesionalne elite posebno su važne dvije okolnosti: izgrađenost profesije i profesionalnog područja te mjesto profesionalnog područja u akceleraciji društvenog razvitka i, općenito, procesa modernizacije. Koliko je profesija izgrađenija, a uloga profesionalnog područja u akceleraciji razvitka važnija, toliko je vjerojatni-

je da će pojedina profesionalna skupina učvrstiti navlastiti položaj profesionalne elite. Budući da se ona legitimira racionalnim autoritetom, samorazumljivo je da širi utjecaj i na druge društvene (modernizacijske) prakse. Na taj se način posredno stvara mreža neformalnih upravljačkih ovlasti. Ta mreža nije sukladna formalnom shematizmu razdiobe upravljačkih ovlasti. Ali, izvedena iz rentiranja društvene racionalnosti (pa ma što ona u sadržajnom pogledu obuhvaćala), ona se legitimira potrebom za izvrsnošću ili kojim drugim, srodnim, pozivom na samousavršavanje društva i njegovih sudionika. Stave li se privremeno u zgradu zapreke koje proizvodi institucionalni shematizam poretka, učvršćivanju javnog autoriteta profesionalnih elita u srednjim hrvatskim gradovima, ponajprije, oponiraju dvije činjenice koje su unutarnji sadržaj tih gradova.

Prvo, u srednjim gradovima kakvi su u Hrvatskoj profesionalne su skupine, po pravilu, razrijeđene; posebice one koje obavljaju posebne ekspertne poslove i za čije je oblikovanje potrebna duža vježba i učenje. Drugo, institucionalni sklopovi koji prirodno koncentriraju ili oblikuju takve skupine u srednjim su hrvatskim gradovima i malobrojni i nerazvijeni. Iskustvo upozoruje da među njima treba izdvojiti fakultete, visoke škole, industrijska poduzeća i razvojne zavode. No, profesionalni i istraživački autoritet tih ustanova u hrvatskom društvu, osim nekoliko iznimaka, nije odveć velik. One su, dakle, više intencionalno nego empirijski, središta srednjogradske izvrsnosti. Tome pridonosi i činjenica da nema domišljenije nacionalne politike razvitka ni teritorijalne mreže ni funkcionalnih sposobnosti tih ustanova.

Koliko je, pak, industrijski sektor važan u genezi srednjih hrvatskih gradova, naznačeno je u prijašnjem ulomku. Ali upozoreno je da zbog strukturnih obilježja druge (socijalističke) modernizacije industrijska radna organizacija/poduzeće nije bila i središtem industrijske izvrsnosti, izravno ovisnim o kakvoći profesionalnih elita. Unatoč tomu, u desetak se srednjih gradova odvojilo nekoliko industrijskih poduzeća koja imaju u sebi i takvu mogućnost (primjerice "Podravka" iz Koprivnice, "Varteks" iz Varaždina, "Uljanik" iz Pule, "Bagat" iz Zadra, itd.). Iz razvojne perspektive promatrano, najvažnije dobro u spomenutim primjerima je mogućnost da postanu specifični generatori gradske izvrsnosti. No, nije vidljivo kako je to dobro zaštićeno u (novim) privatizacijskim dosjetkama. Naprotiv.

Po pravilu, model reprodukcije upravljačkih (političkih) elita u srednjim hrvatskim gradovima samo je fraktal nacionalnog modela. U socijalističkom razdoblju model se, uglavnom, temelji na mehaničkoj lojalnosti općim fan-

tazmima poretka te na praktičnom isključivanju “unutar-njih neprijatelja” među kojima je, poznato je, “hrvatski nacionalizam” prvorazredni. Mehanička lojalnost i upravljanje shvaćeno kao beskonačno produžen građanski rat svakako nije najbolja baština za lokalnu budućnost. Zato upravljačke skupine u potrazi za lokalnom legitimacijom djelomično potiču, a djelomično se prilagođuju, množini “paralelnih” kruhoboračkih, a mjestimično i razvojnih, inicijativa. Razlog leži u činjenici da je spoj utopijske i građanskoratne legitimacije dostatan za reprodukciju sistemskog položaja upravljačkog sloja apstraktno (jer oslobađa od neposrednih lokalnih obveza). No, isti spoj, zbog manjka lokalne jasnoće, takve upravljače u srednjim hrvatskim gradovima uspješno ne legitimira. Naprotiv, dovodi ih u opasnost da podlegnu jednoj vrsti “sive” teatralizacije u kojoj su samo predmetom podsmijeha. Već i zbog toga oni moraju potražiti suradnike i partnere iz svijeta spomenutih “paralelnih” inicijativa, kako bi se, makar i direktivno, konstituiranoj komunalnoj javnosti predstavili kao upravljači odgovorni za lokalni razvitak. Legitimacijske dosjetke samoupravljanja u tom su im pogledu i više nego korisne.

Budući da nemaju moći za dosljednu lokalnu dekonstrukciju strukturnog povjerenja koji poredak ima u paleoindustriju, politički upravljači srednjih hrvatskih gradova, preuzevši lokalne obveze, nastoje, makar nerijetko i posve karikaturalno, osnažiti identitetske tragove u praksama srednjih gradova kao jednu vrstu posredne polemike s paleoindustrijskim ograničenjima. Mnogi među njima razvili su, pače, i prave saveze s komunalnom javnošću, olakšavajući tako, makar samo u nišama, razradu predodžaba o (mogućoj) lokalnoj izvrsnosti. Današnje bilance pokazuju da rezultati nisu očaravajući. Posebno ne u onim srednjim gradovima koje je poredak bio izravnije podredio praktičnim ciljevima drugo-jugoslavenske vojske. Ipak, u kolektivnom pamćenju srednjih građana ostali su zabilježeni brojni primjeri aspiracija na izvrsnost u sportu, komunalnom graditeljstvu, a kadšto i u poslovima dugoročno važnim za srednje gradsko samopouzdanje, kakvi su procesna industrija, kultura, naobrazba, zdravstvo i srodne. No, na toj podlozi nije se oblikovala upravljačka elita sposobna upravljati srednjim gradom s “protestantskom” dosljednošću. Razvila se, naprotiv, skupina iznimno osposobljena za - intrige. U tranzicijskom razdoblju to je njezino obilježje posve zasjenilo druga.

Imaju li se na umu intencije socijalističkog poretka, temeljni sloj u društvenoj eliti su industrijski radnici. No, odmjere li se činjenice u sjeni poretka, stvarni je središnji sloj društvene elite onaj srednji. Po podrijetlu, on nije ho-

mogen. U njemu je nekoliko podskupina kao što su profesionalci s visokom naobrazbom, inteligentni lokalni obrtnici i veleobrnici, upravljačke skupine u radnim organizacijama i državnim službama te, po pravilu, pripadnici drugog naraštaja političkih upravljača koji su, u međuvremenu, stekli potrebne atribute za građansku legitimaciju (naobrazbu, novac, sinekure, profesionalne šanse, itd.); njima nije glavni cilj biti političar nego, rentirajući političke dobiti svojih predaka, živjeti kao jedna vrsta (zaštićenog) građanskog simulacruma (pričina). Taj identitetski prijelaz, poznato je, s manje se tegoba obavlja u većim gradskim središtima u kojima legitimacija baštinika nije toliko potrebna koliko legitimacija čovjeka perspektive. S manje tegoba zbog toga što u kolektivnom pamćenju srednjeg grada nije nestala identifikacijska shema kojoj je okosnica obitelj. U takvoj je shemi nemali broj identitetskih obilježja jednostavno zadan. (Identifikacija upitom: Čiji si ti?) Ona zato s lakoćom prenosi i neželjena obilježja s predaka na potomke, neovisno o tome jesu li potomci ta obilježja doista i zaslužili. Zato je uvjerljivo premještanje drugog naraštaja potomaka socijalističkih upravljača u zbilju građanskog simulacruma u srednjim gradovima izrazito otežano, jer se onima koji su “prešli” u srednjem gradu jednostavno ne vjeruje. Oni su, jednostavno, “ćaćini sinovi”.

Već i zbog takva ograničenja društvene elite srednjih gradova oblikuju se pod izravnim utjecajem općih mjerila (srednjo)građanske uljudbe. No, manjak upravljačke i razvojne kompetencije u cjelini ponajveći dio te elite fiksira u nekoj vrsti protomodernizacijskog manirizma u kojem se s jasnoćom ističu klasične vrline (poštenje, radišnost, itd.), ali gdje su predodžbe o gradskoj perspektivi zarobljene, uglavnom, prostodušnim slikama obrtničkog uspjeha. I još prostodušnijom potrebom da se – “čuje za naš grad”. Pa ma što to značilo. Tranzicijsko je razdoblje skicirano obilježje reflektiralo s, treba reći, nezasluženom okrutnošću.

(Z)DVOJNI GRAĐANIN

U dnevnoj proizvodnji hrvatskih srednjih gradova sudjeluje nekoliko, makar po adresi i socijalnoj samoodređenosti, raznorodnih skupina. Idealnotipično promatrano, moguće je razlikovati četiri osnovne.

U prvoj su elite srednjeg grada (profesionalne, političke, društvene). Neovisno o međusobnim razlikama u pogledu na glavne ciljeve i predodžbe o životnom uspjehu (kompetencija, moć, bogatstvo), one dijele i jedno zajedničko obilježje: neposredno su uključene u procese kojima

je krajnja svrha potvrda i pojačavanje autonomne gradske zbiljnosti. One su, dakle, bilo tvorci, bilo glavni javni korisnici predodžbe o gradu kao posebnoj zbiljnosti, s posebnim ciljevima. Kolike su pak njihove sposobnosti, vidjelo se u prijašnjem ulomku.

U drugoj su skupini (malobrojni) tradicionalni nositelji i čuvari gradskog pamćenja i gradskog načina života. Premda nije teško dokazati da “način života u našem gradu” nije posebno originalna tvorba ni u kojem hrvatskom srednjem gradu, netočno bi bilo zaključiti da je posrijedi statusno prenemaganje zavičajnih građanskih skupina. Njihovim porukama i navikama vrijednost životne razlike daje činjenica da su one neodvojivo svezane s mjestom koje je, znamo, neprenosivo. Zbog toga gradski rituali, identifikacijske fešte, gradski običaji, tradicionalne obitelji i prezimena, i srodni sadržaji, ma koliko, apstraktno promatrani, bili međusobno slični, zadobivaju specifičnu komunikacijsku (dramsku) vrijednost jer se događaju jednom mjestu i skupini koja je, budući da je tamo simbolično ukorijenjena, i sama dio tog mjesta. I ta je skupina, s obzirom na svoju genezu, izravno ovisna o gradu kao autonomnoj zbiljnosti. Spretniji članovi te skupine mogu se, dakako, naći u ulozi korisnika dobara u gradskoj okolici (zemlja, ladanjska kuća, usluge uz prometnice, itd.). Ali njihova životna samo-identifikacija strukturno proizlazi iz pripadnosti gradu kao navlastitoj zavičajnoj zbiljnosti. Zato je, nerijetko, njihova potreba za razlikom zavičajni građanin/ nezavičajni došljak na rubu rasističke nostalgije.

U trećoj su skupini industrijski (ili tercijarni) doseljenici, prispijeli u srednje hrvatske gradove na valovima utopijskih obećanja druge hrvatske (socijalističke) modernizacije. Njihova je veza s gradom pragmatična; to znači da su oni, najprije, članovi radnog kontingenta, a samo slučajno i članovi grada, s njim zavičajno identificirani. Bez obvezujućih gradskih životnih navika u vlastitoj povijesti, oni se prema gradu odnose kao prema “ničijem” dobru koje treba upotrijebiti što efikasnije za bijeg iz siromaštva ili iz zavičajne nigdine koja množinu njih opsesivno opominje kao jedna vrsta apokaliptičnog životnog suda na kojem se na kraju definitivno određuje bilanca uspješnih i neuspješnih. Oskudna paleoindustrijska i paleotercijarna ponuda životnih mogućnosti samo ih nakratko može zadržati u uvjerenju da u ponuđenim okvirima treba iscrpiti vlastite sposobnosti. Zato se gotovo istodobno okreću i prema obećanjima emigracije u razvijenije inozemstvo i prema obećanjima dvojnog gospodarstva u gradu u kojem žive. Drugo dobro može biti ili zemlja, ili kuća za iznajmljivanje turistima, ili obrt u “fušu”; odbir ovisi o znanju, sklonostima

i tržištu. No, važno je uočiti da drugo gospodarstvo postupno postaje glavnim; a paleoindustrijske i paleotercijarne ponude radnih organizacija svode se na rentirane parcele dodijeljenih prava na nekoliko socijalnih povlastica, kakve su socijalno i zdravstveno osiguranje, stambeni krediti i srodne. Od socijalnih energija ove skupine srednji hrvatski grad neposredno ne dobiva previše. No, već i statističkom brojnošću omogućuju srednjem gradu da prividno racionalno "monumentalizira" svoje glavne aspiracije i ciljeve. Na drugoj strani, pak, njihovi životni stilovi i navike te raspored rentiranih dobara ne olakšavaju gradu učvrstiti potrebne urbane razlike. U socijalističkom razdoblju, kada grad i nema systemske obveze aktivno djelovati na tržištu razvojnih dobara kako bi svojom atraktivnošću privukao važnija, to i nije fatalni manjak. Ali kada, u tranzicijskom razdoblju grad mora tu obvezu prihvatiti, ona postaje fatalnim manjkom. Jednostavno, bez uspostavljenih urbanih razlika koje radikalno određuju njegov identitet, grad, osobito srednji, nema čime konkurirati ni na tržištu rada ni na tržištu novca, a ni na specifičnom tržištu društvenih simpatija. Namjesto toga može ponuditi mnoštvo sitnih heroja "fuša" kojima je, u osnovi, jedini zavičaj - gradska periferija.

U četvrtoj su skupini povremeni članovi srednjogradske svakidašnjice poznati pod rubrikom: dnevni migranti. Njihove su zavičajne adrese u gradskoj okolici. U gradu (privremeno) borave zbog toga što tamo rade ili zbog toga što se tamo školuju i liječe. Vresk (1995.) pokazuje da njihov udio u gradskom stanovništvu srednjih gradova nije zanemarljiv; mijenja se u rasponu 25-30 posto broja stalnih stanovnika. I ova skupina za grad je pretežno zainteresirana pragmatično: kao za radno mjesto i institucionalnu povlasticu. Premda u njoj ima nemali broj onih koji će se preseliti u grad, njihove su glavne aspiracije sažete oko navlastitog cilja: higijenzacije i infrastrukturnog opremanja šire gradske okolice. Na toj je podlozi, nerijetko, nastajao i očiti paradoks u prerasjedi infrastrukturalnih dobara; po shemi tog paradoksa razložno je očekivati bolje i tehničke i komunalne uvjete u mjestima iz kojih potječu moćniji članovi gradskih elita nego li u samom gradu, osobito u starijim dijelovima (primjerice, odnos Dubrovnika i njegove okolice, odnos Šibenika i njegove okolice, odnos Varaždina i njegove okolice, odnos Karlovca i njegove okolice, itd.). Važna posljedica te činjenice je fizičko širenje granica prihvaćena gradskog zavičaja. Negativna je posljedica, međutim, preuzimanje odgovornosti za područja o kojima srednji grad nije bio sposoban skrbiti. Ta je okolnost dodatno otežala potrebnu koncentraciju aspiracija na gradsku izvrsnost.

Premda skicirani portreti glavnih razvojnih aktera srednjih hrvatskih gradova i nisu laskavi, ne bismo prihvatili zaključak da su oni bez sposobnosti za daljnje autonomno oblikovanje gradskog razvitka. Nesumnjivo je da njihova, pretežno rentijerska, prošlost nije posebnom prednošću; iako ona, valja priznati, može biti uporabljivo uporište modela razvitka koji bitno ne mijenja razvojnu ulogu i ciljeve srednjih gradova. Ako ništa drugo, obvezuje određenim oprezom i razvojnom konzervativnošću koja nije bez vrijednosti u prilikama s izrazitim porastom rizičnih razvojnih ponuda kakve su “tranzicijske”.

No, odmijere li se skicirani portreti glavnih srednje-gradskih razvojnih aktera iz perspektive koju zahtijeva i potiče *Strategija prostornog uređenja...* ocjena je predvidljivo stroža. Glavni razlog leži u činjenici da u promijenjenoj ulozi srednjih hrvatskih gradova samo primjeri izvrsnosti pokazuju koliki su njihovi razvojni potencijali. Koliko je vidljivo, primjera izvrsnosti nema dosta za nepatvoreno povjerenje. Ali, već i nedostatna dokumentacija o njima nije činjenica bez indikacijske vrijednosti. Primjerice, nije nam poznata ni jedna uporabljiva analiza koja bi pokazala zašto je “Podravka” postala poduzeće s međunarodnom cijenom. Ili: kako to da su u, primjerice, varaždinskoj gradskoj praksi primjeri izvrsnosti brojniji od onih u sisačkoj ili karlovačkoj. Manjak takvih poredbenih analiza izravno pokazuje da nisu bila obvezatna ni pitanja na koja bi takve (imaginarne) analize trebale odgovoriti. Zato i izneseni portreti imaju orijentacijsku vrijednost. Pouzdani odgovori leže u praksi poredbenih istraživanja.

Na drugoj strani, inventura izvrsnosti u praksama srednjih hrvatskih gradova prirodno nalaže i inventuru izvrsnosti u praksama državnih aktera. Nije prijeporno da je višekratno branjena i isticana “makroekonomska stabilnost” razvojni resurs po sebi. No, iscrpljivanjem rasprave o razvitku pitanjima o makroekonomskoj stabilnosti suspendira se važnije pitanje: s kojim se društvenim akterima ona stvara, učvršćuje i, što je najvažnije, dinamizira i sadržajno razvija. Jedan od odgovora zapisanih u *Strategiji prostornog uređenja...* upućuje na to da u taj sadržaj prirodno treba uvrstiti i drukčiju urbanizaciju; drukčiju po tome što ulogu proizvođača urbane izvrsnosti preuzimlju i srednji gradovi. Očito je da tu obvezu oni ne mogu prihvatiti bez posebne razvojne pripreme i potpore koju mogu primjereno organizirati samo u suradnji s razvojnim akterima s državne razine. Pozornija inventura tradicije izvrsnosti aktera s državne razine značila bi pisanje posebne

rasprave. Ovdje je tek upozoriti da opći uvid u nju, također, posebno ne ohrabruje. Ipak, nismo pripravnici na implikaciju koja upozorava da ta vrst suzdržanosti posredno polemizira s optimizmom *Strategije prostornog uređenja...* Vjerojatno je najmanje netočno razumjeti ciljeve *Strategije...* kao jednu vrst poziva na “novi savez”. A spomenutu suzdržanost kao dodatni argument tom pozivu na korist.

LITERATURA

- Čaldarović, O., 1989., *Društvena dioba prostora*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Dubrovnik - kontaktno područje stare jezgre, sociološko/funkcionalna studija*, skupina autora, 1987., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Kompleksno sagledavanje procesa urbanizacije Republike Hrvatske (Urbana i razvojna preobrazba prostora i naselja)*, skupina autora, 1995., Urbanistički institut Hrvatske, Urbing d. o. o. Zagreb.
- Kvaliteta života u općini Slavonski Brod*, skupina autora, 1985., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Razvojne aspiracije stručnih skupina na području Ličko-senjske županije*, skupina autora, 1996., IPDI, Zagreb.
- Rogić, I., 1994., Klopke paleoindustrijske zbiljnosti, u *Figure ukročene sreće*, MD/Meandar, Zagreb.
- Rogić, I., Štambuk, M., (ur.) 1998., *Duge sjene periferije, prinosi revitalizaciji hrvatskog ruba*, Institut Pilar, Zagreb.
- Slavonski Brod - problemi revitalizacije stare gradske jezgre i kontaktnog područja*, skupina autora, 1988., Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb.
- Sociološka studija Kaštelanskog zaljeva*, skupina autora, 1991., Sveučilište u Splitu, Split.
- Sociološka studija općine Drniš*, skupina autora, 1988., Urbanistički institut Hrvatske, IDIS, Zagreb.
- Sociološka studija općine Knin, skupina autora, 1988.*, Urbanistički institut Hrvatske, IDIS, Zagreb.
- Sociološka studija općine Trogir*, skupina autora, 1989., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Sociološka studija stare gradske jezgre Dubrovnika*, skupina autora, 1986., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb i Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik.
- Sociološka studija stare gradske jezgre Karlovca i kontaktnog područja*, skupina autora, 1988., Urbanistički institut Hrvatske i Skupština općine Karlovac.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, 1997., Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.
- Šibenik II - studija socioloških aspekata razvoja*, skupina autora, 1990., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb.
- Vresk, M., Čelent-Hromatko, J., 1995., *Naselja Republike Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb.

3.

ODNOSI

BEZ KOJICH

SE NE MOŽE

Josip
KREGAR

SREDNJI GRAD I
LOKALNA SAMOUPRAVA
– HRVATSKI PRIMJER

ULOG U GLOBALNIM PROMJENAMA

Upravljanje je “kontinuirana djelatnost planiranja, usmjerenja, kontroliranja, ocjenjivanja i ponovnog usmjerenja neke društvene aktivnosti u okviru nekog šireg sustava pravila, odnosno u okviru već donijete odluke o cilju koji treba postići”.¹ Trideset pet godina nakon takve definicije svaki njezin element postaje problematičan.

Moderno doba je doba gradova. Dokaz o tome nisu samo impresivne statistike porasta urbanizacije, veličine ili gustoće naseljenosti. Industrijalizacija i urbanizacija, privatnost i individualizacija, niz socijalnih promjena ujedno je i preduvjet i posljedica grada. Grad je neizbježna posljedica, nereverzibilan produkt razvoja društva.

Grad je drugo i drukčije konstruiran sustav od sustava malih zajednica kojima naizgled slični. Grad, zato, kao sustav ne postoji kao prirodna zajednica ljudi – ma koliko nam se sviđao san o tome – osim u parcijalnim zajednicama podijeljenih prema profesijama, lokacijama i interesima. Nije, stoga, čudno da je glavni smjer proučavanja fenomena grada bio kritika gradskog života. Grad se dijeli na zone (stari grad, poslovno središte, periferija, industrijski dio).

UPRAVLJANJE GRADOM

Upravljanje gradom znači koncentrirati se na ono što su sustavni zahtjevi djelovanja: javne i društvene službe, upravljanje prostorom, održavanje javnog reda. Nastoji se i preko toga, na primjer, osmisliti javni kulturni život: no, zajednice koje u tome sudjeluju ne stvaraju se prema boraštvu već estetskim i drugim ukusima koje dopušta raznolikost institucija. Osnovni problem postaje integrirati takvu složenost te glavni teret pada na, često nedostatnu, mrežu organiziranih javnih službi upravljanja gradom. Upravljanje gradom, usmjeriti njegov razvoj, pokrenuti aktivnosti koje mu daju sadržaj, stvoriti i održati javne službe, ograničiti njegove neizbježne teškoće (promet, infrastruktura, građev-

nje), spriječiti degradaciju razine održanja prirodnog okoliša ili raspada zajednice (delinkvencija) – zadatak je za koji ne postoji jedan ili dobar odgovor.

Kada taj teret upravljanja padne na organizirane institucije, vide se daljnji problemi ciljeva, ustroja, ljudi i metoda rada. Grad je skup. Porezi veličinom grada rastu eksponencijalno: građani u gradu od milijun stanovnika u pravilu plaćaju trostruko veći porez od stanovnika malog grada sa svega 50 000 ljudi.² Budući da je život u gradu skup, poduzetnici i poslovi traže alternative. Na primjer, u Sjedinjenim Državama velike kompanije sele sjedišta i poslovnu administraciju na srednji zapad ili izvan gradova, jer su troškovi života niži. Kada takav proces uzme maha, opadaju prihodi i otvara se začaran krug skupe administracije, nezaposlenosti, kriminala i degradacije razine života.

U dizajniranju odgovarajuće mreže institucija vrijedi načelo ekvifinalnosti (equifinality) i kontingencije. Sasvim različite mreže institucija postižu otprilike slične učinke. Nema jednog najboljeg načina uređenja služba. Nema jasnih modela. Isti argumenti mogu biti povod za sasvim različita rješenja i zaključke. U Americi postoje tri opća tipa gradskih vlasti: gradonačelnik i gradsko vijeće, povjerenstvo i gradski menadžer. To su osnovni oblici, a razvijene su mnoge kombinacije. Američki grad kojim upravlja menadžer nije bitno bolji ni lošiji od onoga kojim upravlja vijeće. Isti gradovi bitno mijenjaju institucionalna rješenja, a u efektima se ne naziru razlike.

Ovime ne želimo negirati postojanje takvih razlika, jer zaista postoje bolje ili lošije upravljani gradovi, ali nema jednog rješenja koje bi univerzalno bilo prihvaćeno. Nema krucijalnog eksperimenta koji bi pokazao nadmoć neke institucije. Ne preostaje drugo nego pažljivo preispitivanje, skupljanje i revizije iskustva, imitiranje uspješnog i odbacivanje onoga što se ne pokaže dobrim. U svakom momentu može biti i drukčije od onoga što smo odabrali ili što su nametnule okolnosti. Takva strategija skupa je i spora. Problemi su nekako uvijek za korak brži od rješenja.

Porast gradova, kompliciranje mreže javnih službi, porast penetracije institucija u svakodnevni život građana i njihova ovisnost o njima nije samo obilježje razvijenih okružja. Glavni teret ekspanzije gradova podnose, i to vrlo teško, zemlje ubrzane industrijalizacije ili zemlje u razvoju. Područja gradova prepuštena su zapravo u velikoj mjeri samoregulaciji, javne službe postoje samo u elementarnim oblicima, vlada kaotičan razvoj, korupcija i nezakonje. U stvarnosti su najteži oblici takve devolucije, istina, rijetki, ali gradovi trećeg svijeta oprezno balansiraju između nekontroliranog porasta i kaosa te mučnog napora da se održi bar minimum reda i regulacije.

POLOŽAJ GRADA U MODELU LOKALNE SAMOUPRAVE U HRVATSKOJ

Stvarnost Hrvatske je nekako između svega toga. Porast gradova je dramatičan, ali nije stvorio monocentričnu metropolu. Hrvatska ima 204 gradska naselja u kojima živi 54 posto stanovništva. U posljednjih stotinu godina, od kada počinje urbanizacija Hrvatske, brže su se razvijali gradovi s više od 20 000 stanovnika, ali sadašnja struktura gradskih središta nastaje u ubrzanoj industrijalizaciji i urbanizaciji nakon II. svjetskog rata. Određenje pojma grada ovdje ne odgovara jasnim kriterijima definicija. Formula $1 + 3 + 4 + 21 + 31 + 47 = 117$ isto tako dobro odražava problem urbane homogenosti, jer se vidi da Hrvatska ima zapravo velik broj gradova srednje veličine, kategoriju u koju se ubraja oko 55 gradova.

Veliki gradovi središta su makroregija. Središnja Hrvatska gravitira Zagrebu i u njoj na oko trećini (35 posto) površine zemlje živi više od polovice ukupnog stanovništva. Karlovac, Sisak i Varaždin subregionalna su središta, a Bjelovar svoj položaj dijeli s Koprivnicom. Slavonska makroregija gravitira Osijeku, uz jaka središta kao što su Vinkovci, Slavonski Brod te Vukovar. Rijeka i njezina makroregija, iznimno gospodarski važno ima samo oko 10 posto ukupnog stanovništva. Uz Rijeku, Pula je grad kojem gravitira dio te makroregije. Dalmacija, ili točnije južnohrvatska makroregija ima nekoliko većih središta (Zadar, Šibenik, Dubrovnik) te Split kao nesporno središte makroregije. Dakle, slika urbanizacije nije fokusirana na jedno središte, već postoji jasan pluralizam, regionalne cjeeline i subregionalna područja.

Stvarnost Hrvatske su, međutim, gradovi srednje veličine. Na njih se odnose brojni, ne svi, problemi ubrzane urbanizacije. Oni se, doduše, ne suočavaju s problemom metropolitaniziranih područja, njihovi problemi su za cijeli red veličine manji od onih koje imaju urbanizirane enklave velikih gradskih središta. U njima je život lakši i ljepši. Takva mješovita uloga nameće posebne probleme.

No, što je zapravo grad srednje veličine u upravnom smislu? Pavić³ navodi njemačku klasifikaciju na male (10 000 do 30 000 stanovnika), srednje (30 000 do 100 000) i velike (više od 100 000). U našoj literaturi, slijedeći rečeno, nalazimo razlikovanje: a) malih gradova (do 20 000), gradova srednje veličine (do 100 000) te velikih gradova.⁴ Za naše potrebe takva klasifikacija neće biti sasvim odgovarajuća. Nas prije svega interesiraju problemi gradova srednje veličine u kojima oznaka sredine ne odgovara modalnom određenju položaja između velikih i malih. Nas zanima si-

tuacija upravljanja gradovima koji su prerasli onu veličinu – ali ne samo izraženu brojem stanovnika već i drugim kvalitativnim podacima – u kojoj se pojavljuju za cijelu skalu veličine novi problemi upravljanja. Takvih gradova u Hrvatskoj, ako iz kategorije izdvojimo uistinu velika četiri središta, ima pedesetak. Ideografska neponovljivost povijesnih situacija stvorila je tu kategoriju, a ne samo mehaničko razlikovanje malih, srednjih i velikih gradova. Podjela u takve tri kategorije prema kriteriju broja stanovnika nije dobra.

Praktičan povod

Povod ovog teksta je jednostavan i praktičan. Iz iskustva nam je poznato da se dublja reforma lokalne samouprave događa svakih pet do sedam godina. Naravno, to je slab argument, ali i usprkos tome, zamislimo da je na pragu nova reforma. Takva pomisao nije sasvim bez osnove. Od 1993. godine do danas nakupilo se dosta iskustva, kritičkih primjedbi, pokazale su se pogreške i uspjesi, i to u punoj uvjerljivosti, u čemu, osim očekivanih razlika u ocjenama prema različitosti političkih opcija, postoje i sličnosti: ideje koje prihvaćaju gotovo sve političke stranke i snage u Hrvatskoj. Za nju je pripremljena politička pozornica i odgovarajuća frazeologija. Stvar se prikazuje jednostavnom. Predstavlja se kao da su nam problemi jasni, a rješenja sigurna i jednostavna. Treba samo primijeniti naše znanje o povijesnom usudu, popraviti pogreške prethodnika. Diskurs te pripreme zasniva se na kolektivnoj amneziji i optimističkom mišljenju.

Na žalost, nije tako. Zabluda je da su ciljevi uvijek jasni, mjere koje treba poduzeti nisu jednostavni lijekovi, a promjene nisu bezbolne. Reforme lokalne samouprave bile su – a možda bi umjesto perfekta točniji bio futur – često loše improvizacije. Čak i kad se slutilo što treba učiniti, to se nije, zbog nedostatka volje ili sredstava svejedno, konzekventno i uporno činilo. Promjene su skupe i plaćene su ljudskim sudbinama. Stvar nije jednostavna i ponovno treba na to upozoriti.

Povijesni talog

Treba podsjećati na povijesno prethodništvo sadašnjem modelu lokalne samouprave, jer se u međuvremenu sve zaboravilo. Model komune nastao je 1955. godine, jednim dijelom kao pokušaj da se naglase ideološke razlike prema rigidnom staljinizmu (naglašavanjem ideje deetatizacije), a kasnije su deklarativno pokušaj da se poticanjem lokalne

samouprave i neposredne demokracije na lokalnoj razini ukine država.

Naglašena ideološkičnost i egzaltiranost nisu mogle prikriti da je poticaj formuliranju takvog sustava bio i sasvim praktične naravi: potreba da se hijerarhijska struktura vlasti kakva je odgovala poslijeratnim uvjetima zamijeni racionalnijim ustrojem.

Treba ponoviti i sumnju da se komuna drži i supstitucijom federalnog ustroja, načinom da se stvaranjem razine upravnih i državnih jedinica nižih od onih koje podsećaju na nacionalne države umanje nacionalne tenzije.

U godinama koje su slijedile sve se više vidjelo da je takva proklamacija demagogija, pa su u prvi plan sve više izbijali zahtjevi za traženjem praktičnih, nekad ideologiji suprotnih, rješenja te nastojanje da se u nekom obliku ideološke mimikrije ponude tehnički učinkovitija rješenja. Recimo, uvođenje institucije izvršnog vijeća bilo je sasvim jasno motivirano praktičnim potrebama i samo se uz veći napor mašte ili ideološkog zaborava moglo držati institucijom sukladnom delegatskom i skupštinskom sustavu. Istina, povremeno je ideologija prevladavala nad zahtjevima života što se plaćalo skupo, ali i opravdavalo borbom protiv koncentracije utjecaja na predsjedniku, izvršnim tijelima, potrebom da se afirmira direktna demokracija i sl.

Godinama je ukras ideologije postajao sve blještaviji, ali njezina uvjerljivost sve manja. Umjesto da komuna postane “najzad pronađen politički oblik pod kojim će se izvršiti ekonomsko oslobođenje rada”, ona je jednostavno postajala sve više djelićem državne strukture. Tek kad je u krizu zapao paralelni sustav hijerarhijske kontrole mehanizmom jednopartijskog centralizma, kad se srušila ideologija, vidjelo se kolika je sve to bila varka. Ljudi se mogu zarobiti raspravom o pravnim i ustavnim proklamacijama, načelima i formulacijama zakonskih odredbi, opsesivnim iluzijama, a to se vidi tek kad se iluzije ugase i ostanu jasno vidljive sve negativne posljedice. Istaknut ćemo samo neke.

Osim dviju evidentno negativnih tehničkih posljedica – monotipske nefleksibilnosti i velikih osnovnih jedinica – ideologizacija je imala i treću neugodnu posljedicu: jednom nastala pogreška, zato što su iza nje stajali politički i ideološki razlozi, nije se mogla ispravljati. Zbog toga se vremenom gomilalo sve više nelogičnosti teritorijalnih razgraničenja, problema unutarnjeg ustrojstva općinskih uprava. Tome treba dodati i nestabilnost upravnih struktura i lošu selekciju kadrova za funkcije u lokalnoj samoupravi. U četrdeset godina 18 sustavnih promjena (odnosno svake dvije godine) od kojih su barem tri vrlo radikalne, pa je

svaki mandat lokalnih političkih tijela započinjao snalaženjem u reorganizacijama.

No, vratimo se pitanju sistematskih efekata na gradove srednje veličine. Ideološka fantazma nije imala samo negativne učinke. Ona se nadogradila na ideje o lokalnoj autarkičnosti i autohtonosti koje su stalno žive u hrvatskoj političkoj i društvenoj povijesti. Načelno negativan stav prema državi koja je stoljećima bila simbolom vojačenja, poreza i policijske represije, dio je hrvatske tradicije i političke kulture. To se jasnije vidjelo u povijesnoj reminiscenciji na snažne ideje o seljačkoj slobodi i pravima, pastoralnoj sreći kućnih i seoskih zajednica. U realnosti je zato takva tradicija bila jak i stalan čimbenik uređenja ustroja lokalne samouprave. Iako se nije pozivalo na tradiciju, već na ideologiju, ispod deklaracije ideologije probijao se interes očuvanja tradicije. Živost političke mobilizacije na lokalnim akcijama, samodoprinosa, nije bila posljedica vjere u neko daleko i maglovito idejno-političko opravdanje, već tradicija samopomoći i oslanjanja na lokalnu zajednicu.

Pokušajmo jedan virtualni spekulativni eksperiment: što bi se desilo u uvjetima brze industrijalizacije i urbanizacije Hrvatske da nisu postojala jaka regionalna upravna središta i opravdanja da je decentralizacija bolja i prirodnija od metropolizacije? Čini se da je sustav decentralizacije, ma koliko u političkom smislu bio manipulacija i krinka, ublažio posljedice koje bi izazvala stihijska urbanizacija, metropolizacija i industrijalizacija.

Kad je problem ideologije nestao, odjednom je postalo jasno da ni od kritike ideologije nema puno koristi, da su stvarni problemi negdje drugdje, da su praktični i konkretni: da je sustav nadzora i integracije nepostojeći (sjećali se tko još kako je bilo nemoguće kontrolirati osamostaljenu i neodgovornu policiju, ili što je značilo da suca bira skupština općine?), da je uprava skupa. Na primjer, vremenom je dolazilo do amalgamacije zajednica i širenja općina koje su premašile optimalan opseg i broj stanovnika. Uz to, i broj lokalnih jedinica smanjivao se istim tempom, što je postalo osobito nefunkcionalno ukidanjem srednjeg sloja upravljanja. Glavna i jasna posljedica bila je stvaranje monotipskog i slabo fleksibilnog modela. Riječi M. Webera: “Jednom kada je uspostavljena, birokracija spada u društvene strukture koje je najteže razoriti... Ondje gdje je birokratizacija uprave jednom potpuno provedena, stvoren je oblik odnosa vlasti koji je praktično neslomljiv.”

Sve se ipak pod teretom događaja lomilo. U sva tri elementa sustava: i u ciljevima i funkcijama, i u odnosima, i u metodama rada moralo je doći do promjena. U funkci-

jama: nov sustav, nova politička elita, novi politički interesi ponovno su formulirali ciljeve. U odnosima: moralo se napustiti načelo jedinstvenosti modela i načelo autarkije struktura. To je značilo da prestaje vrijediti sustav u kojem su isti modelski organizacijski obrasci – uzori vrijedili u Zagrebu i Lastovu, i da treba napustiti iluziju autarkičnosti u korist (iluzije?) hijerarhijske monolitnosti. U metodama: to je značilo da ubrzano treba modernizirati tehnološki temelj ustroja i promijeniti načela rada. Najviše su se ipak slomili ljudi. Neki su otišli u mirovinu i na druge poslove, mnogi tek manifestno i deklarativno promijenili načela koja zastupaju, a pristigli su novi, manje iskusni koji su preuzimali inerciju metoda rada. Etika rada i poziva nije nikad bila osobita značajka hrvatske uprave, ali turbulentnom promjenom elementi ceremonijalizacije poslova, patronaže prema kriterijima podrijetla i politike postali su simbolom promjena.

Okolnosti početka stvaranja demokratske lokalne samouprave

Ne zbog daljnje dramtizacije, već zbog toga što su političke okolnosti u kojima je započela reforma bitno utjecale na njezin rezultat izdvajamo tri važna problema: utjecaj latentne ratne opasnosti, nekoherentnost lokalnih političkih institucija i oskudicu.

a) Latentna ratna opasnost, zapravo situacija u kojoj još nije bilo mira, a rat je gotovo prestao, uz okupaciju dijela teritorija Hrvatske od kvislinških vlasti, odnosno situacija u kojoj su se stalno smjenjivali prijedlozi kako zaustaviti sukobe i predložiti nove institucijske forme – bila je u psihološkom smislu otežavajući čimbenik reforme. U nekim krajevima rata uopće nije bilo, a drugi su bili okupirani, negdje je glavni problem bio udomiti izbjeglice, a drugdje izbjeci sukobe – koliko se to lokalno može. Posebno važna okolnost bilo je nastojanje da se struktura lokalne vlasti prilagodi nekom od prijedloga mirnog političkog rješenja rata. Ti prijedlozi su se nizali kao na pokretnoj vrpici, a svaki od njih pretpostavljao je davanje visokog stupnja teritorijalne autonomije. Prihvaćanje takvih prijedloga značilo bi fragmentaciju Hrvatske i priznavanje gotovog čina te s hrvatske strane nije bilo volje za provođenjem takvih mjera. Moralo se računati s mogućim situacijama eventualnog permanentnog konflikta, osobito krajnje ozbiljnih konflikata potencijalno neprijateljskih lokalnih vlasti s područja tadašnje “Krajine”. Na primjer, rješenje o dvostrukoj lojalnosti župana i postupak njegova potvrđivanja od Predsjednika, instrumenti rješavanja konflikta uz političku medijaciju Vlade, imenovanje povjerenika, nad-

zor nad upravom – izravno su rezultati strahovanja da će postojati situacije blokada lokalnog sustava upravljanja. Vlada, tada sastavljena kao vlada nacionalnog jedinstva, i sada držim opravdano, izbjegavala je provoditi dublje reforme. Za to nije bilo niti vremena niti političkog interesa. Pripremljeni nacrti zakona i mjera čekali su bolja vremena, jer u ratu se ne provode mudre već nužne reforme.

Međutim, tri okolnosti su se promijenile. Prvo, smirivanjem rata jače je odjeknuo argument ustavne obveze da se konstituirao nov sustav lokalne samouprave, a osobito obveza da se konstituiraju drugi, županijski, dom Sabora te da se napuste, i u nazivlju i u ustroju, institucije lokalne samouprave organizirane prema socijalističkom ustavu. Drugo, i ne manje važno, bile su personalne promjene u vladi te jačanje utjecaja osoba sklonih radikalnim promjenama i jakoj centralizaciji i etatizaciji. Željelo se i na simboličkoj razini pokazati raskidanje s dotadašnjim sustavom, iako je zapravo bila riječ o promjenama koje nisu ni pošto samo simbolične. Zapravo, promjene nazivlja i institucija razmjerno se lako provode, daju dojam promjena i uspjeha, a mogu biti i pogodna kulisa iza koje se mogu provesti nemanifestni politički interesi. Treća okolnost, držim odlučujuća za donošenje konačne odluke, bilo je stvaranje dualizma struktura vlasti na lokalnoj razini, zbrka nadležnosti, ovlasti i odgovornosti koja nije jamčila jedinstvenu državnu politiku.

b) Na terenu su postojale paralelne institucije vlasti, mreža spontano nastalih tijela za obranu (npr. krizni štabovi), a zapravo je prevladavalo personalizirano vođenje u kojem su lokalni političari, već prema snazi svoje karizme, izmicali kontroli središnjice. Stalno se nastojalo prilagoditi strukturu uvjetima rata – ali to jednostavno nije bilo moguće uz skupštine koje su ustrojene prema ideji udruženog rada, u kojima su izvršna vijeća bila političko središte moći samo horizontalno i lokalno odgovorno, u kojima su ključne službe izmicale demokratskom nadzoru. Sve se to nije moglo promijeniti bez sustavnog i zakonskog uređenja nove lokalne samouprave.

Često se ističe da su porivi za centralizacijom bili motivirani političkim interesom vladajuće stranke. O tome nema sumnje, ali mislim da je ipak riječ o ozbiljnoj zabluđi i previdu: pod nadzor se nije željelo staviti toliko blage oponente koliko ekstremističke, pohlepne ili jednostavno nepredvidive saveznike. Poticaj idejama centralizacije i nadzora nisu bili politički glasni zahtjevi lokalnih stranaka (na primjer IDS-a) ili nastojanje da se spriječe autonomna nastojanja (Dalmacija, Istra). Takva su se nastojanja mogla suzbiti glasnim medijskim kampanjama, pa mislim

da je glavna ideja bila provođenje središnjeg nadzora nad područjima na kojima je politički utjecaj središnje vlade zapravo bio slab (Lika, Slavonija, neki gradovi, pa i Zagreb), a lokalni moćnici postavljali su se kao potencijalni konkurenti u raspodjeli vlasti i kao izvor stalnih problema prema međunarodnoj javnosti.

Okolnosti realizacije demokratske lokalne samouprave

U prijašnjim točkama ukazali smo na elemente tradicija i balast komunalnog sustava koji je usporio modernizaciju lokalne samouprave u Hrvatskoj te opisali okolnosti koje su utjecale na stratešku političku odluku o reformi lokalne samouprave. Međutim, kako to često biva, elementi slučaja također su utjecali na provođenje te odluke. Prije svega, promijenile su se političke okolnosti, drugo, sasvim su se poremetili odnosi veličine i broja jedinica te se zbog tih novih okolnosti nisu realizirale mogućnosti koje pruža tumačenje zakonskog teksta.

Sada se samo može spekulirati o tome, ali vjerujem da bi primjena zakona izgledala drukčije da nije na prvim lokalnim izborima (1993.) došlo do velikog iznenađenja. Naime, nasuprot ranijim prognozama, na izborima, osobito u gradovima, oporba je zabilježila velike uspjehe. Lokalna samouprava područje je važne političke bitke između oporbe i vladajuće stranke. Takva okolnost usmjeravala je središnju vlast i Vladu da jača centralizaciju vlasti i da takvom mrežom institucija ostvari lokalni utjecaj. To je učinjeno osobito u onim pitanjima u kojima zakonska rješenja nisu bila sasvim jasna (financiranje), ali i ondje gdje je sve jasno pisalo, našli su se načini da se mimo intencije zakona naglase elementi nadzora i centralizacije.

Osim toga, kao što oni koji su reformu zamislili nisu o njoj odlučili, tako je i opet došlo do nelogične diskrepancije: oni koji su reformu uobličili i o njoj odlučili prepustili su mjesta novim političkim dužnosnicima. Ovi novi, pak, nisu imali niti viziju ni smisla za ideje koje su u zakonu već bile zapisane, već sasvim nov pogled i nov politički zadatak. Bila je riječ i o doslovnom nerazumijevanju, na primjer: zakon je županije definirao i jedinice lokalne samouprave te ponudio niz odredbi o mogućnostima povezivanja, fleksibilne strukture prilagođene lokalnim uvjetima i situacijama, ali u primjeni se takva ideja sasvim izgubila u moru katkad improviziranih i proturječnih uputa. Stvaranje zajedničkih tijela, slobodna funkcionalna integracija, suradnja jedinica, stvaranje zajedničkih službi i tijela, tumačene su kao puka fraza, a ne zakonska mogućnost koju treba poticati. Ironično je da su takve odred-

be u suradnji bile zakonski temelj za stvaranje institucija srpske manjine u Podunavlju, neka vrsta časnog izlaza za teritorijalnu samoupravu, a ne načelo koje bi se trebalo primijeniti u dinamičnim odnosima gradova i njihove okoline, otoka, specifičnih graničnih područja i slično.

Često se ističe i to da je lokalna uprava škola demokracije, ali i u tom smislu da se u takvim situacijama provjера spremnost i sposobnost vladanja i napuštanja vlasti, mogućnost okupljanja znalaca, stručnjaka i etičke ispravnosti vladanja. Na žalost, u primjeni zakona pokazalo se da je to i škola za vježbe političke manipulacije i prevrtljivosti. U politici je koješta moguće, ali postoje moralne granice koje se utvrđuju nakon bolnih loših iskustava i poraza. U zemljama u kojima je latentna opasnost korumpiranja i zlouporabe vlasti važno je očuvati taj minimum etičnosti i s vlasti otići čistih računa i mirne savjesti. Kad se olako drži da je u politici sve dopušteno, upravo lokalna samouprava najviše trpi od pokušaja da se periferijom nastoji zadobiti vlast u središtu.

Jedan od glavnih problema koji se želio ispraviti reformom lokalne samouprave bio je problem veličine lokalnih jedinica te, s tim u svezi, problem regionalnog srednjeg sloja. Nekadašnja općina bila je jednostavno prevelika. Tadašnjih stotinjak općina imalo je u prosjeku 45 000 stanovnika i 450 četvornih kilometara. Razmišljalo se o tome da se broj općina poveća otprilike dvostruko, ali i to da se uvede nov tip lokalne jedinice grad. Trebalo je biti oko 200 općina i oko 16 gradova. U radnim verzijama pojavljivao se zahtjev da grad mora imati najmanje 15 000 stanovnika, općina 10 000, a kasnije i to da samo iznimno može imati manje od 4 500 (otoci, povijesni gradići).

Ispalo je sasvim drukčije. Danas imamo oko 120 gradova i 536 općina, najmanje tri puta više od onog broja prema kojem je stvoren model institucija i nadležnosti lokalne samouprave. Prosječna veličina općine je manja od 2 000 stanovnika, prosjek grada manji od 5 000, a još je gore, jer prosjek prikriva ekstreme, to da imamo jedinice s doslovno nekoliko stotina stanovnika. Prave i točne podatke dat će popis stanovništva, ali i ovako, situacija je savršeno jasna.

Relativno veće osnovne jedinice imaju svoje prednosti, jer veće mogućnosti i sredstva znače i veću mogućnost održavanja upravnog aparata, bolju selekciju ljudi za rad u lokalnoj samoupravi, podupiranje lokalnih akcija, uspjehe lokalnog vodstva, njihovu veću odgovornost. Postoji manji pritisak na središnje fondove i proračun i druga sredstva vlasti, glavna opasnost je relativno veća udaljenost uprave od građana. Mi smo dobili sasvim suprotne učinke: kro-

ničnu nestašicu sredstava za rad lokalne samouprave, izostanak inicijative i rada te povećavanje troškova infrastrukture (uredi, automobili) i plaća uprave, strm porast broja zaposlenih u lokalnoj samoupravi, a sve to nije pomoglo da građani imaju nešto od samouprave, da poraste njihov utjecaj i odgovornost. Očajnički smo trebali mimetizam (oponašanje), a dobili smo mamutizam struktura. Ne kopiramo zapravo ništa, uzora nema, ali imamo tromu nefleksibilnu i potencijalno za lokalnu demokraciju razornu strukturu. Lokalna samouprava podrazumijeva fleksibilnost i nisku diferenciranost struktura, volonterski rad i samostalnost. Imamo obratno. Samostalnost je ustupila mjesto ovisnosti o središnjim odlukama i pomoći. Imamo klijentizam. Dobrovoljan rad drži se iznimkom i za sve se traži plaća. Svaka općina želi strukturu, broj ljudi i opremu kakvu ima neka druga. Svaki grad oponaša veće. Zdrava ekonomska računica, jednostavna skromnost i štedljivost – dosta su rijetki.

OKOLNOSTI BUDUĆE PROMJENE

Politička priprema eventualne reforme lokalne samouprave već je daleko odmaknula. Samouprava je važno političko pitanje. Uostalom, svake dvije-tri godine i do sada su poduzimane reforme, pa je vjerojatno da je sazrela situacija za još jednu. Međutim, treba prevladati i uzdignuti se iznad takvog političkog kalkulatorstva i cinizma. Bilo da bude riječ o reformi ili o površnom popravljaju, tehnička priprema takvih strateških odluka ne postoji. Nema praćenja ključnih statističkih podataka o troškovima, kadrovima, inicijativama. Nema istraživanja. Nema rasprave o alternativama.

To je podloga za budući voluntarizam, jer ne ovisi sve o pukoj političkoj volji. Ono što imamo je olako nagađanje o tome da ima previše općina (a što raditi s time!?), da nije dobro riješen položaj gradova (a koji se ubrajaju u tu kategoriju?), ili pak besmislene metafore o tome da sada imamo previše centralizma te da nam treba više decentralizacije i da će klatno promjena promijeniti smjer. Kaže se i to da nedostaju sredstva, ali se ne kaže za što se ona sada troše ili za što bi se trošila. S druge strane, nekima je baš ovako dobro i ne žele nikakve promjene.

Promjene trebaju i one su nužne. Zalažem se da reforma bude usmjerena na poboljšanje i postupan institucionalni inženjering (kako bi rekao K. Popper) te za to da tehnička priprema započne odmah. Zalažem se za to da zaboravimo političke pamflete opravdane mistifikacijama o povijesnim procesima, hrvatskom ili europskom usudu

Hrvatske. Povijest nema cilj i nema sretan završetak. Povijest nema smisao. Povijest nije put izbavljenja u kojem će nam sudbina pomoći. To je jednostavno glupost. Ona je ljudsko djelo, ona je lanac slučajnosti koje mi samo stvaramo. Ne postoji sustav, neki ranije predviđen redoslijed. U tome je naša odgovornost.

BILJEŠKE

¹ E. Pusić, Uprava, Školska knjiga, Zagreb, 1961., 8.

² J. Riffkin, Entropy - A New World View, Viking Press, New York, 1982., 156.

³ Ž. Pavić, Pojam i tipologija gradova u teoriji i praksi, Zbornik PFZ, 39, 5-6, 1989., 1091-1106.

⁴ Isto, 1092.

Ivo
ŠIMUNOVIĆ

SREDNJI GRADOVI U
REGIONALNOM
SUSTAVU HRVATSKE

Dvadeseto stoljeće je vrijeme velegradske socijalne ekspanzije. Veliki grad postaje simbol novog vremena. S urbanom ekspanzijom dolaze nevolje svih vrsta. Ti problemi imaju ekonomsku, društvenu političku i ekološku dimenziju i često se izjednačavaju s ukupnom problematikom društva.

Urbani aglomerati, kao neosporno najveće težište okupljanja ljudi, dobara i vlasti, postaju u svim društvima svijeta mjesto ostvarivanja vlastitih interesa, generatori razvoja i inovacija, mjesto zadovoljavanja elementarnih i vrhunskih ljudskih potreba, prostor maksimalnog služenja resursima, ishodište progressa, mjesto najvećih ekoloških katastrofa i socijalne bijede.

To je slika koju upečatljivo crtaju veliki gradovi, to je strah koji izazivaju megalopolisi i mjesta iznimnih koncentracija, to je pitanje koje zasjenjuje svako drugo, a nama se nameće pitanje: što je sa srednjim i malim gradovima, ima li u njima snage, progressa i mjesta za humaniji život i koja je uopće funkcija gradova?

Tema o srednjim gradovima čini se u prvi mah sporednom temom. Tek kad se zađe dublje u istraživanje funkcije srednjeg grada u urbanom i regionalnom sustavu, u gospodarstvu, u socijalnim odnosima i slično, stječe se dojam koji namah postaje izazov za istraživača. Naime, dolazi se do spoznaje da su gradovi srednje veličine armatura na kojoj počiva urbani i regionalni sustav. To su one, u znanosti dobro poznate srednje vrijednosti bez kojih nema razložnosti za ekstremne vrijednosti.

Ovaj rad je usmjeren na dio teme koja se općenito označava kao "grad srednje veličine", to jest usredotočen je na analizu funkcija srednjeg grada u regionalizaciji, regionalnom sustavu i u urbanom sustavu s gledišta vertikalne i horizontalne distribucije gradova, s gledišta medijalne uloge srednjeg grada po veličini i s gledišta gospodarstva kao okruženja u kojem se isprepliću funkcije srednjeg grada s funkcijama regionalnog gospodarstva.

Regionalizacija je usko vezana uz urbani sustav kao temeljno određenje tipa regionalizacije te je logično, s tog

gledišta, da se uspostavi čvrsta analitička veza između regionalnog i urbanog sustava kao područja istraživanja funkcije grada srednje veličine.

Misao vodilja u ovom istraživanju počivala je na činjenici da su gradovi srednje veličine armatura regionalnog i urbanog sustava. S te pozicije odabrana je metoda rada i uporaba određenog kolaža analitičke aparature.

Glavni cilj ovoga rada bio je usmjeren ka istraživanju stvarnosti i snage uloge gradova srednje veličine, ka nalaženju tipičnog momenta u kojem se ta uloga afirmira i postaje postojana u ustroju regionalnog i urbanog sustava. Na poseban način nas zanima funkcioniranje gradova srednje veličine u gospodarstvu. To zapravo znači otkrivanje funkcija gradova srednje veličine kao razvojnog pola rasta, kao nositelja direktnog kontakta sa seoskom ekonomijom i kao mreže gradova u kojoj se najuspješnije ostvaruje regionalna i nacionalna politika razvitka.

Velik problem s kojim se autor ovoga rada susreo u istraživanju jest podatak. Naime, podaci o gradovima postoje samo do 1991. godine. Kad bi se koristili podaci o gospodarstvu iz godina nakon 1991., pojedine bi pojave bile neusporedive, a rezultati krivi. Vrijeme do 1991. godine imalo je svoj razvojni kontinuitet, pa je u tim okolnostima moguće analizirati funkcije gradova srednje veličine. Nakon 1991., zbog godina rata i poraća, nastupili su brojni prekidi i poremećaji koji su bitno utjecali na stvaranje slike o funkcioniranju gradova srednje veličine, posebno s gledišta gospodarstva. Stoga smo se u analizi sveli na razdoblje do 1991. godine, a na kraju rada smo, s pomoću metode opažanja, ukazali na moguću funkciju srednjih gradova u svladavanju negativnih procesa razvojne neravnoteže uzrokovanih ratom.

Regionalizacija u Hrvatskoj i hrvatski gradovi

Hrvatska ima dugu i bogatu regionalnu tradiciju. Povijesne prilike često su utjecale na pripajanje pojedinih dijelova Hrvatske različitim tuđinskim upravama. Danas je to prepoznatljivo u ostacima različitih kultura, u govoru, umjetnosti, književnosti, gradogradnji, poljodjelstvu i gospodarstvu uopće. Geografija prostora bitno je utjecala na stvaranje ekonomskog okružja pojedinog područja Hrvatske, što danas prepoznajemo kao gospodarsku kulturu u poljodjelstvu Slavonije, u pomorskom gospodarstvu priobalja i dr. Već zarana se u Hrvatskoj artikulira posebnost regionalnih ekonomija. Danas je regionalna ekonomija Hrvatske njezin prirodni dar, baština visoke vrijednosti, bogatstvo, prednost, koncept koji nema alternative.

Nerijetko se u povijesti događalo da su se protagonisti gospodarske politike zanosili snagom političke teritorijalizacije i na taj način nametali koncepte gospodarstva suprotne prirodnom regionalnom konceptu. Zbog toga su nastajali problemi koji su negativno djelovali na regionalnu ekonomiju, na njezinu strukturu, na zemljišnu politiku, na odnos prema prostoru, na ekologiju itd. Išlo se tako daleko da su se regionalne specifičnosti potirale u korist neke alohtone ekonomije koja je danas doživjela svoj kraj.

Najveća je pogreška u povijesti regionalizacije Hrvatske u njezinoj politizaciji. Zbog toga je nužno razlikovati tipove regionalizacije i njezinu metodu. Razlikovati ćemo samo onu koju nazivamo političkom regionalizacijom od one regionalizacije koja proizlazi iz potrebe struke (a tih ima mnogo). Mi u ovom radu zastupamo stručnu regionalizaciju, to jest onu funkcionalnog tipa. Drugo je pitanje odabira metode regionalizacije. Funkcionalna regionalizacija polazi od načela diobe cjeline. Suprotno tome, rabile su se regionalizacije koje su polazile od zbrajanja dijelova, što je uvijek izazivalo političke nedoumice.

Ako se, dakle, u regionalizaciji polazi od Hrvatske kao cjeline, ponajprije djeluju prirodni kriteriji koji osiguravaju da se pomoću tog regionalnog sustava reproduciraju i dijelovi i cjelina. Po toj funkcionalnoj osnovi regionalni sustav može biti samo hijerarhičan u pozitivnom značenju tog pojma.

U pisanim radovima o makroregionalnoj podjeli Hrvatske ne nalazimo bitno drukčijih mišljenja. Možda su sporne granice, a to je za naša gledanja na regionalan koncept razvitka sporedna stvar. Veća su razmimoilaženja kad se ulazi u podjelu makroregija na regionalne te regionalne na subregionalne dijelove. Budući da su u našoj funkcionalnoj regionalizaciji nosači regionalne strukture gradovi, gotovo je nemoguće promatrati izdvojeno regionalni od urbanog sustava. U regionalnom sustavu ističe se posebno značenje srednjih gradova svih veličina, a u urbanom sustavu Hrvatske ističe se upravo nedostatak srednjih gradova, pa odatle proistječe problem razmimoilaženja u stvaranju regionalnih razina. Drugi je problem što se regionalizacija po funkcionalnom načelu ne slaže s političkom regionalizacijom, jer ona prva diferencira značenje i snagu pojedinih regija, a politička regionalizacija ih izjednačuje. Funkcionalna regionalizacija je podložna promjenama, a politička teži ostati uvijek u istom stanju.

U regionalnom sustavu Hrvatske prva regionalna razina su makroregije. Urbani nosači makroregija su veliki gradovi. Druga razina regionalnog sustava su regije, nositelji te razine regionalizacije su srednji gradovi (veći srednji gradovi), a na trećoj se razini regionalnog sustava, to

jest na razini subregija pojavljuju srednji gradovi (srednje veličine). Upravo toliko koliko su snažni i osamostaljeni srednji gradovi, toliko je osnažen i regionalni sustav Hrvatske. Budući da su mnogi veći srednji gradovi koncentrirani oko makroregionalnih središta, događa se da u regionalnim međuprostorima nema pravih regionalnih nositelja razvitka, to jest velikih srednjih gradova. Zato u analizama mnogi autori ističu da je regionalni sustav Hrvatske još uvijek nerazvijen i prostorno neujednačen.

Gradovi su u svim regijama nositelji gospodarskog razvitka. U njima se nalazi između 25–36 posto stanovništva pojedinih regija i u njima se ostvaruje više od 50 posto gospodarstva regija. Nazočna je veća koncentracija gospodarstva nego stanovništva. Ekonomska urbanizacija slabi, ali, nasuprot tome, jača suradnja gradova i njihove okolice. Taj odnos danas, više nego prije, pridonosi oživljavanju izvangradskog gospodarstva koje je u pravilu razvojno ovisno. Gradsko i regionalno gospodarstvo uspostavljaju regionalnu gospodarsku ravnotežu, strukturu i komuniciranje s drugim okružjima. Važno je da je zbog te čvrste veze između grada i okolice gospodarska struktura jednih i drugih sve sličnija ili su komplementarni.

a) Gradovi u makroregijama

TABLICA I
 Gradovi i regije Hrvatske

	Stanovništvo 1991.	Gospodarstvo 1990.
1. Zagrebačka makroregija	100	100
Gradovi	36,5	65,5
2. Osječka makroregija	100	100
Gradovi	25,3	54,8
3. Riječka makroregija	100	100
Gradovi	34,1	54,8
4. Splitska makroregija	100	100
Gradovi	35,1	59,2

b) Gospodarska struktura iz 1990.

	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor	Ukupno
1. Zagrebačka makroregija	4,5	59,1	36,4	100
Gradovi	2,1	54,2	43,7	100
2. Osječka makroregija	15,4	56,3	28,3	100
Gradovi	6,1	53,8	40,1	100
3. Riječka makroregija	3,6	44,5	51,9	100
Gradovi	0,6	45,1	54,3	100
4. Splitska makroregija	3,1	46,0	51,9	100
Gradovi	1,7	43,6	54,7	100

Izvor: Šimunović I., 1990., Gradovi u privrednom razvoju Hrvatske i njezinih regija, Znanstvene osnove dugoročnog gospodarskog razvoja Hrvatske, Zagreb.

Bez obzira na veliku funkcijsku ulogu središnjih naselja u makroregijama Hrvatske, najveći teret gospodarskog razvitka nose gradovi srednje veličine. U njima se nalazi najveći broj radnih mjesta kojima gravitiraju stanovnici iz okolice, oni razvijaju upravo one djelatnosti koje specijalizacijom i strukturom najviše pridonose stabilnosti makroregije i regije te utječu na smirivanje migratornih kretanja prema velikim gradovima.

Funkcionalni model razvitka gospodarstva Hrvatske, položen na urbo-regionalnom sustavu, jest prirodni sustav koji uz brojne zapreke ipak funkcionira i donosi određene koristi u razvitku. Međutim, postoji nekoliko problema koji sprečavaju njegovu potpunu uspješnost u razvoju gospodarstva i života uopće.

Na prvom mjestu je suradnja ovog sustava s linearnim političkim sustavom regionalizacije koji sve regije (županije) stavlja u istu poziciju moći i nadležnosti. Na drugom je položaj grada u komunalnom sustavu Hrvatske. Gradovi su jedinice lokalne uprave s jednakim pravima, bez obzira na veličinu, snagu i funkciju. Treće, gradovi u teritorijalnom političkom sustavu nemaju položaj subjekta, a to znači da ne mogu sami upravljati cjelinom svojih funkcija. Zbog tog prigušivanja urbo-razvojnih potencijala ne funkcionira uspješno ni regionalni ni urbani sustav.

Urbani sustav Hrvatske i srednji gradovi

Urbani sustav je svojevrsan sklop gradova koji uključuju one gradske jedinice neke zemlje ili regije koje su međusobno funkcionalno povezane s jednom ili više drugih pojedinačnih gradskih jedinica u istoj državi ili regiji. Po definiciji, urbani sustav je skup gradova koji su međusobno funkcionalno povezani na način da se promjena jednog odražava na drugi.

Drugo je obilježje urbanog sustava da je to društveni sustav, pa stoga složen i otvoren sustav. Urbani sustav se ponajčešće pojavljuje u dva tipična oblika, to jest u obliku stabla ili u obliku linearnog niza. Urbani sustav u obliku stabla je hijerarhijski složen i često se kaže da je policentričan s više razina. Urbani sustav linearnog niza je također policentričan, ali s jednom razinom.

Prema mišljenju Vreska (Vresk i suradnici, 1995.) u Hrvatskoj je 117 gradskih naselja u rasponu od 2 000 stanovnika do 500 000 i više stanovnika.

Pri definiranju gradskog naselja Vresk je rabio model s četiri varijable od kojih je jedna veličina naselja, a druge tri su socio-ekonomskog karaktera.

U Hrvaskoj su gradska naselja pretežito mala naselja, jer od ukupnog broja naselja 66,7 posto ima manje od 10 000 stanovnika. Zatim su tu gradska naselja koja su na prijelazu od manjih prema srednjim gradovima; ima ih 16,2 posto; a skupina srednjih naselja zastupljena je sa svega 13,7 posto (naselja između 20 000 i 100 000 stanovnika). Naselja s više od 100 000 stanovnika zastupljena su u ukupnom broju gradskih naselja sa 3,4 posto.

Obrnuto od veličina gradskih naselja nalazi se distribucija udjela stanovnika određene veličine naselja u ukupnom broju gradskog stanovništva. Radi ilustracije, u naseljima do 10 000 stanovnika živi 14,8 posto gradskog stanovništva, a u naseljima s više od 100 000 stanovnika živi 47,7 posto gradskog stanovništva Hrvatske.

TABLICA 2
 Broj i veličina gradskih
 naselja Hrvatske 1991.

Veličina gradskih naselja	Gradska naselja		Stanovništvo		Prosječna veličina naselja
	Broj	%	Broj	%	
2001-5000	47	40,2	147127	6,0	3130
5001-10000	31	26,5	215610	8,8	6955
10001-20000	19	16,2	248587	10,1	13083
20001-50000	12	10,3	417843	17,0	34820
50001-100000	4	3,4	254403	10,4	63600
100001-500000	3	2,6	462413	18,9	154137
500001 i više	1	0,8	706770	28,8	706770

Izvor: Podaci iz popisa stanovništva 1991.

U 1991. godini Hrvatska je dosegla stupanj urbanizacije od 51,3 posto i po tome se ubraja u skupinu država slabe urbaniziranosti u Europi. Nadalje, Hrvatska ima relativno mali broj gradskih naselja. Ta su naselja prosječne veličine od 20 961 stanovnika, a ta je veličina po kriterijima UN-a donja granica po kojoj se neko naselje drži gradskim naseljem. Prethodno smo utvrdili da je struktura naselja po veličini nepovoljna jer u njoj sudjeluju pretežito mala gradska naselja s do 10 000 stanovnika.

Suvremeni razvitak gradova suočava se s dva paralelna procesa, to jest demografske urbanizacije i gospodarske urbanizacije. Ta se dva procesa inače svugdje prate i jedan pokreće drugi. Nema pravila po kojemu jedan pokreće onaj drugi, već je riječ o različitim uvjetima, pa stoga i o različitim događanjima. Ono što je u tome istina jest da razmještanja stanovništva i objekata gospodarstva ne teku svugdje na isti način i ne idu u istom pravcu. Poznavatelji tih tijekova upozoravaju na to da na njih djeluju različiti čimbenici koji se razlikuju od slučaja do slučaja i da nije u tome moguće naći pravilo ponašanja. Drugi, poput Zipfa

(Šimunović, 1996.), u tome nalaze određenu pravilnost. Neki su u tome otišli tako daleko da su na osnovi veličine gradova i njihova prostornog rasporeda pokušali utvrditi pravilnost reda veličine gradova i broja gradova kojemu teži proces urbanizacije određene sredine.

Mnogi su čimbenici u prošlosti djelovali na području Hrvatske na njezino gospodarsko zaostajanje i zakašnjelu urbanizaciju. Hrvatska se u povijesti nalazila pod različitim i mnogim tuđinskim upravama i na nemirnoj granici europske civilizacije.

Tek u novije vrijeme stvoreni su uvjeti za gospodarsku i gradsku homogenizaciju, pa je razumljivo da je tip distribucije gradova po redu veličine velikim dijelom asimetričan. Gotovo sav kulturni, politički i gospodarski život vodio se u Zagrebu, a manjim dijelom u regionalnim središtima u Splitu, Rijeci i Osijeku. Ako poredamo gradove Hrvatske po redu veličine, vidjet ćemo u toj distribuciji na nekoliko mjesta neke prekide. Prvi prekid je između prvog i drugog grada po veličini. Po tom prekidu prvi grad je 3,7 puta veći od drugog grada po veličini. Drugi prekid je između četvrtog i petog grada. Između ostalih gradova ti su razmaci gotovo ujednačeno veliki, odnosno mali. To ukazuje na nekoliko čimbenika koji su bitno djelovali na pravce urbanizacije na tom prostoru. Općenito, nalazimo da je model urbanizacije začet u tom dijelu srednje Europe gdje su se mnoge male zemlje nalazile dugo u određenom političkom zajedništvu, počivao na snazi i razvitku glavnog grada, a ostali su gradovi bitno zaostajali (Austrija, Mađarska, Češka, Rumunjska, Bugarska, Hrvatska...). Prema drugom nalazu uočljiva je skupina gradova sljedeća po veličini u kojoj su gradovi imali iste pozicije i iste funkcije. Ti su se gradovi razvijali gotovo podjednako. To su gradovi: Split, Rijeka i Osijek. Oni su bili u sjeni, ali su se razvijali kao važna regionalna središta i gospodarska uporišta naročito krilnih regija Hrvatske.

Ako primijenimo prethodnu analitičku aparaturu na regionalne gradove Split, Rijeku i Osijek i izradimo distribuciju gradova svake regije u odnosu na glavno regionalno središte, vidjet ćemo da se ponavlja identična slika kao i na razini Hrvatske, to jest u distribuciji gradova po veličini uspostavlja se gotovo pravilan red. Veća je iznimka u zagrebačkoj regiji, jer je prvi grad po veličini Hrvatske istodobno i prvi grad regije, pa je prvi prekid neproporcionalan za regionalni sustav.

Izrazitu veću simetričnost u distribuciji regionalnih urbanih sustava nalazimo u dalmatinskoj i slavonskoj makroregiji, to jest, u perifernim regijama u kojima je uloga središnjeg mjesta bila izrazito važna za ukupan razvitak regije.

TABLICA 3
 Urbani sustav Hrvatske
 u 1991. godini

Rd. br.	Grad	Broj stanovn.	Stvarni red velič.	Zagreb	Split	Rijeka	Osijek
1.	Zagreb	706 770	1	1			
2.	Split	189 388	3,7		1		
3.	Rijeka	167 964	4,2			1	
4.	Osijek	104 761	5,8				1
5.	Zadar	76 343	9,3		2,5		
6.	Pula	62 378	11,4			2,7	
7.	Karlovac	59 999	11,8	11,8			
8.	Sl. Brod	55 683	12,6				1,8
9.	Dubrovnik	49 728	14,4		3,8		
10.	Sisak	45 792	15,3	15,3			
11.	Vukovar	44 639	15,7				2,3
12.	Varaždin	41 846	16,8	16,8			
13.	Šibenik	41 012	17,2		4,6		
14.	Vinkovci	35 347	20,2				2,9
15.	Sesvete	35 337	20,2	20,2			
16.	Vel. Gorica (Kaštela)	31 614 29 168	22,0	22,0	6,5		
17.	Bjelovar	26 926	26,1	26,1			
18.	Koprivnica	24 238	29,0	29,0			
19.	Požega	21 046	33,6				4,9
20.	Đakovo	20 317	34,7				5,1
21.	Petrinja	18 706	39,2	39,2			
22.	Virovitica	16 167	44,2				6,5
23.	Čakovec	15 999	44,4	44,4			
24.	Zaprešić	15 678	45,2	45,2			
25.	Kutina	14 992	47,4	47,4			
26.	Samobor	14 170	50,4	50,4		13,0	
27.	N. Gradiška	14 040	50,5				7,4
28.	Rovinj	12 910	54,3				
29.	Solin	12 575	56,4		15,1		
30.	Knin	12 331	57,4		15,3		
31.	Metković	12 026	58,8		15,7		
32.	Županja	11 947	59,3				8,7
33.	Makarska	11 743	60,3		16,1		
34.	Slatina	11 416	61,9				9,1
35.	Sinj	11 378	62,4		16,3	15,5	
36.	Križevci	11 236	63,0	63,0			
37.	Ogulin	10 857	65,3				
38.	Trogir	10 266	68,5		18,5		
39.	Beli Manastir	10 146	69,9				10,3

Po pravilu reda veličine prvi grad je dva puta veći od drugog, tri puta veći od trećeg i tako dalje. Takva se slika stječe u doista visoko razvijenoj sredini s dugom tradicijom urbanizacije. U Hrvatskoj se ti odnosi progresivno uvećavaju kako se smanjuje veličina grada. Tako je prvi grad veći od skupine velikih gradova 3,7–5,8 puta, odnosno 3,7 puta je veći od drugog, 34,7 puta veći od dvadese- tog, ili 351,2 puta veći od 117.

Skupine gradova po veličini	Teorijska pozicija	Stvarna pozicija	Razlika
Prvi grad	1	1	-
100 000–500 000	2	3,7	1,7
	4	5,8	1,8
20 000–100 000	5	9,3	4,3
	20	34,7	14,7
10 000–20 000	21	39,2	18,2
	39	69,9	30,9
do 10 000	40	72,8	32,8
	117	351,2	234,2

TABLICA 4

Odnos teorijskog i stvarnog reda veličine gradova u Hrvatskoj

O pravilu reda veličine iznesene su brojne negativne kritike. Međutim, neosporno je da njegova primjena uz određen oprez otkriva neke karakteristike urbanog sustava. U našem slučaju ovo pravilo nas je upozorilo da je urbani sustav Hrvatske hijerarhičan i regionalan. Nadalje upozorava da je temelj urbanog sustava sustav opterećen mnogim povijesnim prežiticima koji se zbog dinamičnog procesa urbanizacije sve više ispravljaju.

Na razini Hrvatske osnovicu urbanog sustava čine veliki gradovi (od 100 do 500 tisuća stanovnika), zatim srednji gradovi (od 20 do 100 tisuća stanovnika), nakon toga se gubi sustav, ali je uočljivo značenje gradova od 10 do 20 tisuća stanovnika koji iskazuju jak rast i od kojih će većina uskoro prijeći granicu od 20 000 stanovnika.

Puno je lakše analizirati urbani sustav makroregije, jer se odnosi među gradovima lakše uočavaju i time jasnije ukazuje na područja jače odnosno slabije sustavnosti. Budući da je snaga središnjeg naselja u regijama bila vrlo jaka može se ukazati da je na morfologiju urbanih sustava utjecao jak proces urbane polarizacije Hrvatske.

Podimo od Zagreba. Urbani sustav Zagreba ima kružni oblik koji sa zapadne strane presijeca državna granica. Dakle, u okvirima tog polukružnog oblika u prvoj liniji se pretežito nalaze gradovi srednje veličine koji čine prsten oko grada Zagreba. U drugom krugu oko Zagreba, a zapravo u prvom krugu oko srednjih gradova, nalaze se manji

gradovi koji se gravitacijski naslanjaju na prsten srednjih gradova, i unutar podsustava i u odnosu na glavno središnje naselje.

Slična slika se ponavlja i u osječkom urbanom sustavu koji je također polukružnog oblika s tom razlikom što se u osječkom urbanom sustavu srednji gradovi nalaze na obodu polja, a manji gradovi u središnjem dijelu polja urbanog sustava. U osječkom primjeru osnovnu snagu urbanog sustava čine gradovi srednje veličine; slijedeći gradove srednje veličine, dolazi se do nove preraspodjele utjecaja na ukupan regionalni sustav. Međutim, zbog jakih polarizacijskih snaga s jedne strane Zagreba, a s druge strane Osijeka, čini se da je središnji prostor ostao bez urbanog sustava i bez nekog vodećeg središta, što s globalnog nacionalnog gledišta znači da je stvorena devijacija koja ima jak negativan odraz na ukupan razvitak tog međuprostora.

Na priobalnom dijelu Hrvatske urbani sustavi imaju drugu morfologiju, kao i ukupno značenje u razvitku tog procesa. Na obalnim prostorima gradovi nemaju jake međudnose, jer je njihova funkcija u pravilu usmjerena na povezivanje prekomorskih prostora i prostora vlastitoga zaleđa. Stoga je u većim gradovima na obali više izražena samostalnost od suradnje.

Upravo su ti razlozi djelovali u prošlosti da se Rijeka nije razvijala kao regionalno središte već se razvijala kao važno nacionalno središte. U urbanom sustavu Rijeke drugi grad po veličini je Pula, a treći Rovinj koji ima tek 12 900 stanovnika. U riječkom urbanom sustavu nema, dakle, osim Pule drugih gradova srednje veličine. Urbani sustav Rijeke počiva na manjim gradovima veličine 7–13 tisuća stanovnika.

Urbani sustav Splita ima oblik vretena, to jest sastoji se od gradova srednje veličine položenih na obalnoj liniji te od manjih gradova koji se nalaze u okružju gradova srednje veličine. Kako su velike udaljenosti krilnih gradova srednje veličine od makroregionalnog središta, gradovi položeni bočno (Zadar i Dubrovnik) postali su sve samostal-niji i organiziraniji. Urbani sustav Dalmacije ima još uvijek unutarnju jaku međuovisnost, pa je kao takav razvojno djelatan. Oko Splita imaju vrlo ubrzan razvoj gradovi veličine od 10–15 tisuća stanovnika koji se nalaze u metropolitanskom području Splita.

Na isti način kao što se dogodilo u panonskom prostoru Hrvatske, zbog prejake urbane polarizacije regionalnih središta, dogodilo se i na jadranskom području, to jest prazan prostor između riječkog i splitskog urbanog sustava te između riječkog i zagrebačkog urbanog sustava.

Dakle, analizom urbane morfologije i urbane sustavnosti Hrvatske uočavamo izrazitu važnost i snagu srednjih gradova za koje se može reći da čine armaturu urbanog sustava Hrvatske i da upravo srednji gradovi mogu urbanu polariziranost ublažiti ako se budu forsirali razvojno upravo tamo gdje ih nema.

Gospodarstvo i srednji gradovi Hrvatske

S pravom se kaže da gradovi određuju pravce kretanja u gospodarstvu nekog okružja. Geografska razvedenost prostora Hrvatske i prometna izoliranost nekih njezinih dijelova nisu dopustile u prošlosti da se gospodarstvo tog područja homogenizira, pa je u okvirima tih makroregija nastajala zatvorena ekonomija s elementima koji su osigurali kakvu-takvu unutarnju razvojnu ravnotežu. Suvremeni procesi koji su išli u prilog gospodarskoj homogenizaciji najvećim su dijelom počivali na snazi i razvijenosti gradova. Gospodarstvo gradova uvijek je bilo odlučujući čimbenik koji je pridonosio ravnoteži gospodarske strukture koja je odgovarala stupnju njezine razvijenosti. Održavanje gospodarske ravnoteže uz pomoć gospodarstva gradova bilo je prilika da se u prostorima izvan gradova razvije ekonomija oslonjena na komparativne prednosti regionalnog bogatstva. Oni koji su tu priliku iskoristili dosegli su zavidan stupanj razvijenosti.

Suvremen proces gospodarske homogenizacije u Hrvatskoj prvenstveno je prepoznatljiv po prirodnoj regionalnoj različitosti i po trajnom uspostavljanju strukturne ravnoteže na regionalnoj i državnoj razini. Mrežu na kojoj počiva taj vertikalni i horizontalni regionalni fluid čine gradovi i njihova razvijenost.

Skupine gradova po veličini	Ukupno	Prim.	Sek.	Terc.	Udjel pojedinih sektora		
					Prim.	Sekund.	Terc.
20-50 000	100,0	5,9	54,6	39,5	13,8	14,6	13,8
50-100 000	100,0	2,0	54,0	44,0	2,2	6,6	7,4
100-500 000	100,0	2,0	47,3	50,5	5,7	13,6	19,7
500 000 i više	100,0	0,9	52,4	46,7	3,3	21,5	26,0
Ukupno	-	-	-	-	100,0	100,0	100,0

Izvor: Popis stanovnika 1991.
 Hrvatski ljetopis 1992.

TABLICA 5

Gospodarska struktura u gradovima različite veličine (1991. god.)
 (Analiza strukture na bazi zaposlenosti)

Na primjer u gradovima kontinentalnog dijela Hrvatske u strukturi gospodarstva dominira sekundarni sektor i

znatno je veći primarni sektor nego u gradovima priobalja. U gradovima priobalja dominiraju djelatnosti tercijarnog sektora, što odgovara gospodarskom značenju tih područja kao i prirodnom bogatstvu tih globalnih regiona Hrvatske. Prema podacima iz prethodne tabele nalazimo da je gospodarska struktura bitno različita u gradovima različite veličine. U gradovima srednje veličine nalazimo veći udjel djelatnosti primarnog sektora, zatim veći udjel djelatnosti sekundarnog sektora, a u velikim gradovima veći udjel djelatnosti usluga. To znači da gradovi srednje veličine uspostavljaju proizvodnu ravnotežu u regiji, a veći gradovi ravnotežu usluga, odnosno potreba višeg reda. Te dvije funkcije gradova u Hrvatskoj još uvijek nisu dobro razvijene; one su poželjna slika ili začetak modernog urbanog ustrojstva. Prije smo ukazali na to da je distribucija gradova po veličini nepravilna i nesimetrična. Nekada su ekonomske i političke prilike u Hrvatskoj pogodovale monocentričnom razvitku. Međutim, u suvremenom razvoju prevladava pravilo policentričnog razvitka i on se u Hrvatskoj ubrzano afirmira. Tu funkciju policentrizma za sada nose srednji gradovi, jer je značenje i snaga manjih gradova još uvijek slaba i teritorijalno vrlo različita. Monocentrizam ne donosi sreću. Zato je strateško pitanje usmjerenja razvitka prema regionalnim središtima, a ponajprije prema srednjim gradovima. Jer, kao što je opasna urbana polarizacija na razini države, jednako je opasna urbana polarizacija na razini regionalnih središta, u što smo se osvjedočili u analizama u prethodnom poglavlju kad smo upozorili na nastajanje praznih međuregionalnih prostora u korist zgušnjavanja urbanizacije oko vodećih gradova.

U jednom ranijem istraživanju (Šimunović, 1990.) donosa stanja bazičnih i nebazičnih djelatnosti (model D. Northa) nalazimo zanimljive opservacije koje razlikuju funkciju srednjih i velikih gradova u Hrvatskoj. Naime, baznim se drže one djelatnosti čiji proizvod je namijenjen drugima (ekспорт), a nebazične su one djelatnosti čiji je proizvod namijenjen vlastitoj potrošnji (misli se na potrošnju dotičnog grada).

Bez obzira na različita mišljenja o ovom modelu, iznjeta ćemo samo one rezultate koji evidentno naglašavaju razlike. Naše istraživanje je pokazalo da srednji gradovi imaju veći broj baznih djelatnosti, a veliki gradovi manji broj izrazito bazičnih djelatnosti. Te opservacije, kao i one u svezi s privrednom strukturom, pokazuju da primarnu ulogu u stvaranju gospodarske kohezije između urbane i seoske ekonomije imaju srednji gradovi i da ti gradovi pridonose većoj ukupnoj gospodarskoj bazičnosti. Ovo je tumačenje proizašlo iz provedenih istraživanja. Međutim,

opće je poznato da je time označena izravna veza u poticanju bazičnosti, a prikrivena neizravna veza u poticanju bazičnosti koja dolazi iz velikih gradova u kojima se zapravo kumuliraju promotorne funkcije gospodarske bazičnosti. Ako smo ovim označili značenje srednjih gradova, ipak smo upozorili da njihova snaga izvire iz urbanog sustava koji nameću veliki gradovi. I upravo ta cirkulacija između primarne i sekundarne funkcije gradova u gospodarstvu je odlučujuća za razvitak.

Skupine gradova po veličini	INDEKS BAZIČNOSTI I NEBAZIČNOSTI			
	20 001 50 000	50 001 100 000	100 001 500 000	500 000 i više
1. Industrija	1,86	1,56	0,97	1,169
2. Polj. i šumarstvo	1,87	0,51	0,47	0,210
3. Građevinarstvo	1,49	1,41	1,78	2,120
4. Promet	2,05	1,46	2,19	1,200
5. Trgovina i ugost.	1,85	1,73	1,27	1,45
6. Ostalo	1,71	1,79	1,73	2,270

TABLICA 6

Ocjena bazičnosti i nebazičnosti djelatnosti u različitim skupinama gradova po veličini (1990.)

U okviru istog istraživanja ukazali smo na težnje rasta bazičnosti pojedinih djelatnosti u različitim gradovima i pokazalo se da je težnja rasta bazičnosti obrnuto proporcionalna s veličinom grada. To se može reći za industriju i poljoprivredu, a manje je izrazito u ostalim djelatnostima.

Pojavu nižeg stupnja bazičnosti ili bazne usmjerenosti u većim gradovima neki tumače nužnošću veće ekonomske diverzifikacije gospodarske strukture i zato većim brojem poslova koji se odvijaju između pojedinih poduzeća i ustanova u okviru grada. Često se može pronaći u sličnim istraživanjima i drugo objašnjenje, to jest da s porastom veličine grada raste i broj zahtjeva i obveza dotičnog grada u zadovoljavanju vlastitih potreba.

Već desetljećima gospodarstvo Hrvatske djeluje na makroregionalnoj i regionalnoj razini, to jest gospodarstvo i društvene funkcije su do te mjere u hijerarhijskom sustavu da je prethodne analize moguće jedino protumačiti na bazi izravnog primarnog i neizravnog sekundarnog funkcionalnog fluida koji se u hijerarhijskom sustavu gradova provlači kao neizravan fluid od većeg prema manjem gradu i iskazuje na dnu ljestvice preko srednjih gradova kao izravan utjecaj na gospodarski razvitak Hrvatske.

Prema istraživanjima M. Vreska¹ o funkciji rada i funkcionalnoj usmjerenosti iz 1991. godine nalazimo gotovo identične konstatacije u pogledu značenja i funkcije srednjih gradova Hrvatske. Naime, M. Vresk uočava da prema

udjelu dnevnih migranata srednja i manja naselja imaju razvijeniju funkciju rada od funkcije stanovanja i stoga su postotno veće dnevne migracije u srednjim i manjim gradovima nego u većim. Razlog tim migracijama je gospodarska usmjerenost pojedinih gradova, pa Vresk navodi kako su veći gradovi pretežito usmjereni na veći broj djelatnosti, odnosno na djelatnosti usluga, a srednji i manji gradovi su pretežito usmjereni na jednu djelatnost (ponajprije industriju). Prema odnosu broja stanovnika i broja zaposlenih, u pojedinom gradu evidentno je da u srednjim i manjim gradovima postoji veći udjel zaposlenih, odnosno radnih mjesta. To su pokretači onih prije spomenutih radnih migracija. Ovo pravilo nije uvijek zastupljeno, jer ovisi o geografskom položaju grada i blizini nekog jačeg središta. M. Vresk k tome navodi i razlog urbane polarizacije po kojoj je useljavanje stanovništva u pojedine gradove veće od potrebe za radom.

TABLICA 7
Gradovi Hrvatske prema broju stanovnika, funkciji rada i funkcionalnoj usmjerenosti 1991.²

Naziv grada	Broj stanovnika 1991.	Broj zaposlenih 1991.	Udjel dnev. migranata	Broj stanovnika na 1 zaposlenog	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD)
1. Zagreb	706 770	330 449	20,0	2,1	financije, poslovanje (1,2), obrazovanje, kultura (2,1)
2. Split	189 388	77 818	19,4	2,4	bez usmjerenosti
3. Rijeka	167 964	75 390	17,6	2,2	promet i veze (1,6), financije, poslovanje (1,6)
4. Osijek	104 761	55 060	32,4	1,9	bez
5. Zadar	76 343	29 511	23,8	2,6	bez
6. Pula	62 378	29 811	20,1	2,1	obrtno, usluge (1,1)
7. Karlovac	59 999	27 100	21,9	2,2	bez
8. Slav. Brod	55 683	21 222	29,9	2,6	bez
9. Dubrovnik	49 728	19 824	6,3	2,5	trgovina (1,2), ugostiteljstvo, turizam (1,9)
10. Sisak	45 792	26 641	36,8	1,7	bez
11. Vukovar	44 639	20 227	23,0	2,2	bez
12. Varaždin	41 846	31 790	52,7		bez
13. Šibenik	41 012	20 996	28,1	1,9	uprava, organizacije (1,1)
14. Vinkovci	35 347	18 026	41,8	2,0	promet i veze (1,9)
15. Sesvete	35 337	4 679	28,8	7,5	obrtno, usluge (1,3)
16. Velika Gorica	31 614	6 748	39,0	4,7	promet, veze (1,4), obrtno, usluge (1,3), stambene i komunalne djelatnosti (1,2), uprava (2,1)
17. Bjelovar	26 926	14 603	37,7	1,8	bez
18. Koprivnica	24 238	17 177	42,8	1,4	industrija (1,4)
19. Požega	21 046	11 637	41,9	1,8	bez
20. Đakovo	20 317	7 531	27,9	2,3	poljoprivreda, šumarstvo (2,3)
21. Petrinja	18 706	8 160	33,0	2,3	financije, poslovanje (2,5)

TABLICA 7 (nastavak)

Naziv grada	Broj stanovnika 1991.	Broj zaposlenih 1991.	Udjel dnev. migranata	Broj stanovnika na 1 zaposlenog	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD)
22. Virovitica	16 167	9 585	41,2	1,7	bez
23. Čakovec	15 999	18 935	70,3	0,8	građevinarstvo (1,3)
24. Zaprešić	15 678	4 213	58,2	37,	industrija (1,1)
25. Kutina	14 992	9 213	41,3	1,6	industrija (1,0)
26. Samobor	14 170	5 716	55,9	2,5	obrt, usluge (1,2)
27. Nova Gradiška	14 044	7 469	50,5	1,9	bez
28. Rovinj	12 910	6 245	21,8	2,1	ugostiteljstvo, turizam (2,3)
29. Solin	12 575	3 805	63,1	3,3	obrt, trgovina (2,0)
30. Knin	12 331	9 375	48,2	1,3	promet, veze (2,1)
31. Metković	12 026	3 997	19,1	3,0	trgovina (5,0)
32. Županja	11 947	4 359	30,5	2,7	uprava (1,3)
33. Makarska	11 743	4 459	16,9	2,6	stambena i komunalna djelatnost (1,4)
34. Slatina	11 416	5 291	29,2	2,1	bez
35. Sinj	11 378	6 754	53,2	1,7	bez
36. Križevci	11 236	5 491	36,9	2,0	građevinarstvo (1,2)
37. Ogulin	10 857	5 223	30,4	2,1	promet, veze (1,6), zdravstvo (1,3)
38. Trogir	10 266	5 214	42,7	2,0	industrija (1,0)
39. Beli Manastir	10 146	5 711	48,9	1,8	poljoprivreda, šumarstvo (1,3), građevinarstvo (1,5)
40. Daruvar	9 748	5 530	42,1	1,8	bez
41. Opatija	9 073	5 722	63,4	1,6	ugostiteljstvo, turizam (3,1), stambene i kom. djel. (1,2)
42. Labin	9 036	3 696	44,3	2,4	stambene i komunalne djelatnosti (2,8)
43. Gospić	9 025	3 884	27,8	2,3	uprava (2,4)
44. Našice	8 235	4 260	47,7	1,9	uprava (1,3)
45. Valpovo	8 205	3 226	43,7	2,5	poljoprivreda, šumarstvo (5,3), stambene i kom. djel. (1,2)
46. Pakrac	8 197	4 526	46,0	1,8	zdravstvo (2,9)
47. Novska	8 053	4 344	47,1	1,8	promet i veze (1,2)
48. Umag	7 718	4 517	35,5	1,7	trgovina (1,0), ugostiteljstvo i turizam (1,7), financije (2,1)

Proces ekonomske urbanizacije i funkcija srednjih gradova

Pojam urbanizacije se puno rabi i usko ga se vezuje uz razvitak gradova, njihovo demografsko uvećanje u odnosu na ukupnu populaciju neke zemlje. Istina je da se ta dva pojma prate, ali oni nemaju ni istu strukturu ni isto značenje. Demografska urbanizacija se ne mijenja po značenju, a ekonomska se mijenja i prilagođuje stupnju razvijenosti nekog okruženja. Na primjer, ekonomska urbanizacija u vrijeme klasične industrijalizacije počivala je na zamahu industrijskog razvitka. Čak je u to vrijeme industrija bila tipična gradska djelatnost i pokretač demografske i ekonom-

ske urbanizacije. S vremenom, nakon što se povećala razina razvijenosti, dolazi do seljenja industrije iz gradova u regionalna područja. U gradovima se nastanjuju nove gospodarske, ali i negospodarske djelatnosti. Struktura gospodarstva u gradovima se mijenja. Gradovi postaju ne više središta gospodarskog razvitka već središta sveukupnog razvitka ili, kako se to suvremeno naziva, postaju polovi rasta. Zbog težnje da se gospodarstvo gomila unutar ili oko grada, često se rabi pojam urbane koncentracije ili pojam suprotan prvom pojmu – dekoncentracije. Međutim, ti pojmovi ne mogu zamijeniti pojam gospodarske urbanizacije, jer urbanizacija osim toga znači način življenja i rada u gradovima, bez obzira na veličinu grada.

U ovom radu označili smo da pojam gospodarske urbanizacije uz opće značenje, izražava stupanj i strukturu smještenosti gospodarstva u gradovima Hrvatske.

U razdoblju od 1961. – 1991. tijekovi ekonomske urbanizacije imali su dva različita intenziteta razvitka. U vremenu nakon 1961. bio je vrlo jak tijek ulaska gospodarstva u gradove. To je bio tipičan proces ekonomske urbanizacije koji nalazimo u zemljama s intenzivnim razvitkom. Sve zemlje s takvim tipom razvitka ponajprije započinju s jakim industrijskim razvitkom gradova koji nakon određenog vremena teži izlasku iz grada i počinje se smještavati oko grada i u regionalna prostranstva.

Nakon 1971. godine uslijedio je proces slabljenja rasta ekonomske urbanizacije (industrijalizacije). U prijašnjem smo poglavlju ukazali na stupanj radne atraktivnosti u gradovima i ustanovili da je vrlo visok, to jest da je u gradovima velika koncentriranost radnih mjesta, i veća od stupnja aktivnosti stanovništva. Vidjeli smo da je stupanj radne aktivnosti veći u srednjim i manjim gradovima nego u velikim gradovima. Drugim riječima, to znači da proces gospodarske urbanizacije slabi u velikim gradovima, a jača u srednjim i manjim gradovima. Prema svim analizama, u razvoju gospodarske urbanizacije bila je odlučujuća 1971. godina od kada je stupanj gospodarske i industrijske urbanizacije sve manji.

TABLICA 8

Tijekovi ekonomske urbanizacije u gradovima većim od 20 000 stanovnika u razdoblju od 1961.–1990.

	1961.	1971.	1981.	1990.
Stopa rasta zaposlenih u Hrvatskoj	-	1,4	1,4	2,9
Stopa rasta zaposlenih u gradovima	-	4,6	1,3	1,5
Udjel zaposlenih u gradovima	54,3	73,4	72,1	59,1
Stopa rasta zap. u industriji u Hrvatskoj	-	2,1	3,0	2,1
Stopa rasta zap. u industriji u gradovima	-	2,3	1,8	1,3
Udjel zaposlenih u industriji gradova u ukupnome	60,2	61,2	54,6	51,8

Izvor osnovnih podataka iz SGH 1962., 1972., 1982. i procjena za 1990.

Karakteristika je ovoga vremena u nas da je nazočan proces pada stope ekonomske urbanizacije i porasta demografske urbanizacije. U gradovima se pojavljuje određen oblik filtriranja aktivnosti koje ulaze u grad i koje su tipične za grad, odnosno koje su danas gradotvorne. Naravno, to se događa na različit način u gradovima različite veličine. Generalno se može reći da veliki gradovi postaju mjesta okupljanja kapitala, znanja i funkcija, a manji i srednji gradovi mjesta okupljanja proizvodnih djelatnosti. To znači da je funkcija grada kao pola rasta izmijenjena i da je u većim gradovima izgubila snagu utjecaja pomoću proizvodnih djelatnosti, a dobila pomoću generalnih gospodarskih i negospodarskih funkcija. Srednji gradovi su zadržali izvorno značenje i funkciju grada kao pola rasta u gospodarstvu.

Umjesto zaključka

U prijašnjim poglavljima tretirani su gradovi u razdoblju do 1991. godine. U tom razdoblju, i uz to što su djelovali mnogi procesi i nastale mnoge promjene, bilo je moguće uočiti određene razloge i povode koje je radalo vrijeme, okolnosti i okruženja, pa su analize bile praćene adekvatnom istraživačkom aparaturom koja je bila srodna i primjenjiva.

Nakon 1991. godine ulazimo u ratno razdoblje, velikih i grubih prekida, zastoja u gospodarskom razvitku, rušenja gradova i protjerivanja lokalnog stanovništva. U tom sveopćem metežu nije moguće uspostaviti istraživački kontinuitet niti izvoditi zaključke o značenju pojedinih gradova, posebno onih koji su razoreni, koji su bili okupirani i čije se stanovništvo još uvijek nije vratilo. Sve je to imalo odraza i na druge gradove u kojima se pojavilo zgušnjavanje stanovništva i rast koji nije prirodan.

Što reći o razdoblju sadašnjosti?

Današnji problemi pokazuju da je razvitak u Hrvatskoj, i bez obzira na ratne prilike, dostignuo onu točku na kojoj postaje neizbježno rješavanje pitanja teritorijalne preraspodjele rada, a time i redistribucije migracijskih tijekova. Tradicionalne su djelatnosti u razvijenim regijama izvršile svoju povijesnu ulogu time što su izmijenile njihovu društvenu i gospodarsku strukturu, ali su u tom procesu izgubile generičku snagu akceleratora i snagu multiplikatora razvitka. Zbog toga izmijenjeni regionalni uvjeti u razvijenim regijama traže propulzivnije djelatnosti i aktivnosti visokog organskog sastava kapitala i tehničko-tehnološkog standarda. U manje razvijenim regijama prodore treba raditi u sofisticiranim djelatnostima komplementarnom prirodnom i socio-kulturnom okruženju. Ako je problem regionalnog razvitka u izravnoj vezi s promjenom njegove

strukture, odnosno dinamičnim promjenama sektorskih polova razvitka, onda se razrješenje problema slabije razvijenih regija u Hrvatskoj svodi na pronalaženje odgovarajućih polova razvitka. Jednu mogućnost u tom nastajanju svakako pružaju srednji gradovi Hrvatske koji su u tom središnjem gospodarskom okružju pogodni polovi rasta ili koji to mogu biti.

U globalnoj slici socio-ekonomskih prilika u Hrvatskoj zbog ratnih i poratnih razloga uočavaju se određene neravnoteže koje imaju svojstvo procesa. Uočeni oblici neravnoteže pojavljuju se na razini cijele države, između makroregionalnih cjelina, između pojedinih županija, između središnjih naselja i njihove okolice i unutar pojedinih županija.

Geografija hrvatskog prostora je vrlo različita po regijama, zbog čega je stupanj prostorne iskoristivosti različit od jedne do druge regije. U kontinentalnom dijelu Hrvatske stupanj prostorne iskoristivosti je veći nego u priobalnom dijelu. Slika Hrvatske prema tom indikatoru vrlo je slična onoj prema rasporedu prirodnog bogatstva. U socio-ekonomskoj sferi mnogi indikatori pokazuju reakcije na takvo stanje geografije prostora. Na primjer u kontinentalnom dijelu Hrvatske smješteno je 67 posto stanovništva Hrvatske, a u priobalnom dijelu svega 33 posto. U kontinentalnom je dijelu gustoća naseljenosti 100,5 stanovnika na km², a u priobalnom 64 stanovnika na km².

Drugo područje velikih razlika jest područje opće razvijenosti. Središnje područje Hrvatske gospodarski je razvijenije od područja krilnih makroregija. U središnjem dijelu Hrvatske (zagrebačka makroregija i riječka makroregija) ostvarilo se 1990. godine od 4 778 do 5 347 US\$ po stanovniku, a u krilnim područjima od 3 774 do 3 952 US\$ po stanovniku. (Šimunović, Filipić, 1995.)

Treće ključno područje razlika jest ono između središnjih gradova i njihovih regija. U velikim gradovima je visoka demografska i ekonomska koncentracija, a ona u pravilu nastaje na osnovi iscrpljivanja regionalnih razvojnih skokova. U većim gradovima stupanj razvijenosti je dva puta veći nego u regijama, zbog čega je nazočan stalan bijeg stanovnika prema gradovima.

Četvrto važno područje velikih razlika u razvijenosti jest između pograničnih područja i područja između regija u odnosu na središnje regionalne prostore. Stanovništvo pograničnih područja stalno emigrira i živi na nižem stupnju razvijenosti. Prema tim područjima se ne vodi posebna demografska i gospodarska politika razvitka.

Posebno područje regionalne neravnoteže su pojedine županije koje nemaju ni gospodarske zrelosti ni jako urba-

no uporište. Njihovo gospodarstvo nema autonomnu snagu razvitka, a najčešće su zatvorene u sebe i teško nalaze rješenje.

Uz spomenute razlike u prostoru Hrvatske, koje izazivaju određene procese neravnoteže, nastali su s ratom i nakon rata novi povodi za pojačavanje opće razvojne neravnoteže. U te nove uzroke ubrajamo problem izbjeglica i povratnika, problem obnove mnogih resursa, u proizvodnji, stanovanju i infrastrukturi, problem privatizacije, problem nezaposlenosti, problem smjene gospodarskog koncepta, nove tehnologije i golemi problemi energetike itd.

Onoliko koliko se moglo uočiti s metodom globalnog opažanja, uočili smo neke od vrlo snažnih procesa koji djeluju na opću i regionalnu gospodarsku i demografsku neravnotežu. Nabrojimo samo neke.

Relativno je smanjena stopa porasta stanovništva, i zbog smanjenja prirodnog prirasta i zbog mehaničkog odljeva stanovništva. U tome se također nalazi poremećaj demografske strukture, što znači da se u pojedinim regijama povećao udjel starijeg, a smanjio udjel mlađeg stanovništva. Migracijska kretanja u najvećem dijelu poprimaju oblik emigracije. Zbog toga i zbog udara rata nastupa pražnjenje određenih prostora, kao što su pogranični prostori i međuregionalni prostori (Lika i Banovina). Ubrzao se transfer poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo. Raspadaju se seoske baštine i seosko gospodarstvo. Nastupa diskontinuitet demografske i ekonomske sastavnice. Niska je razina gospodarske razvijenosti, a proces urbane polarizacije djeluje vrlo snažno. Slabi društveni i osobni standard itd.

Najveći dio spomenutih pojava i procesa uzrokuje neravnotežu u prostoru Hrvatske. Oni su pretežito gospodarske i demografske naravi, a ti procesi, kad dosegnu određenu razinu poremećenosti, posljedično uzrokuju nove poremećaje. Te pojave djeluju velikom snagom, pa je vrijeme sazrijevanja tih procesa kratko i vrlo posljedično.

Kako se prethodni procesi najvećim dijelom događaju u gradovima, postavlja se pitanje koju funkciju trebaju imati gradovi u rješavanju tih neravnoteža.

(a) Problem smanjenja stope rasta stanovništva, migracijsko kretanje i starenje stanovništva. Veliki gradovi uporno razaraju demografske potencijale jer djeluju na emigraciju stanovništva iz regije u velike gradove te zbog toga u prosjeku opada prirodna stopa porasta stanovništva. Srednji gradovi, kako smo to više puta istaknuli u ovom radu, surađuju s okolicom uz pomoć dnevnih migracija (odlazak na rad) i ne djeluju toliko na emigraciju seoskog stanovništva (manje nego veliki gradovi).

(b) U odnosu na **probleme ispražnjavanja pojedinih područja kao što su pogranični i međuregionalni prostori**, srednji gradovi koji su položeni "ritmički" uz granicu i u međuregionalnim prostorima mogu biti pogodan model za razvitak tih prostora. Tom veličinom gradova može se, uz razumnu razvojnu politiku, stabilizirati gospodarstvo i cijeli život u tim okružjima. Ovo također vrijedi i za otočke prostore. Velika je prednost hrvatskog prostora što se gotovo uz svu dužinu nacionalne granice nalaze veći i manji srednji gradovi koji (bar oni veći) mogu autonomno djelovati na razvitak pograničnih prostora (Slavonski Brod, Vukovar, Virovitica, Varaždin, Knin, Sinj, Imotski...).

(c) **Problem transfera poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo te raspadanje seoske baštine**. Analize su pokazale da je poljoprivredno stanovništvo više zastupljeno u manjim srednjim i u manjim gradovima, što odgovara gradsko-seoskom odnosu ili suradnji sa seoskom ekonomijom. Sam transfer po sebi nije negativna pojava, ali u nekim našim izrazito poljoprivrednim okružjima on je doista postao negativna pojava. Činjenica postojanja srednjih gradova je sredstvo, ali ne i autonomna snaga i pokretač. Pokretači su društveni instrumenti, a manji srednji i srednji gradovi pogodna mreža da se uspostavi gospodarska i uslužna suradnja grada i sela.

(d) **Problem pojedinačne i ukupne razvojne neravnoteže**. Srednji gradovi koji su vrlo rasprostranjeni u prostoru pogodna su mreža za stvaranje regionalne i nacionalne ravnoteže razvitka. Problem je Hrvatske u tome što je mali broj srednjih gradova, pa su određeni prostori prazni, a iz njih upravo najsnažnije generiraju viševrsni procesi neravnoteže u Hrvatskoj.

(e) **Problem centralizacije i polarizacije**. Posljednje vrijeme se opaža da je u razvoju nazočna centralizacija, posebno u gospodarstvu i u odlučivanju, pa je, prema tome, nastupio proces polarizacije razvojnih čimbenika u velikim gradovima. Srednji gradovi teško podnose te procese i često je slučaj da se u mnogim srednjim gradovima pojavljuje kriza, demografska atrofija i raspad gospodarstva. Perspektivno gledajući, treba opterećenje gospodarskog razvitka položiti na srednje gradove čime će živnuti regionalna ekonomija i ekonomija sela.

Ova opažanja su isprepletena s funkcijom srednjih gradova temeljem istraživanja u prijašnjim poglavljima, čime se ne otkriva već potvrđuje važna uloga srednjih gradova u stvaranju ravnomjernog razvitka, u kvalitetnijem odnosu grada i sela, u decentralizaciji gospodarskog i urbanog sustava, u smanjivanju emigracije u velike gradove i

emigracije izvan zemlje, u sprečavanju pražnjenja vitalnih prostora zemlje i drugo.

Ova opažanja nisu utemeljena na argumentima već na dugogodišnjim opažanjima autora, stoga ih treba uzeti s oprezom, ali ih ne treba preskočiti.

¹ M. Vresk i suradnici, op. cit.

² Preuzeto iz studije *Naselja Republike Hrvatske*, M. Vresk i suradnici, 1995.

BILJEŠKE

Šimunović I., 1990., *Gradovi u privrednom razvoju Hrvatske i njezinih regija*, Znanstvene osnove dugoročnog gospodarskog razvitka, Zagreb

Šimunović I., 1996., *Grad u regiji ili regionalni grad*, Logos, Split.

Šimunović I., Filipić P., 1995., *Regionalna ravnoteža u prostoru Hrvatske*, ZIRUS, Split.

Vresk M. i suradnici, 1995., *Naselja Republike Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb.

Zimmermann R., 1998., *Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj*, Zagreb (rukopis).

Hrvatski ljetopis 1992.

SGH 1962., 1972., 1982.

Popis stanovništva 1991.

LITERATURA I IZVORI

DODATAK

Regionalni sustavi i urbani sustav Hrvatske

Rd. br.	Grad	Broj stanovnika	Stvarni velič.	Zagreb	Split	Rijeka	Osijek
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Zagreb	706 770	1	1			
2.	Split	189 388	3,7		1		
3.	Rijeka	167 964	4,2			1	
4.	Osijek	104 761	5,8				1
5.	Zadar	76 343	9,3		2,5		
6.	Pula	62 378	11,4			2,7	
7.	Karlovac	59 999	11,8	11,8			
8.	Sl. Brod	55 683	12,6				1,8
9.	Dubrovnik	49 728	14,4				
10.	Sisak	45 792	15,3	15,3			2,3
11.	Vukovar	44 639	15,7				
12.	Varaždin	41 846	16,8	16,8			
13.	Šibenik	41 012	17,2		4,6		
14.	Vinkovci	35.347	20,2				2,9
15.	Sesvete	35 337	20,2	20,2			
16.	Vel. Gorica Kaštela	31 614	22,0	22,0	6,5		
		29.168					

	1	2	3	4	5	6	7	8
17. Bjelovar	26 926			26,1	26,1			
18. Koprivnica	24 238			29,0	29,0			
19. Požega	21 046			33,6				4,9
20. Đakovo	20 317			34,7				5,1
21. Petrinja	18 706			39,2	39,2			
22. Virovitica	16 167			44,2				6,5
23. Čakovec	15 999			44,4	44,4			
24. Zaprešić	15 678			45,2	45,2			
25. Kutina	14 992			47,4	47,4			
26. Samobor	14 170	50,4		50,4				
27. Nova Gradiška	14 040	50,5						7,4
28. Rovinj	12 910	54,3					13,0	
29. Solin	12 575	56,4			15,1			
30. Knin	12 331	57,4			15,3			
31. Metković	12 026	58,8			15,7			
32. Županja	11 947	59,3						8,7
33. Makarska	11 743	60,3			16,1			
34. Slatina	11 416	61,9						9,1
35. Sinj	11 378	62,4			16,3			
36. Križevci	11 236	63,0	63,3					
37. Ogulin	10 857	65,3					15,5	
38. Trogir	10 266	68,5			18,5			
39. Beli Manastir	10 146	69,9						10,3
40. Daruvar	9 748	72,8	72,8					
41. Opatija	9 073	77,6					18,6	
42. Labin	9 036	78,2					18,6	
43. Gospić	9 025	78,2					18,6	
44. Našice	8 235	86,1						12,6
45. Valpovo	8 205	86,1						12,6
46. Pakrac	8 197	86,2						
47. Novska	8 053	87,7	87,7					12,6
48. Umag	7 718	91,6					21,8	
49. Belišće	7 619	92,8						13,7
50. Poreč	7 585	94,1					22,4	
51. Duga Resa	7 513	94,1	94,1					
52. Ivanić-Grad	7 104	99,4	99,4					
53. Donji Miholjac	6 935	102,3						15,0
54. Glina	6 933	102,3	102,3					
55. Đurđevac	6 845	103,8	103,8					
56. Ilok	6 775	104,2						15,5
57. Darda	6 751	104,5						15,5
58. Mali Lošinj	6 566	108,6					25,8	
59. Dugo Selo	6 508	108,6	108,6					
60. Ploče	6 332	112,0			30,0			
61. Omiš	6 079	116,3			31,1			
62. Senj	5 998	117,8					28,4	
63. Crikvenica	5 763	122,5					29,4	
64. Otočac	5 404	130,7					31,1	
65. Jastrebarsko	5 380	131,2	131,2					
66. Ivanec	5 342	132,2	132,2					
67. Biograd na Moru	5 315	132,9			35,6			
68. Pazin	5 282	133,7					32,3	
69. Podstrana	5 240	134,7			36,3			
70. Vodice	5 050	139,8			37,8			
71. Stobreč	4 708	150,2			40,2			

1	2	3	4	5	6	7	8
72. Delnice	4 696	150,5				35,7	
73. Drniš	4 653	151,8		41,0			
74. Krapina	4 481	157,5	157,5				
75. Vela Luka	4 464	158,2		42,9			
76. Orahovica	4 314	163,8					24,1
77. Garešnica	4 308	164,1	164,1				
78. Gračac	4 101	172,1					
79. Blato	4 093	175,5		47,3			
80. Imotski	4 000	176,5		47,2			
81. Đurđevac	3 923	181,0	181,0				
82. Novi Vinodolski	3 851	183,3				44,2	
83. Pleternica	3 838	184,3					27,3
84. Benkovac	3 776	187,2		51,1			
85. Lipik	3 725	198,7					28,1
86. Hvar	3 643	196,1		52,5			
87. Oroslavlje	3 503	201,7	201,7				
88. Grubišno Polje	3 501	201,7	201,7				
89. Hrvatska Kostajnica	3 480	207,6	207,6				
90. Ludbreg	3 327	211,9	211,9				
91. Korčula	3 232	220,6		59,1			
92. Buje	3 200	290,6				52,5	
93. Dugi Rat	3 164	227,7		60,9			
94. Krk	3 022	233,7				55,6	
95. Kraljevica	2 987	243,4				56,4	
96. Lički Osik	2 885	245,1				58,3	
97. Zabok	2 881	245,1	245,1				
98. Čazma	2 785	253,9	253,9				
99. Opuzen	2 778	254,8		68,2			
100. Supetar	2 568	275,8		75,6			
101. Sv. Ivan Zelina	2 535	279,0	279,0				
102. Novigrad	2 522	282,4				67,6	
103. Pag	2 421	294,1				70,0	
104. Dvor	2 351	300,4	300,4				
105. Seget Donji	2 334	303,0		82,1			
106. Okučani	2 267	312,3					312,3
107. Cres	2 234	320,9				77,5	
108. Rab	2 159	328,3				80,0	
109. Trilj	2 118	334,6		90,0			
110. Vrlika	2 084	339,4		94,5			
111. Oriovac	2 049	346,1					52,0
112. Vrbovsko	2 047	346,1				82,3	
113. Ravna Gora	2 036	347,8				82,5	
114. Komiža	2 032	347,8		94,5			
115. Slunj	2 026	349,5	349,5				
116. Novi Marof	2 017	350,0	350,0				
117. Murter	2 010	351,2		94,5			

Izvor: Popis stanovništva 1991. godine

Slavko
DAKIĆ

RAZVOJNI ODNOS
METROPOLA – SREDNJI
GRADOVI U HRVATSKOJ

Svako propitivanje odnosa Zagreba i hrvatskog nacionalnog prostora, i sustava gradova i naselja, unaprijed je određeno relacijom međuovisnosti. Razvojno promišljanje Hrvatske u svakom pogledu mora uzeti u obzir “težinu” Zagreba i njegov utjecaj na razvojnu strukturaciju Hrvatske te Zagreba na prostorno-relacijsku povezanost s hrvatskim prostorom.

Zato je i “prostorni obuhvat” svakog razvojnog promišljanja Zagreba nacionalan, a potom i srednjeeuropski i europski prostor. Taj je odnos uvjetovan objektivno-povijesnim autoritetom Zagreba kao nacionalnog središta, a subjektivno, razvojnom profilacijom urbane strategije Zagreba, usmjerene ograničavanju prostornog širenja grada i usporavanjem demografskog pritiska na grad koje je u svezi s obvezom i aktivnom ulogom Zagreba u vraćanju razvojnog autoriteta hrvatskih “periferijskih” središta. Ti su ciljevi utemeljeni u Strategiji prostornog uređenja Hrvatske i koncepcijama Prostornog plana Grada Zagreba i njegova Generalnog urbanističkog plana.

Pojam srednjih gradova utemeljen je kvantitativno, određivanjem graničnih, donjih i gornjih vrijednosti u pogledu broja stanovnika, a u novije vrijeme promišljanjima u sustavu prostornog planiranja o tzv. policentričnom razvitku; i kvalitativno, u revalorizaciji Hrvatske kao zemlje gradova i sl. Kao donja granica uzima se 10 000–20 000 stanovnika, a kao gornja 100 000–200 000 stanovnika. Strategija prostornog uređenja Hrvatske uzima Hrvatskoj primjerenu donju višu, a gornju nižu granicu.

Kvalitativne preporuke, kombinirane često i s određivanjem donjeg praga u pogledu broja urbanih funkcija, također uzimamo kao arbitrarne. U ovoj prosudbi odnosa metropole i srednjih gradova polazimo od teze kako je “srednji grad” moguće odrediti samo relacijski, uzimajući

u obzir konkretne hrvatske i zagrebačke povijesne, prostorne, geostrategijske, gospodarske i socijalne posebitosti i kontekst.

Zagreb

Kad je riječ o definiciji Zagreba, treba prihvatiti da se toponim Zagreb rabi u različitim teritorijalnim okvirima.

(a) **Naselje Zagreb** je zapravo Zagreb u granicama koje registrira statistička služba na osnovi općeg statističkog razgraničenja naselja u Republici Hrvatskoj koje je regulirano zakonom. Posljednje krupne promjene dogodile su se početkom 1980-ih godina kad je u Zagreb bio uključen granešinski dio medvedničkog prigorja (ukupno 15 do tada samostalnih naselja).

(b) **Urbano područje Zagreba** formalno je razgraničeno Generalnim urbanističkim planom Zagreba. Riječ je o prostoru koji je na sjeveru bitno manji od područja grada naselja Zagreb, jer je iz urbanog prostora isključeno područje koje čini šumski dio parka prirode Medvednica. Na jugu se urbano područje Zagreba razgraničuje obilaznicom. Riječ je o površini nešto većoj od 200 četvornih kilometara s oko 700 000 stanovnika 1991. godine.

(c) **Grad Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske**, ima zakonom utvrđen status posebne političko-teritorijalne jedinice. Njegove granice određene su zakonom, a prema aktualnom razgraničenju obuhvaćeno je područje površine 640 četvorna kilometra sa 778 000 stanovnika (stanje 1991. godine). Političko-teritorijalno cjelina Grada Zagreba je teritorijalno šira od grada – naselja Zagreb i od urbanistički razgraničenog Zagreba, a obuhvaća, osim užeg područja grada, i dio Medvednice i njezina prigorja, širi prigradski urbani i ruralni dio sesvetskog prostora te rjeđe naseljeni remetinački, lomnički i vukomerički prostor.

(d) **Grad Zagreb** unutar granica revidiranih 1997. godine obuhvaća prostor površine 640 četvornih kilometara, na kojem je 1991. godine živjelo 778 000 stanovnika. Na prostoru zagrebačke aglomeracije, podrazumijevajući tu i gradove Velika Gorica, Samobor, Zaprešić i Dugo Selo i njihovo neposredno okružje, živjelo je iste godine 920 862 stanovnika. Grad Zagreb i Zagrebačka županija zajedno (širi zagrebački prostor) obuhvaćaju ukupno oko 3 718 četvornih kilometara površine, a tu je živjelo 1991. ukupno 1 061 000 stanovnika. Procijenjeno je da je na području grada Zagreba živjelo sredinom 1998. godine oko 876 000, a računajući tu i realno nazočne osobe koje su imale status privremeno nazočnih, ukupno gotovo milijun stanovnika.

Te procjene nije moguće potvrditi prije sljedećeg općeg popisa stanovništva.

Svako od teritorijalnih razgraničenja Zagreba, bez obzira na njihovu međusobnu podudarnost, odnosno različitost, ima značenje u pristupu razmatranju raznih aspekata života i razvitka Zagreba i njegovih relacija s Hrvatskom. Kad je riječ o demografskom aspektu, najpouzdaniji su tematski i vremenski raspoloživi podaci o gradu – naselju Zagreb. Prostor Zagreba u njegovu urbanističkom razgraničenju pokriven je višim stupnjem dokumentacije koja služi kao osnova za urbanističku regulativu. Istodobno je grad Zagreb političko-teritorijalna cjelina s jasnim političko-upravnim statusom i ovlastima, pa su odgovarajuće institucije i odnosi na toj razini najtransparentniji, i u pogledu organizacije gradskog života i ukupnog razvitka.

Za Zagreb je u razdoblju prije Prvoga svjetskog rata bilo karakteristično da su političke granice grada bile šire od stvarnog okvira njegove urbane izgradnje. Iako su za to postojale formalno pravne mogućnosti, gradska uprava nije pokazivala interes da razvije efikasnu urbanističku regulativu za čitav administrativno-upravni prostor grada. Potreba da se to učini je prekasno shvaćena, pa je došlo do neplanske gradnje gradske periferije koja je nakon Prvoga svjetskog rata zbog brzog rasta stanovništva poprimila takve razmjere da se više nije moglo zaustaviti. Za manje od dva desetljeća ubrzano se popunjavao čitav nizinski, do tada neurbaniziran dio; on je, zapravo, izgrađen prije nego je postao dijelom Zagreba, dakle bez nužnog utjecaja zagrebačke urbanističke regulative. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata shvaćena je potreba teritorijalnog proširenja Zagreba, pa su rubni dijelovi uključivani u grad. Učinci toga proširenja bili su, s obzirom na potrebe pravodobne konsolidacije urbanog razvitka Zagreba ograničeni. Zagreb se teritorijalno-politički dalje širio, tako da je do 1957. godine već obuhvaćao uglavnom današnje područje grada Zagreba. Prostorni i demografski rast bili su neposredno povezani s razvojnom strategijom ekstenzivnije industrijalizacije.

Širenje političko-upravnog područja grada Zagreba nastavilo se i nakon što je on već prije 40 godina dosegnuo, a dijelom i premašio, svoju suvremenu urbanu veličinu. To je širenje zapravo trajalo sve do 1992. godine, a važne su godine bile 1974. (priključenje čitavih općina Zaprešić i Velika Gorica) te 1981. (priključenje općina Sesvete i Samobor), dok je priklučenje općine Dugo Selo 1992. bilo kratkotrajno i nepotpuno. Iako je radikalno “otvaranje” zagrebačkih granica bilo praćeno ubrzanom rastom broja stanovnika, naročito u razdoblju do polovice 1970-ih godi-

na, ne može se govoriti o nekoj međuovisnosti između prostornog i demografskog rasta grada Zagreba. Bile su to političke odluke koje su proizlazile iz osnovnih odrednica tadašnjeg političkog sistema.

Širi teritorijalno-politički okvir je omogućavao, ili čak politički uvjetovao, širu teritorijalnu dispoziciju sredstava za razvoj komunalnog standarda. Tu se podrazumijeva i intenzivnija stambena gradnja, naročito u Sesvetama, Velikoj Gorici i Zaprešiću. Stambena gradnja i razvoj stambenog standarda u okružju grada Zagreba dijelom su smanjili pritiske na naseljavanje užeg gradskog područja. Takva dekoncentracija je zapravo potvrdila predispozicije za strukturiranje zagrebačke aglomeracije. Ali, ujedno, širenje političko-teritorijalnog okvira Zagreba i “prelijevanje” sredstava za urbanu gradnju i komunalnu nadogradnju na širi okolni prostor odgodilo je urbanističku rekonstrukciju dijelova užeg urbanog prostora Zagreba. Kasnije je političko-upravno razdvajanje grada Zagreba i njegova okružja imalo za posljedicu distorziju unutar pojedinih segmenata do tada objedinjenih komunalnih sustava.

Kad je riječ o promjenama odnosa i razvojnih uvjeta, uključujući tu i distribuciju razvojnih impulsa koji su proistekli iz razdvajanja grada Zagreba i Zagrebačke županije, dakle njegova okružja, valja posebno naglasiti prekid procesa prelijevanja dijela materijalne snage grada Zagreba u razvoj komunalnog standarda i u ukupan razvitak vanjskih, komplementarnih dijelova zagrebačke aglomeracije, posebno onih koji su bili njegov sastavni dio. Vjerojatno je teže očekivati da bi se sredstva proračuna grada Zagreba ili sredstva njegove komunalne privrede mogla jednostavno dislocirati izvan grada Zagreba, i to u vrijeme kad u samom gradu nedostaju sredstva za bržu urbanu nadogradnju kojom se nadoknađuju zaostaci ranijeg, ekstenzivnog razvitka grada. Na taj način izostali su nužni dodatni impulsi za dalji razvitak, posebno Velike Gorice, Zaprešića i Samobora kao urbanih težišta ukupnog života i razvitka zagrebačke aglomeracije.

U kritičkom osvrtu na vrednovanje razvitka Zagreba u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata posebno treba vrednovati relativno uspješno suprotstavljanje nametanoj provincijalizaciji Zagreba i njegovu širu afirmaciju kao **hrvatske metropole**. Višom razinom koncentracije stanovništva osigurana je hijerarhijski visoka razina značenja unutar bivše države i polarizacija funkcija najvišeg reda značenja. Naravno, jednostavan i brz rast stanovništva, sam po sebi, nikada nije mogao predstavljati temeljno opredjeljenje, ali se on u zbroju svih parametara razvitka

grada pojavio kao neizbježna i u ukupnom učinku posebno naglašena značajka razvitka Zagreba.

Polarizacijska snaga Zagreba, u odnosu na hrvatski nacionalni prostor, bila je i ostala važna značajka njegova razvitka. Tu je bila riječ o realnim prednostima zagrebačkog prostora te o vrlo određenim uvjetnim prednostima s obzirom na opću gospodarsku nerazvijenost hrvatskog prostora i nerazvijenost sustava središta kao sekundarnih polarizacijskih prostora. Prilike su se u tom pogledu bitno promijenile tek nakon 1970-ih godina. Posebno treba naglasiti potrebu vrednovanja simboličkih funkcija Zagreba s obzirom na to da je Zagreb bio trajno težišni stožer hrvatske nacionalne emancipacije i potvrđivanja državno-političke samostalnosti Hrvatske.

Urbani rast Zagreba od sredine 1950-ih do kraja 1970-ih godina posebno je bio karakterističan po kvantiteti, i to naročito u demografskom pogledu, a dijelom i širenjem urbane gradnje. Ubrzana demografska koncentracija nije mogla biti u političko-gospodarskim uvjetima kakvi su postojali praćena komunalnim razvojem, što je uzrokovalo trajnije poremećaje urbanističke strukture grada. Tu se pojavio i problem diskontinuiteta u urbanom razvitku Zagreba, jer se u interesu maksimalnog pojednostavljanja i realizaciji "masovne" gradnje težište te gradnje prenijelo na desnu obalu rijeke Save. Time je trajnije odgođena nužna urbanistička obnova postojećega grada.

Strategija prostornog uređenja Hrvatske i urbana strategija Zagreba

Promatra li se urbana strategija Zagreba i prostorno uređenje u konvencionalnom institucionalnom okviru, planovi su samo središnji dokumenti prostornog i urbanog uređenja i oblikovanja gradskog prostora. No, strukturiranje zagrebačkih prostora podređeno je, točnije međuovisno je s mnogim drugim poredcima i njihovim strategijskim promišljanjem – socijalnim, gospodarskim, zaštitom okoliša i drugim.

S druge strane, urbano strukturiranje Zagreba izravno utječe na različite oblike praksa nacionalne strategije, pa su oni, zapravo, dokumenti nacionalnog poretka. Nacionalne obveze Zagreba nisu samo zadane obvezujućim dokumentima, kao što su Strategija i Program prostornog uređenja Hrvatske, već i prirodnom obvezom nacionalnog središta za razvitak ukupnog društva i hrvatskog prostora. Prema tome, za razliku od dosadašnjih parcijalnih strategijskih dokumenata, pa i dokumenata prostornog uređenja, **urbana strategiju Zagreba obvezatno je domisliti vodeći računa o međuovisnosti razvitka Zagreba i ukupnoga**

hrvatskog prostora, ali i međuovisnosti svih sastavnica razvitka. Prostorni poredak i uređenje nacionalnog prostora i Zagreba nije zato moguće osmisliti bez osmišljavanja svekolike gospodarske, socijalne i demografske strategije, bez definiranja odnosa prema drugim gradovima i svekolikom hrvatskom prostoru.

Prema istraživanjima izrađenima za potrebe zagrebačke urbane strategije, teritorijalni obzori Zagreba obvezujući su na nekoliko razina, a dolaze do posebnog izražaja u nekoliko razvojnih sklopova (Rogić, 1998.). Prvi je **nacionalno/državni**. Likove veze s tom razinom naznačila je već i Strategija prostornog uređenja Hrvatske. Uputa da je Zagreb hrvatskom metropolom i velegradom implicira da svoj strategijski identitet valja na ovoj razini oblikovati s posebnom obzirnošću prema imperativima socijalne i nacionalne integracije. To znači da oblici razvojne ekspanzije, osobito oni koji počivaju na novim prerazdiobama stanovništva, moraju biti provjereni s obzirom na njihove učinke u integracijskim procesima. Strategijski identitet Zagreba u toj vizuri, na nacionalnoj razini organskim je dijelom **nacionalne strategije razvitka**. Zato posljedice promjena koje on izaziva moraju biti dvostruko valorizirane: kao promjene u nekom (gradskom) okolišu i kao promjene mjerodavne u nacionalnoj integraciji. One, primjerice, obvezuju da Zagreb, u budućnosti, mora prije svega voditi aktivnu politiku useljavanja/iseljavanja. Ta općenita formulacija krije nekoliko posebnih zadataka. Prva je **usporavanje i zaustavljanje povećanja broja stanovnika**.

Tijekom razdoblja druge (socijalističke) modernizacije ojačala su dva glavna razloga povećanja broja stanovnika u gradu. Prvi je razlog pretežito paleoindustrijski tip razvitka. Taj tip, poznato je, "proizvodi" potrebe za velikim brojem radnika. Nisu te potrebe, dakako, samo posljedica unutarnjih, racionalnih, imperativa industrijskog sektora. One su posljedica činjenice da je industrijski sektor bio konstrukcijski sektor poretka u cjelini. To znači da zapošljavanje u industriji nije posljedica samo odnosa na tržištu rada u samom sektoru nego i potrebe poretka da brojnošću industrijskog sektora legitimira vlastitu "modernost". Zato je privlačenje i zapošljavanje u industrijskom sektoru veće i od njegovih funkcionalnih zahtjeva i od stvarnih "smještajnih" mogućnosti grada kamo se novi industrijski radnici alociraju. Sintaktičko je pravilo konstrukcije da se veći i masovniji industrijski sklopovi lociraju u veće gradove. To znači da je Zagreb dobio ulogu, barem u okviru hrvatskog društva, najbrojnijeg industrijskog središta. Brojnost se povećava neovisno o socijalnim ili ekolozijskim učincima u neposrednom ili posrednom oko-

lišu; dakle, neobzirno o učincima u gradskoj zbilji ili zbilji hrvatskog društva. Ona je također uglavnom neobzirna prema temeljnim vrijednostima Zagreba, njegovu karakteru vrijedne povijesno-prirodne sredine s bogatom spomeničkom baštinom, Medvednicom i Savom, vodonosnim podzemljem i kvalitetnom tlu.

Kako je takva urbana strategija politički, gospodarski i socijalno profilirana, planska proizvodnja urbane strukture Zagreba, temeljena na ekspanziji, precizno je praćena i određena urbanim doktrinama čiji su uzorci gradska osnova, program i plan iz 1953., 1969. i 1971. Ta planerska doktrina ostvarena je u Zagrebu u skladu s gospodarskim ograničenjima izazvanim neučinkovitošću /paleo/industrijske strategije, dakle one koja je uz prekomjerno zapošljavanje (zato i poticaj doseljavanju u grad) i nebrigu prema okolišu stvarala sliku gospodarskog i socijalnog napretka, ostavljajući budućnosti rješavanje brojnih urbanističkih, komunalnih, gospodarskih, socijalnih i ekoloških problema.

Istodobno, gradu povijesno imanentna otpornost na industrijsko ujednačavanje u obliku diferencirajućih procesa koji nikada nisu dopustili velikim gradovima, pa tako niti Zagrebu, gubitak zapretanih energija raznolikosti, stvorili su u Zagrebu određena središta izvrsnosti, poput Sveučilišta, Zagrebačkog velesajma, samostalnih ili uz gospodarstvo vezanih znanstvenih i stručnih institucija, i na građanskim tradicijama Zagreba ukorijenjenih pojedinaca – autoriteta na svim područjima. Naročitu otpornost univerzalizirajućim predlošcima imanentnim industrijskom sustavu pružilo je tradicionalno jako zagrebačko obrtništvo, kao najotporniji segment zagrebačkih tradicija. Takvi otkloni industrijalizaciji bili su vidljivi i u drugim segmentima prostornog uređenja – gradnji vila za obiteljsko stanovanje, primjerice, što je, također, dio zagrebačkih tradicija. Svi ti elementi, koje na svoj način zrcale specifične zagrebačke strukture “dugog trajanja” i pozitivne inercije, učinili su industrijsku paradigmu primijenjenu na povijesno tkivo i prirodne vrijednosti Zagreba nešto podnošljivijima nego što je to bio slučaj u drugim državama istog sustava, pa čak i drugim gradovima u Hrvatskoj (Bakar, Šibenik, Kaštela, Obrovac).

Neprimjeren rast Zagreba koji je demografski i fizionomijski ostavio duboke tragove na urbanom tkivu Hrvatske i njezinim krajolicima, valja također uzeti kao olakotnost, što su se time i Zagreb i Hrvatska odupirali negativnom utjecaju odnosa snaga u tadašnjoj državi koji se u jednom dijelu iskazivao odmjeravanjem snaga gradskih središta kao simboličnih utočišta nacionalne samobitnosti.

Treći element prostornih posljedica paleoindustrijske paradigme, koji je najslikovitije svjedočio njezinu neprimjerenost Zagrebu, vidljiv je u bujanju bespravne stambene gradnje najsiromašnijih, u pravilu na gradskim prostorima, u blizini industrijskih pogona. Zagrebačko periferijsko područje u osnovi je **glavno mjesto zagrebačke teritorijalne i demografske ekspanzije**. Nadzor te ekspanzije nije nikada dosljedno uspostavljen, iako je na njegovu nužnost upozoreno u Generalnom urbanističkom planu iz osamdesetih godina. Glavna zapreka uspješnu nadzoru osamdesetih godina bila je urbana strategija i “prirodni” interes glavnih razvojnih subjekata, politike i velikih građevinskih i drugih sustava za širenjem grada. Budući da su sustavi proveli temeljitu konstrukcijsku organizaciju poretka, njihove imperativne naredbe je morao nadrediti potrebama “grada”. Glavna zapreka uspješnu nadzoru devedesetih godina je i činjenica da je Zagreb, u zajednici hrvatskih gradova, jedini zadržao autoritet za razvitak sposobna središta, a taj je autoritet posljedica njegovih metropolskih ili velegradskih osobina. U svakom slučaju, taj je autoritet u kolektivnom iskustvu hrvatskog stanovništva uglavnom neokrnjen. Zahvaljujući tomu, Zagreb je jedinim poželjnim gradom devedesetih godina u Hrvatskoj i glavnom dijelu ratnih beskućnika. Oni “prirodno” većinom teže zauzeti zagrebačku periferiju. Dodaju li se tomu oslobođene životne i prebivališne aspiracije zagrebačkog stanovništva (“život na bregovima”), nije teško predočiti snagu periferijske ekspanzije. Za sve nove planske dokumente koji opisuju poželjni zagrebački razvitak u budućnosti **uspostava nadzora periferijske ekspanzije nesumnjivo je jedna od temeljnih zadaća**.

Drugi je, nemali razlog privlačnosti, ratna otpornost Zagreba. Tijekom više godina Domovinskog rata u kolektivnom iskustvu hrvatskog stanovništva Zagreb je stekao položaj sigurna grada. Povremeno okupacijske prijetnje ili povremeni (zračni) napadi nisu bili dosta uvjerljivi za opovrgavanje te predodžbe. Na drugoj strani, stupanj ratne nesigurnosti u većem dijelu Hrvatske porastao je približno toliko koliko je poraslo i pouzdanje da je Zagreb u svim ratnim okolnostima sigurnim gradom. Izravna posljedica takva uvida je tendencija znatna dijela hrvatskog stanovništva da potraži sigurnu adresu za budućnost baš u Zagrebu. Posebno su tom stavu sklone skupine s izravnim prognaničkim iskustvom.

Socijalne prilike koje se oblikuju pod utjecajem takvih događaja imaju autonomnu sintaksu. Jedno od njezinih važnih pravila je i ono koje ne dopušta gradskoj upravi ignorirati novodošle skupine. Zahvaljujući tomu, gradska

se uprava izlaže istodobnim, a proturječnim, imperativima. Na jednoj je strani imperativ da se novodošlima zajamče kakve-takve životne šanse. Stvaranje tih jamstava pak povećava daljnju privlačnost Zagreba. Na drugoj je strani imperativ da se ne dopusti Zagrebu “progutati” veći dio hrvatskog stanovništva. To je moguće koliko se privlačnost Zagreba smanjuje. Uklanjanje toga paradoksa nije posve jednostavno. Ono traži cjelovite i promišljene, životno utemeljene nacionalne i gradske programe.

Zagreb, baš kao i drugi hrvatski gradovi, ne može ne biti “otvorenim” gradom. Njegova je pristupačnost dio općih životnih i teritorijalnih prava hrvatskog stanovništva. No, imaju li se na umu razvojni imperativi proizašli iz predodžbe o identitetu Zagreba u hrvatskom društvu te imperativi, proizašli iz uvida da se završio tip industrijalizacije kao proces zajamčena masovna zapošljavanja, sudionici zagrebačkog razvitka ne mogu ne prihvatiti politiku kojoj je cilj selektivno useljavanje. Potreba za selekcijom izravno je posljedica potrebe za izvrsnim skupinama u određenim sektorima razvojnih promjena te potrebe da se useljavanje nadzire sukladno stvarnim socijalnim i ekološkim mogućnostima grada. Popisu spomenutih potreba treba dodati i još jednu – metropolsku, shvaćajući da je metropola onaj lik grada u kojem neposredno određuje odgovornost grada za razvitak ukupnog društva. Metropolski je grad, dakle, po definiciji odgovoran ne samo za unutarnji gradski razvitak nego i za razvitak društva kojemu je metropolom u cjelini. To znači da Zagreb nije obvezatan nadzirati useljavanje samo zbog unutarnjih, komunalnih potreba i motiva nego i zbog posljedica koje, predvidljivo, ekstremna centralizacija naseljavanja izazivlje na hrvatskom teritoriju.

Oblikovanje razvitka na naznačenoj razini prirodno upućuje Zagreb prema kooperaciji s dvije posebne skupine gradova u hrvatskom društvu: sa skupinom većih i srednjih gradova i sa skupinom gradova s metropolskom legitimacijom (simboličnom ili povijesnom). Suradnja sa skupinom većih srednjih gradova nužna je zbog toga što je ta skupina gradova stvarno uporište novog modernizacijskog procesa. Dakle, koliko je strukturno upućen na modernizacijski proces kao oblik vlastitog razvitka, Zagreb je toliko upućen i na suradnju s partnerima u tom procesu. Suradnja s gradovima s metropolskom legitimacijom omogućuje da se pojedini likovi metropolske zbiljnosti rasporede po hrvatskom teritoriju bolje i poticajnije, osobito s obzirom na nov raspored skupina/pokretača nove modernizacijske mijene. No, isto tako ne smiju se, temeljem tra-

dicije, zanemariti razvojne mogućnosti niti manjih hrvatskih gradova.

Drugi je razvojni sklop na razini planiranja **gradske regije**. Imaju li se sve današnje razvojne veličine na umu, ona je više mogućnost nego zbiljska, obvezujuća činjenica. Međutim, sukladnost njezinih (mogućih) obrisa i obrisa razvojnog koridora Rijeka – Zagreb – srednjoeuropska središta, polarizacija kojega je nužna za ukupnu razvojnu stabilnost i akceleraciju hrvatskog društva u cijelosti, osobito u idućim desetljećima, nagovješćuje da načelna mogućnost zadobiva zbiljske, za razvitak sposobne i motivirane aktere. Drukčije rečeno, nije više posrijedi samo nagoviještena mogućnost, nego razvojni pravac s nemalom investicijskom potporom. Budući da je na tom pravcu Zagreb prirodno upućen u razvojnu kooperaciju s više drugih hrvatskih središta, osobito s Rijekom i Varaždinom, zasnovano je strateški identitet Zagreba u (mogućoj) novoj modernizaciji razvijati i u sastavu posebne skupine gradova/partnera gdje svaki član skupine oblikuje vlastite odgovornosti za razvojnu kakvoću spomenutog pravca. Između gradske svagdašnjice i mogućnosti ponuđenih na taj način nema, dakako, neposrednih međutjecaja. Ali već i pristupačnost regionalnih dobara, koju tehničko opremanje koridora bitno poboljšava (more, granica itd.), utječe na preraspodjelu dnevnih i tjednih putovanja gradske populacije. A time, posredno, i na učvršćivanje drukčijih teritorijalnih tradicija i novih razvojnih silnica.

Treća je razvojna razina **prigradska/susjedska**. Na njoj se oblikuju modeli kooperacije Zagreba s neposrednim gradskim i negradskim susjedstvom, posebno Zagrebačkom županijom. Izgrađivanje tih modela mora otpočeti isključivanjem slike Zagreba kao specifičnog “kolonizatora” prigradskog područja. U razvojnoj strategiji druge modernizacije ta je uloga većim hrvatskim gradovima bila strukturno dodijeljena. Iako su i sami bili područjima industrijske okupacije, s tek ograničenim subjektivitetom, njihova razvojna osjetljivost na neposredno gradsko i negradsko susjedstvo nije premašivala granice aktera izravno zainteresiranih za takvu preraspodjelu razvojnih rizika i dobiti u kojoj grad koncentrira, uglavnom, dobiti i olakšice, a prigrad rizična mjesta i sekundarne razvojne šanse. Promijenjen strateški identitet i obzori Zagreba nalažu, naprotiv, da se razvije kooperacijski odnos u kojemu sudionici imaju jasno naznačene strateške identitete. Na razvojnoj podlozi koju osnažuje takav odnos prigradsko/susjedsko područje je **područje razvojne suradnje**, a time i područje na kojem počimlje aktivna obrana Zagreba od nekontrolirana rasta.

Zagreb mora, dakle, ne samo “pospremiti” i dovršiti definiciju urbane strategije započete početkom devedesetih godina nego, u novim uvjetima, oblikovati viševrni odnos vlastitog naslijeđa i potencijala, vlastite gospodarske, socijalne i ekološke strategije koja svoj najprecizniji izraz ima u prostoru.

Zagreb i glavne intencije Strategije prostornog uređenja Hrvatske

Glavne intencije Strategije izravno su vezane s identitetskim predodžbama te prostornim okvirom u kojem se on lokalno ostvaruje. Ta činjenica dopušta nazrijeti i mjesto Zagreba u oblikovanju glavnih strategijskih intencija. Njegova uloga nije najvažnija u isticanju potrebe da Hrvatska prostornu preobrazbu organizira i usmjeruje na načelima **obzirnog razvitka**. Nije zbog toga što su uporišta obzirnog razvitka izvedena iz globalnog vrednovanja učinaka industrijske ekspanzije; oni nisu izravno ovisni ni o kojem posebnom mjestu. Oni su, dakako, čitljiviji na nekim mjestima, a manje čitljivi na drugima. Na popis mjesta veće čitljivosti svakako treba unijeti i veće hrvatske gradove. Ali taj uvid, uglavnom, poboljšava kakvoću argumentacije u korist obzirnog razvitka. Samo sekundarno, pak, funkcionira i kao izvor teorijske imaginacije, potrebne za oblikovanje strategije obzirnog razvitka. Zato je teško ne prihvatiti tvrdnju da je uloga Zagreba i njegova urbanog iskustva posebno važna u oblikovanju te temeljne strategijske intencije.

Uloga Zagreba je važna i u isticanju druge važne strategijske intencije: **nacionalne prostorne integracije**. Nema sumnje da se **uspješna nacionalna integracija ne može ostvariti bez primjerena razvitka većih i velikih gradova**. Oni su, ako ništa drugo, jedna vrsta integracijskih zrcala pomoću kojih se lako može očitati koji glavni dezintegracijski procesi djeluju u jednom društvu. Ali, kad se ukazuje na ulogu Zagreba u nacionalnoj prostornoj integraciji, misli se, najprije, na činjenicu da nacionalna prostorna integracija nalaže obnovu razvojnog i socijalnog autoriteta **periferijskih središta** (Rogić, 1998.). Baš kao i zahtjev za obzirnim razvitkom i zahtjev za nacionalnom prostornom integracijom može se razumjeti kao globalni razvojni imperativ. Njemu je zagrebačka potpora, dakako, vrlo važna. Kako su globalni razvojni imperativi izvedeni iz strukturnih mijena hrvatskog društva, utjecaji tih imperativa u pripremi preobrazbe Zagreba ne mogu se predočiti neposredno. Ali, na drugoj strani, mnoštvo je implikacija koje obvezuju na izgrađivanje drukčijeg obzora potrebnog za razumijevanje gradske budućnosti. Među njima

je lako izdvojiti onu koja poučava da razvitak po svakoj cijeni nije razvitak te onu koja poučava da razvitak grada kao “unutarnjeg kolonizatora” matičnog društva također nije prihvatljiv tip razvitka. Drukčije rečeno, obje strategijske intencije olakšavaju “povratak” onim uporištima koja pokazuju da je prostor (područje, okoliš) određen višestrukim vrijednostima i značenjima, a međuovisnost Zagreba i Hrvatske u svim oblicima razvitka višestruko međuovisna i obostrano obvezujuća.

Strategija intencijom ističe hitnu potrebu obnove ratom uništenih hrvatskih područja i teritorija. Koliko je vidljivo, nigdje nisu javno formulirana uporišta obnove: ni socijalna, ni moralna, ni tehnička, ni ekolozijska. No, posredno je, ipak, jasno da je uspješna nacionalna integracija glavno ishodište takva posla. To znači da je temeljno, argumentirano uporište strategijske intencije stav da se hrvatski prognanici moraju vratiti odakle su, tijekom rata protiv Hrvatske, bili prognani.

Tri su implikacije iznesena stava posebno važne. Prva poučava da je **nužna revitalizacija seoskog svijeta i mreže naselja**. Sve mjerodavne analize prognaničke populacije pokazuju da je ona podrijetlom, pretežno, iz takva svijeta. Druga poučava da je potrebno **vratiti razvojni i politički autoritet periferijskim gradskim središtima** kakva su Vinkovci, Vukovar, Ilok, Petrinja, Knin ili Kostajnica. Ratna su razaranja uništila ili oštetila njihovu fizičku zbiljnost i potkopala povjerenje u njihovu sposobnost da mogu zajamčiti siguran život na svojem području utjecaja. A ona je, poznato je, među glavnim obilježjima uspješnih središta. Treća implikacija poučava da se jedno i drugo neće moći uspješno obaviti bez uobličavanja posebne razvojne mreže i prakse s nizom pravila i prioriteta. Promotrene skupa, implikacije, u osnovi, nagovješćuju da druga strategijska intencija, koja se orijentira potrebom za nacionalnom integracijom, stavlja u zadaću atipične programe. Nisu oni atipični samo zbog ratne drame. Oni su atipični ponajprije zbog toga što **ovise o obnovi razvojnog autoriteta periferijskih područja**. Ta je činjenica izravno protivna svim glavnim teritorijalnim silnicama oblikovanim u prijašnjem razdoblju. One su, poznato je, bile silnice razvojnog zatiranja periferijskih područja i središta u Hrvatskoj.

Zagreb, dakle, treba aktivno sudjelovati u dva kompatibilna aspiracijska procesa; u snaženju vlastite uloge glavnog grada kao kohezijske snage hrvatske države, naročito kad reprezentira hrvatsku državu u svijetu, ali i u snaženju hrvatskih urbanih središta.

Odnos Zagreba i hrvatskih urbanih središta

Iz opsežnije elaboracije razvitka i razvojnih aspiracija Zagreba u novim uvjetima suverene hrvatske države razvidno je kako Zagreb ne smjera i ne želi biti niti u bilo kojem obliku unutarnjim kolonizatorom Hrvatske. (Svoje naslijeđene probleme infrastrukturne i ukupne urbane neopremljenosti Zagreb je u proteklih osam godina bitno nadoknadio, odvajajući za to sredstva vlastitih građana, i uz to pomažući u ratnoj situaciji i poraću Hrvatsku, materijalno i logistički.) Naprotiv, brigom o ravnomjernijem razvitku nacionalnog prostora, uz ograničenja i usporavanja vlastita rasta, ponašajući se odgovorno prema nedostatnoj hrvatskoj populacijskoj masi, "ispražnjenosti" dijelova hrvatskog prostora u ranijem razdoblju ekstenzivne urbanizacije i ratu (za koji držimo da je bio samo nastavkom ranije paleotehničke strategije na jugoslavenskom prostoru, samo još bezobzirnijim sredstvima), Zagreb želi vlastitom urbanom strategijom pokazati valjanost Mumfordova diskursa o (ne)ovisnosti veličine nekog teritorija i njegove kompleksne urbane važnosti.

Zagreb će, dakle, razvijanjem izvornih metropolskih (materinskih) ovlasti nastojati biti općehrvatskim gradom i reprezentantom Hrvatske u odmjeravanju s europskim i drugim "vanjskim" čimbenicima. Njegova kooperativna uloga u nacionalnom prostoru i kooperativno-konkurentska u europskom, treba Zagreb i Hrvatsku, posebno Hrvatsku kao povijesnu zemlju gradova, dovesti do respektabilnosti koja se verificira samo u vanjskom okružju. Realitet takvih razvojnih aspiracija Zagreb duguje iznimnom geoprometnom položaju koji je dosada valoriziran tek u manjim fragmentima i bogatstvu naslijeđa koje u novim razvojnim promišljanjima čine, različitošću, temelj za uspješan razvitak.

To se u sličnoj mjeri odnosi i na hrvatski prostor.

Hrvatskoj je u analitici razvojne važnosti hrvatske prošlosti za hrvatsku budućnost, primjerena Braudelova povijesno-zemljopisna metodologija, posebno analiza dubinskih struktura dugog trajanja koje tinjaju ispod užarenih i brzih mijena i događaja. Iako je Braudelov teorijski nauk ponajviše verificiran na prostoru Mediterana, hrvatski je prostor iznimno izazovan za njegovu primjenu; no, ovdje je rabimo tek u obrisima. To je prostor, po prirodi hrvatske geografske figure, iznimno raznolik. A to znači da je to prostor gustih višeznačnih gibanja, prostor nemira, uspona i padova, što u dubinskim strukturama dugog trajanja krije mogućnost prepoznavanja nekih trajnih obilježja, važnih za razvitak. To je i prostor na granici civili-

zacijskih krugova, premrežen utjecajima i njihovim svjedočanstvima. To je, napokon, prostor dugotrajnog osporavanja nacionalne samobitnosti koja svoju argumentaciju ponajprije nalazi u likovima prostora.

Te strukture dugog trajanja ostavile su na hrvatskom tlu iznimnu gustoću prirodnih i povijesnih obilježja, spomeničku baštinu koja je temelj hrvatskog nacionalnog identiteta. Ta je baština u krajolicima, ali ponajprije u naseljima i gradovima i njihovoj povijesnoj slojevitosti i trajanju koje Hrvatsku, pogotovo kad se uzmu u obzir arheološke strukture, čine iznimnim i posebno vrijednim povijesnim i prirodnim okruženjem.

Bogatstvo hrvatskih regionalnih kulturnih različitosti objašnjava osjećaj ponosa pojedinih dijelova hrvatskog naroda prema cjelini hrvatske kulturne baštine, uključujući tu i suvremena dostignuća. Viši stupanj privrženosti užem zavičaju u hrvatskim uvjetima je posebno važan i naglašen. U tom sklopu i glavni grad Zagreb svojom tradicijom, a i s obzirom na svoje suvremene funkcije i kulturna dostignuća, ima posebno značenje. Ta dostignuća zaslužuju i potiču da se s njima poistovjeti cjelina hrvatske države i u tom smislu imaju posebno simbolično značenje za cjelokupan hrvatski narod. Tu leže uvjeti da Zagreb potpunije odigra ulogu kohezijske snage suvremene Hrvatske.

Pogledajmo sada, na tom tragu, kako stoji s “gustoćom” hrvatskih urbanih središta (oslanjamo se na analizu S. Žuljića 1991.) kao osnovicom budućeg djelovanja.

TABLICA I
Kretanje stanovništva u naseljima Republike Hrvatske koja su 1991. imala više od 5000 stanovnika u razdoblju od 1961. do 1991. g.

skupina/ ¹ – naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Skupina: više od 500 000 stanovnika				
Zagreb	430 802	566 224	649 586	706 770
Skupina: od 100 000 do 500 000 stanovnika				
Split/ ²	93 159	139 717	169 322	189 388
Rijeka	100 989	132 222	159 433	157 964
Osijek	73 125	94 672	104 775	104 761
Skupina: od 50 000 do 100 000 stanovnika				
Zadar	25 243	43 087	60 371	76 343
Pula	37 403	47 498	56 153	62 378
Karlovac	40 180	47 543	55 031	59 999
Slavonski Brod	28 810	38 705	47 583	55 683
Skupina: od 25 000 do 50 000 stanovnika				
Dubrovnik	23 059	31 182	43 990	49 728
Sisak	26 647	38 458	43 494	45 792

TABLICA I (nastavak)

skupina/ ¹ - naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Vukovar	23 740	30 222	33 649	44 639
Varaždin	26 460	34 312	39 545	41 846
Šibenik	24 800	30 066	36 952	41 012
Vinkovci	23 192	29 106	33 004	35 347
Sesvete	2 358	7 280	17 925	35 337
Velika Gorica	5 271	8 007	24 834	31 614
Bjelovar	15 761	20 998	25 203	26 926
Skupina: od 10 000 do 25 000 stanovnika				
Koprivnica	11 842	16 483	20 812	24 238
Požega	13 251	18 183	19 867	21 046
Đakovo	12 077	15 987	18 105	20 317
Petrinja	8 065	12 155	15 778	18 706
Virovitica	14 117	16 378	18 330	16 167
Čakovec	9 643	11 773	14 706	15 999
Zaprešić	3 311	4 992	8 201	15 678
Kutina	7 103	10 997	13 209	14 992
Samobor	5 763	7 773	12 404	14 170
Nova Gradiška	9 229	11 580	13 293	14 044
Rovinj	7 155	8 871	11 271	12 910
Solin	2 455	7 205	11 880	12 575
Knin	5 116	7 300	10 933	12 331
Metković	4 514	7 117	9 881	12 026
Županja	7 024	8 865	10 263	11 947
Makarska	3 634	6 700	8 017	11 743
Podravska Slatina	6 226	8 030	9 923	11 416
Sinj	4 134	4 707	8 711	11 378
Križevci	6 642	8 356	9 900	11 236
Ogulin	9 109	9 923	10 174	10 857
Trogir	5 003	6 177	8 588	10 266
Beli Manastir	5 044	7 467	9 118	10 146
Skupina: od 5 000 do 10 000 stanovnika				
Daruvar	6 429	8 464	9 661	9 748
Opatija	7 974	8 995	9 536	9 073
Labin	6 266	5 684	8 530	9 036
Gospić	6 767	8 046	8 725	9 025
Čepin	6 206	7 591	8 776	8 745
Našice	4 187	5 780	6 817	8 235
Valpovo	5 174	6 630	7 611	8 205

TABLICA I (nastavak)

skupina/ ¹ - naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Pakrac	4 926	6 136	7 361	8 197
Novska	3 844	5 118	6 877	8 053
Belišće	4 620	6 055	6 780	7 619
Poreč	3 006	4 328	6 418	7 585
Duga Resa	4 209	4 666	6 747	7 513
Višnjevac	1 889	3 722	6 069	7 204
Ivanić Grad	3 364	4 877	5 642	7 104
Donji Miholjac	5 015	5 169	6 044	6 935
Glina	2 412	3 419	5 790	6 933
Đurđevac	6 418	6 449	6 821	6 845
Ilok	6 193	6 683	6 700	6 775
Darda	5 145	6 382	6 512	6 751
Mali Lošinj	3 882	4 278	5 244	6 566
Dugo Selo	2 830	3 848	5 471	6 508
Borovo	5 759	11 301	13 491	6 442
Ivankovo	4 633	5 284	5 806	6 354
Ploče	3 267	4 662	5 643	6 332
Omiš	2 171	3 528	4 570	6 079
Senj	3 903	4 906	5 536	5 998
Pitomača	6 135	5 814	5 857	5 942
Otok	4 838	5 519	5 707	5 889
Kaštel Sućurac	3 567	5 579	5 516	5 825
Crikvenica	3 157	4 593	5 360	5 763
Otočac	3 889	4 752	5 195	5 404
Jastrebarsko	2 927	3 771	4 762	5 380
Kaštel Stari	1 992	2 899	4 164	5 354
Ivanec	3 456	4 064	4 718	5 342
Biograd	2 418	3 486	4 560	5 315
Pazin	3 003	3 462	4 842	5 282
Podstrana	433	404	1 979	5 240
Gunja	3 830	4 873	3 274	5 176
Vodice	2 872	3 257	4 160	5 050

¹ - Naselja su svrstana u skupine na osnovi broja stanovnika 1991.

² - Za 1961. i 1971. izdvojeni su podaci za naselja Solin, Kaštel Sućurac i Podstrana, iako su tih godina bili u sastavu naselja - grada Splita. Takva statistička preinaka je bila nužna jer se spomenuta naselja 1991. pojavljuju u tablici kao samostalna naselja

Iz tablice je vidljivo da je na području Hrvatske 1991. postojalo je 78 naselja s više do 5 000 stanovnika; ona su

ovdje uzeta kao osnova sustava središnjih naselja, posebno imajući u vidu njihov razmještaj u hrvatskom prostoru. Osnovicu sustava policentričnog razvoja predstavlja 17 naselja s više od 25 000 stanovnika. Od toga broja dva su grada (Sesvete i Velika Gorica) dio zagrebačke aglomeracije, pa je zapravo riječ o 15 gradskih središta na položajima i s prednostima za polarizaciju regionalnih funkcija višeg reda značenja. Takva se struktura središta u Hrvatskoj može ocijeniti kao uglavnom povoljna za ukupnu političko-teritorijalnu i razvojno-gospodarsku rasčlanjenost Hrvatske. U tim je središtima 1991. bilo koncentrirano 37 posto ukupnog stanovništva Hrvatske, što se u cjelini može držati umjerenom koncentracijom urbanog stanovništva na toj razini urbane hijerarhije. Kod toga, međutim, valja reći da znatan dio (40 posto) stanovništva koncentriranog u toj skupini gradova otpada na Zagreb.

Usporavanje demografskog rasta Zagreba je povezano, dakle, s usmjeravanjem razvojnih tijekova u Hrvatskoj prema složenom sustavu središta za koji se, glede prostorne organizacije, ocjenjuje da najbolje odgovara trajnim dugoročnim interesima Hrvatske. Zašto uzimamo da u hrvatskoj prostorno-civilizacijskoj situaciji i povijesnim okolnostima ima smisla “spuštati” donje granične veličine?

Ponajprije, u pitanju je urbana fizionomija tih gradića i gradova, dodatno “argumentirana” bogatstvom naslijeđa koje gradi ukupnu fizionomiju Hrvatske, te bogatstvo urbanih obilježja koja su se formirala i nestajala, u svezi s političkim i drugim okolnostima, nadržavajući u pravilu gustoćom urbanih funkcija veličinu i autonomnu gospodarsku moć gradova. To je u pojedinim razdobljima bilo izrazom imanentne spoznaje o svojevrsnom braudelijanskom naslijeđu Hrvatske, u čemu je dapače u nekim razdobljima razvitka, osjetljivošću na lokalno, odnosno na važnost lokalnog u sustavu cjeline Hrvatske, prednjačila središnja vlast. Ne čudi, stoga, npr. sve glasnije razmišljanje o potrebi da se prevrednuju pozitivni učinci dominacije austrijskog i ugarskog razdoblja na svekoliki razvitak, a posebno na urbanu preobrazbu Zagreba i Hrvatske i njezinu infrastrukturnu opremljenost, naravno, ne zanemarujući niti negativne učinke.

Funkcionalno promatrano, dakle, gradovi od 5 000 stanovnika, osim svoje uloge u gušćoj mreži gradskih naselja i ulozi u oblikovanju struktura identiteta i razvitka ruralnog svijeta i krajolika, omogućuju kvalitetniju i demografsku i razvojnu reprodukciju Hrvatske.

Naravno, broj je i karakter njihovih urbanih funkcija u svezi s gospodarskom snagom gradova, iako zbog nacionalnih interese ne smije ovisiti samo o lokalnim snagama;

no kvalitetnija distribucija tehnološki i ekološki, veličinom primjerenih sekundarnih i tercijarnih, pa i kvartarnih djelatnosti, uz uvjet dramatizacije pitanja njihove izvrsnosti i poduzetničkog mentaliteta (u pojedinim vremenima karakterističnog za “hrvatsku periferiju”), može tako postavljenom sustavu gradova garantirati vitalitet, a Hrvatskoj očuvanje njezina identiteta, zaustavljanje negativnih demografskih procesa, povezivanje u sustave veće gospodarske učinkovitosti, a, u krajnjoj liniji, i veću obrambenu sigurnost na ovom nemirnom prostoru šava civilizacija i kultura.

Pri svemu tome, a time se ovdje nećemo posebno baviti, valja voditi računa o maestralnoj Mamfordovoj perspektivi “nevidljiva grada”, što je već počeo živjeti pred našim očima bez nepotrebne fizičke nazočnosti urbanih čimbenika izvrsnosti u svakom urbanom mjestu.

Strategijski i upravljački mehanizmi

Za takav razvitak Hrvatske potrebno je, za razliku od sadašnjeg stanja nekoordiniranog strategijskog planiranja i investicija, osmisliti učinkovitu politiku glede ovlasti središnjih i lokalnih vlasti i razviti državnu instituciju za strategijsko promišljanje i usmjeravanje svekolikog razvitka. Tradicijom “dobrih vremena”, kad su središnje vlasti garantirale ukupnom nacionalnom prostoru minimum središnjosti, središnje ovlasti trebalo bi glede distribucije sredstava, brige o prostornim uvjetima i distribuciji stručnjaka, vratiti osnovnom školstvu, općoj zdravstvenoj zaštiti, veterinarstvu, pošti i telekomunikacijama, uz već postojeće vojne i policijske. Naravno, priroda velikih gradova poput Zagreba, Splita, Osijeka i Rijeke traži osjetljivost za različito postupanje i autonomiju tih gradova u tim djelatnostima, ali to ujedno pruža veće mogućnosti i sredstva za revitalizaciju i vraćanje razvojnog autoriteta većem broju gradskih središta u Hrvatskoj.

Za osmišljavanje takvog razvitka potrebno je na odgovarajući način osposobiti institucije za strategijsko planiranje i upravljanje procesima razvitka na nacionalnoj razini koje moraju kompenzirati, **uz potrebnu osjetljivost za lokalno**, nedostatak lokalnih kadrova i institucija u početnoj fazi.

LITERATURA

- Braudel F., 1998., *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* Antibarbarus, Zagreb.
- Generalni urbanistički plan Zagreba - Konceptija*, 1999., Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, Zagreb.
- Mumford L., 1968., *Grad u historiji*, Zagreb, Naprijed.

- Prostorni plan Grada Zagreba - Konceptija*, 1998-1999., Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, Zagreb.
- Rider J., 1998., *Mittleuropa*, Barbat, Zagreb.
- Rogić I., 1998., *Strategija razvitka Zagreba i Generalni urbanistički plan*, Zagreb (rukopis).
- Strategija prostornog uređenja Hrvatske*, 1998., Ministarstvo prostornog uređenja i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje Zagreb.
- Žuljić S., 1993., *Društveno-ekonomski razvitak Grada Zagreba kao osnovica za Prostorni plan Grada Zagreba - Demografski razvitak Zagreba*, Zagreb (rukopis).

Antun
PAUNOVIĆ

GLAVNI
INSTRUMENTI
STRATEGIJE
PROSTORNOG
UREĐENJA
I RAZVOJ
SREDNJIH
HRVATSKIH
GRADOVA

POLAZNE PRETPOSTAVKE

Značenje srednjih gradova za ukupan prostorni razvoj Države moguće je odrediti prepoznavanjem grada kao regionalne jedinice, potom i njegove unutarnje strukture i, na koncu, raspoloživih instrumenata upravljanja. Uvažavajući sustavne promjene u Hrvatskoj, valja postaviti neke polazne teze.

Prva teza za oblikovanje teme mogla bi biti: *“Suprotno gledištu da gradovi samo pljačkaju svoju okolinu, činjenica je da pod povoljnim uvjetima, nazočnost dobrih gradova obogaćuje i unapređuje okolinu”* (Euroazijski kopneni most, EOR, 1997.)

I dalje, pogled na srednje gradove u kontekstu urbanizacije Hrvatske: *“Oskudna ponuda životnih mogućnosti i nerazvijene institucije njihovu početnu moć bitno smanjuju. Ali, na drugoj strani, prioriteti izvedeni i strategije reurbanizacije te učvršćivanje niza posebnih pogodnosti, kao posljedice specifičnih lokalnih uvjeta života, mogu poslužiti kao izvor posebne privlačnosti”*. (UIH, 1995.)

Polazna pretpostavka je da postoje elementi na temelju kojih se srednji grad može preobraziti ponajprije na kvalitativnoj osnovi, dakle tako da ostane srednji i da se ne pomiče prema velikom i da ne imitira velike gradove u sastavnici njihove nesporne atraktivnosti. To bi značilo da “srednjost” u sebi sadrži potrebne kvalitativne elemente (stvarno i/ili inicijalno), da ona jest i središte dosta velikog područja te da, osim administrativne i osnovne gravitacijsko-uslužne sastavnice ima i drugih elemenata za središnjost, pa treba vidjeti koji jesu ili pod kojim uvjetima mogu postati pokretači razvojne preobrazbe.

Već činjenica da se u Hrvatskoj nakon njezinog osamostaljenja na svim područjima, pa tako i prostornom uređenju, provodi preispitivanje naslijeđa nastojeći uspostaviti ove vrijednosne kategorije upućuje na to da je riječ o svojevrsnom podvlačenju crte i otvaranju novog procesa u čijem je središtu kvalitativna preobrazba životnog ambijenta, u ovom slučaju ambijenta srednjih gradova. Uvažavajući, ali u ovoj prigodi ne ponavljajući povijesne konti-

nuitete i točke diskontinuiteta, zadržali bismo se na posljednjem velikom pomaku koji je snažno odredio razvojne veličine i oblike sadašnjeg trenutka gotovo svih gradova, a to je industrijalizacija poslije Drugoga svjetskog rata i učinci koje ona nosi ponajprije rastom gradova i doseljavanjem stanovništva iz okolice, a onda i oblicima urbaniteta koje su ti procesi izazvali. Taj se rast, očekivano, u tom obliku neće produžiti. To pak otvara najmanje dvije teme s kojima se prostorno planiranje mora pozabaviti. Prva je slabljenje i nestanak mehanizama koji su vodili te procese i određivali tome pripadajući koncept grada. Druga je posljedica koju će to izazvati i odnosi se na preispitivanje planskih podloga u čijoj su osnovi isti ti koncepti, ali sada u drukčijim uvjetima ostvarivanja.

Dakako, proces doseljavanja u gradove nastaviti će se, pa uz nužnu identifikaciju novih uporišta tih procesa i novih okolnosti valja uvažiti i one trajne, poglavito prostorne odrednice, neosjetljive na tu vrstu promjena. Jedna od početnih bila bi prepoznavanje "srednjeg grada kao takvog", a tek potom postupno i pažljivo približavanje sistematiziranju svih sastavnica fizičke i funkcionalne strukture, i to onih zajedničkih, ali i specifičnih za određen grad. Promišljanje razvoja srednjih gradova na način preobrazbe nužno će biti intonirano promatranjem grada u onome što on jest i čime raspolaže, i to usmjeravajući pozornost na formirane strukture, a tek potom na rast i fizičko širenje u prostor.

U dosta širokom i zasada nedostatno sagledanom spektru mogućeg djelovanja riječ je vrlo generalizirano o vanjskim i unutarnjim čimbenicima.

- U razvoju treba računati na položaj grada u sustavu središta države na kojoj razini srednji gradovi imaju ili će dobiti određeno značenje što će odrediti njihovu startnu poziciju u razvojnim procesima koji slijede.

- Grad je definiran kao glavna točka regionalnih prostorno-razvojnih sustava u kojem on sam i njegovo okruženje čine cjelinu i tako oblikuju opći identitet područja.

- Grad i građani unutar sebe, bez obzira na vanjske čimbenike, mogu razvijati kvalitetu života koja će uroditi prepoznatljivim ambijentom, a onda djelovati i prema okolici.

- Predmet preobrazbe su postojeće i nove strukture (dakle, napuštanje isključivosti nove izgradnje za zadovoljenje potreba razvoja), a na određen način i sve zone, a ne samo centri kao nositelji urbaniteta, držeći da se osjećaj za visok urbanitet u središtu rađa i dalje od njega, kao slika kvalitetnog ambijenta-života uopće.

- Razvoj se oslanja na više planskih-intervencijskih slojeva, pri čemu generalni pogled nije dostatan već je potrebna raščlamba unutarnje strukture i uključivanje aktivne, dinamičke sastavnice razvoja.

Ispod (ili povrh) svega stoji zakonska infrastruktura koja omogućava, potiče ili koči željene procese te je tako i sama predmet promjena u duhu željene preobrazbe. Iako je prostor razvoja cijeli postojeći i planirani prostor grada, valja uvažiti i barem ravnopravno razmatrati promjene i preobrazbe postojeće strukture (manja ulaganja u uređenje i poboljšanje ambijenta i prostornih sustava, fragmentarna gradnja-interpolacije-rekonstrukcije) sa stvaranjem novih struktura (veće investicije, promjene ili novi sustavi). Iskustva iz vremena ratnih djelovanja, manifestirana u upornom popravljaju grada i stvaranju živahnosti pod nemogućim uvjetima, vrlo su instruktivna i iako na marginama velikih razvojnih poteza, sadrže nit koja bi mogla objasniti i onu nefizičku sastavnicu preobrazbe.

SREDNJI GRADOVI KAO DIO PROSTORNO RAZVOJNE STRUKTURE DRŽAVE

Glavne postavke Strategije prostornog uređenja države

Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, kao krovni dokument prostornog uređenja na razini države, donesen odlukom Hrvatskog državnog sabora 1997. godine, a utemeljen Zakonom o prostornom uređenju iz 1994. zamjenjuje Prostorni plan Hrvatske (PPH-1988.) i daje elemente za uspostavu sustava središnjih naselja.

Strategija slijedi zakonski određena načela prostornog planiranja od kojih treba izdvojiti ona o **ravnomjernijem razvitku i racionalnijoj uporabi prostora** kao odrednice temeljem kojih valja razmatrati i dosadašnje modele urbanizacije i planove razvoja gradova. Stoga se može zaključiti kako se hrvatski prostor u najvećem dijelu neće oblikovati potpunom urbanizacijom (kao primjerice neke zapadnoeuropske regije), a srednji gradovi jesu i treba ih razvijati kao točke podrške ravnomjernijeg razvitka i mjesta koncentracija između manjih gradova i naselja te praznog i ruralnog prostora. Jedno od uporišta Strategija nalazi u ocjeni da je mreža središta-gradova u Hrvatskoj s tog gledišta vrlo povoljna te naglašava važnost srednjih i malih gradova za osnaživanje ukupne prostorno razvojne strukture države. Tom konstatacijom i onom o nedostatnoj funkcionalnoj osposobljenosti gradova potvrđuje se opredjeljenje za kvalitativnu preobrazbu, a ne rast ili promjene sustava središta

kao ključne za postizanje strateških ciljeva ravnomjernijeg razvitka i poboljšanja kvalitete života.

Strategija nadalje daje pregled skupine gradova s glavnim elementima urbaniteta te racionalne i učinkovite organizacije prostora, izdvajajući sljedeće važnije stavke:

- razviti elemente policentričnog i što je moguće ravnomjernijeg modela prostornog razvitka osloncem na mrežu gradova i središnjih naselja;
- gradove razvijati tako da svojim funkcijama postanu dosta snažni i atraktivni kako bi bili stvarna središta interesa i pružanja usluga na optimalnim distancijama;
- racionalno iskoristiti postojeće tkivo, što znači potražiti prostor i opcije razvoja unutar grada te osigurati prostor javnog interesa, čime se ističe problem unutarnje prostorno-funkcionalne strukture grada i neprimjerenih dimenzija oblika zauzeća prostora;
- transformirati velike gospodarske zone (u pravilu ugaslih programa) a pri tome postignuti dva efekta: ne ponavljati ovisnost o dominirajućim industrijama te na tom prostoru započeti nove programe i pokrenuti gospodarsku dinamiku kao preduvjet ostalim oblicima razvitka;
- sustavno opremiti gradsko zemljište komunalnom infrastrukturom kao uvjet daljnje izgradnje i čimbenik usmjerenja razvoja u strateški važna područja.

Za očekivati je, dakle, da će strateška dimenzija uloge srednjih gradova dobiti odgovor u instrumentariju i potezima državne politike. Tome uporište postoji u Strategiji (očekivano i u politici-politikama), jer se ona poziva na Hrvatsku kao zemlju gradova, na policentričan razvojni model, na važnost gradova (osobito srednjih i manjih) u širem okružju. No, pitanje je kojim i kakvim instrumentima treba i može intervenirati država da bi srednji grad dobio primjeren okvir za djelovanje unutar i oko sebe. Već sama strateška dimenzija urbanizacije u "srednjem polju" urbaniteta nagovještava da je riječ o sustavnoj kategoriji procesa, a ne (samo) o snalažljivosti na tom području.

Važno je, međutim, napomenuti da iza općih strateških ciljeva nedostaju specifični ciljevi u odnosu na razvitak i preobrazbu poglavito srednjih gradova, i to s gledišta uloge samog grada u regiji, zatim u odnosu na funkcije s kojima ta preobrazba računa te, na koncu, u odnosu na način na koji će se ti ciljevi postignuti. U planovima je, naime, primjetna deklarativnost i opća mjesta uz uporabu unificiranih odredbi ili prepisivanje na primjer zagrebačkih dostignuća u *dovršavanju cjelina, urbanim potezima, višem stupnju urbaniteta*, često bez dosta jasne predodžbe o tome što bi to imalo biti u konkretnom gradu.

Činjenica je da prva skupina od četiri veća i 10–13 srednjih gradova, koja dosta ravnomjerno pokriva teritorij države, relativno dobro i funkcionira, što potvrđuje postojanje apriornih uporišta vitalnosti. Odabranu skupinu gradova obilježavala je snažna industrija nacionalne važnosti, izuzevši Dubrovnik. Budući da je ta gospodarska grana trpila učinke tranzicije čak do potpunog gašenja, to predstavlja jedan od ključnih razvojnih izazova. S druge strane, aktualizira se pitanje osnaživanja usluga čime bi ti gradovi trebali zauzeti važniju ulogu u zadovoljenju potreba šireg područja i tako uravnotežiti sustav naselja između velikih gradova i malih (lokalnih) središta.

Pregled “vanjskih” okolnosti

Iako je kumulativno djelovanje više čimbenika karakteristično upravo za privlačnost grada, nužno je (makar i uz prigovor o metodskoj redukciji) izdvojiti nekoliko gledišta bitnih za početni položaj srednjeg grada u procesu njegova osnaživanja.

Pozicija u državnim i međudržavnim vezama

Blizina granice i položaj u okviru još neoblikovanih ali mogućih, na primjer srednjoeuropskih ili mediteranskih relacija, očekivano bi trebala potaknuti razvitak specifičnih graničnih ekonomija i razmjenu, uvažavajući različite okolnosti zapadnih, južnih i istočnih granica (Varaždin, Vukovar, Slavonski Brod). Taj pokretački čimbenik djelomično je u rukama grada, jer može sam dinamizirati razmjenu, ali većim dijelom ovisi o državi u pogledu carina, cijena i drugih regulacijskih okvira. Položaj na ključnim prometnim pravcima odražava se ponajprije u tranzitnoj funkciji koja nije nužno i urbana, osim što garantira relativno stalnu zaposlenost nekih sektora. Promjena polova interesa nakon samostalnosti država bivše Jugoslavije mogla bi utjecati na jače pomake, jer se otvaraju važni pravci sjever-jug i istok-zapad mimo posavske osi. I ta komponenta još nije profunkcionirala iz poznatih razloga prometne neključnosti u europske sustave, osim donekle na turističkim pravcima. Nedovršeni politički procesi u hrvatskom okružju rezultirali su time da srednji gradovi nisu čvrsto pozicionirani u mreži utjecajnih silnica. No, činjenica je da Varaždin, Karlovac i Slavonski Brod leže na europskim pravcima i da tu poziciju osjećaju i danas (iako prečesto kao prometni problem), a da su jadranski gradovi još uvijek prilično prometno izolirani očekujući izgradnju važnih obalnih-zaobalnih prometnica.

Regionalna pozicija i dominantno gospodarstvo

Izuzevši ličko-velebitski prostor, veći i srednji gradovi ili jača urbana središta raspoređeni su relativno ravnomjerno na distancijama koje zaokružuju približan radijus od 50–70 km. To je jedna od ključnih činjenica na kojoj počiva realnost policentričnog modela razvoja zemlje. Razlike s tog gledišta su sljedeće:

- grad u širokoj regiji bez jačih centara (Sl. Brod na primjer) pojačava regionalnu centričnost;
- gradovi blizu jedan drugom (srednjedalmatinski, Vukovar i Vinkovci) međusobno konkuriraju, a tek fragmentarno dijele regionalne funkcije;
- gradovi sa snažnom i gusto naseljenom okolicom (Varaždin) *a priori* su snažniji centri;
- gradovi u teškoj konfiguraciji (Požega) ili smješteni na krajnje udaljene točke državnog teritorija (Dubrovnik) djeluju izolirano;
- gradovi u blizini velikih gradova (Karlovac, Sisak, Vukovar, Šibenik) pod njihovim su utjecajem, što bi ih moglo unaprijediti računajući na interes velikog grada da se oslobodi pritiska, ali zasada su učinci obrnuti i teško konkuriraju na području usluga iznad razine dnevnih (primjerice Velika Gorica).

U pogledu vezanosti razvoja uz resurse šireg područja riječ je o obalnim gradovima (lučke i prateće funkcije jadranskih gradova, Vukovara u kontinentalnom dijelu), gradovima u poljoprivrednom ambijentu (Koprivnica, Bjelovar), naslijeđenoj dominantnoj industriji (primjerice Sisak, Koprivnica) što sve utječe na profiliranje gospodarstva u gradu ili okružju koje gradu daje servisnu, potrošačku i druge potpore. Pri tomu, za preobrazbu se računa s potencijalom, a ne stvarnim stanjem gospodarstva koje je trenutačno u krizi, ugaslo ili potpuno uništeno, kao u Vukovaru na primjer. Ključna pozicija jadranskih gradova glede strateške gospodarske grane turizma daje bar polazne pretpostavke za osiguranje posjetitelja i potrošača. No, za urbanitet su nedostatna dva mjeseca dinamike uz skupoću usluga koje moraju pokriti troškove za cijelu godinu. Zastoj zbog rata najbolje je razotkrio osjetljivost oslonca samo na turizam, ali je otkrio i drugu činjenicu – da je grad opstao u kriznim vremenima sa začuđujućom vitalnošću. U glavne resurse ubraja se, dakako, ljudski potencijal, pa je napućenost područja jedan od čimbenika u kvantitativnom ali i strukturnom (kvalitativnom) smislu.

Dominantna ili posebna funkcija grada u regiji i državi

Antun Paunović
Glavni instrumenti strategije
prostornog uređenja i razvoj
srednjih hrvatskih gradova

Grad određen posebnim položajem i specifičnim “rijetkim” institucijama jest poseban, bez naglašene konkurencije. Takav položaj donosi potporu šire zajednice, države, što mu također daje apriorne razvojne okvire koji mogu proširivati utjecajnost, pogotovo ako se poklope s drugim prednostima (primjerice kulturne funkcije Dubrovnika, lučke Vukovara, energetske Siska i prometne Karlovca). Nedvojbeno je postojanje visokih učilišta-fakulteta i znanstvenih institucija vezanih uz specifičnost resursa ili tradicionalno gospodarstvo jedna od važnih dijelnica između kategorija središta (Zadar, Pula, Sisak, Varaždin, Slavonski Brod). Valja se podsjetiti: “*Intenzitet regionalnog utjecaja je u odnosu s brojem i stupnjem tercijarnih funkcija. No, uz to je nužno i postojanje jake, ali određene industrije koja je sposobna da stimulira istraživanja kao i da pojača indukciju tercijarnog sektora*”. (Marinović-Uzelac, 1986.)

Mogući učinci položaja i razvojnih predispozicija

U postupku pridobivanja mišljenja jedinica lokalne samouprave o Strategiji i Programu prostornog uređenja države valja zabilježiti aspiracije gradova da zauzmu što viši položaj na ljestvici središta, temeljen pretežito na broju stanovnika i gravitacijama. Osobito poticajna bila je naznaka moguće državne važnosti nekih gradova što je, naravno, asociralo na snažnije angažiranje države i njezinih institucija u razvoju tih gradova. To je, doduše, točno u onom dijelu u kojem hijerarhija resornih institucija korespondira s političko-teritorijalnim ustrojem (na primjer mreže i rang objekata društvenih djelatnosti), zatim u dijelu specifičnih dispergiranih funkcija i institucija koje opslužuju veće područje od županije. Međutim, od tri razine uprave i samouprave (državna, županijska i lokalna), županijska kao srednja pozicija garantira ono što se u taj rang ubraja, a rasprava ima smisla ako se te funkcije decentraliziraju.

Funkciju grada definiraju zadane i izabrane funkcije, dakle one koje se pojavljuju iznad osnovnih potreba stanovništva, a veći broj i vrsta djelatnosti grad čine jačim i zanimljivijim. Prema tomu, borba za poziciju na ljestvici relevantna je samo iznad zagwarantirane županijske funkcije i rezultat je drugih poteza i ulaganja koja mogu biti i s državne razine. Te “više” i posebne funkcije gradova uglavnom su već određene, osim još nedefiniranog i neafirmira-

nog graničnog položaja kao pokretača gospodarskih aktivnosti.

Apriorne prednosti uvjetuju i instrumente djelovanja, uz ocjenu da su te vrste prednosti često shvaćene kao gotova stvar koja će sve riješiti, a ne kao imput za promjene te da se veličina (izražena brojem stanovnika) još uvijek čita kao garancija poboljšanja pozicije. Upiranje pogleda u državu nije čudno ako se uzme u obzir oslabljeno gospodarstvo bez kojeg nema razvitka, ali i zbog navika dirigiranja odozgo. Pri tomu se lako zanemari mogućnost da grad svoju snagu potraži transformacijama poglavito iznutra, prepoznavajući vlastita razvojna uporišta, unatoč tomu što je prvobitno bezgranično povjerenje u poteze probuđenog privatnog sektora trenutačno u kušnji i tek se nazire moguća urbanotvornost takvih inicijativa. Uzroke tomu treba tražiti u nerazvijenosti tog sektora (i regulative), ali i nerazvijenosti instrumentarija upravljanja gradom.

Vanjski čimbenici imaju ili bi tek morali imati utjecaj na ponašanje gradskih vlasti koje moraju pripremiti mjesto pokazivanja takvih imputa. Varaždin, Karlovac ili Slavonski Brod, na primjer, ovise o državnim intervencijama u prometu, ali cilj nije samo poboljšan tranzit nego i korist od tranzita. Dubrovnik jest grad posebno važan za nacionalni identitet, ali i "svjetski" grad, pa ima podršku u osnaživanju kulturnih i znanstvenih institucija i, dakako, u posebnim oblicima turizma. Isto tako je jasno da, na primjer, luke neće same po sebi biti važniji čimbenik razvitka jer ovise o prometnom zaleđu i drugim prometno-gospodarskim procesima koji se događaju i oblikuju izvan grada. No, očekuje se da gradske vlasti prepoznaju te motive i "vanjske" impute, sudjelujući poduzetno u oblikovanju širih razvojnih koncepcija te reagiraju iznutra kako bi grad polučio višestruke efekte preobrazbe. Može se primijetiti kako su, na primjer, Varaždin i Čakovec iskoristili određene prednosti položaja stvorivši visok i prepoznatljiv stupanj urbaniteta, i iznad onoga što je bila povijesna ili neka druga danost.

Čimbenik ublažavanja razlika uočeni na početnoj poziciji je svakako razvijenost prometne mreže. Ona je danas slaba, u budućnosti će biti odlučujuća, no još uvijek nedostatna za ozbiljnu preobrazbu. Kralovac, iako je izrazit regionalni centar s poklopljenih nekoliko pogodnosti, izgubio je privlačnost kad je autocestom povezan sa Zagrebom. Jači motiv očito bio je postati Zagrepčaninom na 50 km udaljenosti.

U današnjim okolnostima mora se računati na još jedno područje djelovanja, a to su generalne sanacije s drastičnim primjerom Vukovara. Na poseban način to se od-

nosi i na Sisak, Šibenik, Karlovac, Slavonski Brod, Dubrovnik, dakle one gradove koji su bili izloženi ratu i ovisili o dominantnoj gospodarskoj grani ili još teže jednom gospodarskom subjektu.

PROSTOR GRADA I UNUTARNJA PROSTORNO-FUNKCIONALNA STRUKTURA

Razvojno i prostorno-plansko naslijeđe

Monografija Urbanističkog instituta Hrvatske (UIH) povodom 40 godina djelovanja (UIH, 1987.) omogućuje pregled razvoja urbanističkog planiranja u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata, prepoznavajući tri generalna razdoblja. Prvo obilježavaju dokumenti obnove i poslijeratne izgradnje od čega su karakteristične *Direktivne regulacijske osnove* kakve su bile, na primjer, za Slavonski Brod, Sisak, Varaždin, Karlovac. Urbano planiranje se na tom tragu razvija u *Studije generalnih urbanističkih planova*, (GUP) pa i prve takve planove, na primjer GUP Dubrovnika iz 1969., Vinkovaca 1971., Zadra 1972. temeljene na prvom Zakonu o urbanom i regionalnom planiranju iz 1964. Drugo razdoblje su sedamdesete, a posebno nakon donošenja Zakona o prostornom uređenju 1973. koji uspostavlja vrlo kompleksnu i interdisciplinarnu metodu i sadržajnu strukturu planova, uključivši i zaštitu okoliša. U tom razdoblju gradovi su dobili svoje cjelovite i u današnjem smislu kompletne generalne urbanističke planove s modelskim osnovama koje se u glavnim postavkama protežu sve do danas, bez obzira na kasnije izmjene i dopune. Nakon Zakona iz 1980. slijedi nova generacija planova, ali najčešće u obliku izmjene i dopune (cjelovitih elaborata ili fragmentarno) u kojima se, poglavito kasnih 80-ih i početkom 90-ih, pojavljuje problematiziranje rasta i preispitivanje razvojnih uporišta, praćeno potrebom za racionalnijim i provedljivijim koncepcijama uporabe prostora, što se tada često nazivalo planerskim pristupom "iz grada".

U tom najkraće i načelno danom okviru valja izdvojiti dvije skupine pitanja koje obilježavaju taj dio povijesnog razvitka i koje imaju najveći utjecaj na sadašnju situaciju i planove. Prva skupina pitanja odnosi se na regulacijski okvir i metode iz kojega valja izdvojiti nekoliko bitnih činjenica:

- prostorno planiranje postalo je *Zakonom o prostornom planiranju i uređivanju prostora* iz 1980. kao dio društvenog planiranja;
- gradsko zemljište bilo je u "društvenom vlasništvu", kompleksniji zahvati provodili su se deposedacijom bez

vlasničko-pravnih problema, što je pogodovalo kompleksnim zahvatima, bilo da je riječ o novim kompleksima ili totalnim rekonstrukcijama postojeće strukture, ocijenjene kao smetnje rastu i novim oblicima urbaniteta;

- uređenje grada provodilo se temeljem *Zakona o građevinskom zemljištu* koji je vezao to pitanje na prostorne, a osobito detaljne planove;

- građevinsko područje uvedeno je Zakonom iz 1980. tako što se ono određuje u Prostornom planu općine, a obuhvat GUP-a nije se nužno poklapao s građevinskim područjem;

- početno izrazito diferenciranje prostora po namjeni kasnije se mijenja uvođenjem mješovitosti namjene i integriranjem djelatnosti u "opće", a poglavito stambene strukture;

- u prostornom planiranju sve više dominira normativna sastavnica, plan je propis.

Detaljnim (provedbenim) planiranjem u pravilu se nastojalo pokriti čitav urbani prostor. Međutim, provedbeni uspjeh zabilježen je za nove kompleksne zone, ali je ostao upitan za područja rekonstrukcije, osobito kad su tom planskom razinom bila obuhvaćena čitava središnja područja i kad su unificiranim instrumentarijem pokrivanе različite situacije, različitog stupnja argumentiranosti, sa i bez stvarnog nositelja realizacije. Tako je velik dio baš provedbenih planova ostao nerealiziran, a zbog općih promjena postao i neprimjeren za nove okolnosti, pa su mnogi često stavljeni izvan snage.

Druga sastavnica odnosi se na koncepte i modele pri čemu je moguće prepoznati neke procese, pojave i ključne pozicije važne za razvoj srednjih gradova te izreći kritički stav. Može se prihvatiti opća konstatacija da su generalni urbanistički planovi (GUP-ovi) iz 70-ih u pravilu bili ambiciozni i težili rastu kao sinonimu za napredak te ih obilježava:

- velik udjel novih industrijskih i stambenih (kolektivnih) zona;

- nerealne prigradske prometne mreže-obilazni sustavi koncipirani iznad financijskih mogućnosti grada, ali i države;

- idelizirana slika zelenila (urbano, zaštitno) koja je velikim dijelom ostala livada;

- unificirane i jednoznačne odredbe za individualnu izgradnju.

Činjenica je da su svi izabrani gradovi zabilježili porast broja stanovnika od 1948. do 1991. za oko tri puta, ali i to da je nakon 1971. ta dinamika rasta znatno usporena. Planske projekcije do 2000. (temeljene na trendu porasta

broja stanovnika u razdoblju 1948.–1971.) kretale su se tada s povećanjem do 2,5 puta. Danas, pred 2000-om godinom, ostvarilo se to da nijedan grad nije ostvario planske veličine. Zadar je u postotku najbliži projiciranoj veličini (76 340 st. od planiranih 100 000) s povećanjem broja stanovnika za 4,5 puta u odnosu na 1948. godinu. Šibenik i Vinkovci su najbliži očito realnije planiranim veličinama (oko 50 000 st.), a Karlovac s 59 000 najdalje od planskog broja iz 1975. god od 100 000 st.

No istodobno sa značajnijim projekcijama povećanja broja stanovnika gradova u prostornim planovima općina (PPO), planirano je povećanje broja stanovnika i u ostalom dijelu općine, iako se u većini naselja bilježio pad broja stanovnika. Tako je od 1971. do 1981. Karlovac dobio 7500, a ostali dio općine izgubio 3200 stanovnika. Takve projekcije dovele su do apsurdna po kojem bi, kada se zbroje sve planske veličine, a pogotovo ako se zbroje površine građevinskih područja i pretpostavljene gustoće, broj stanovnika Hrvatske bio puno iznad realnog.

U revizijama GUP-ova iz kasnih 80-ih uočavaju se ne-realnosti izvedbe zamišljenih koncepcija, neravnoteža segmenata (stambenu izgradnju nije pratila odgovarajuća oprema infrastrukturom, javnim funkcijama), pa i manjkavost provedbenih odredbi u odnosu na oblike intervencija kojima su se zadovoljavale određene potrebe i nove inicijative. Stoga je došlo do preispitivanja ranijih koncepcija GUP-ova, poglavito s gledišta racionalizacije uporabe prostora na generalnoj razini, a potom raščlambom na sastavnice pojedinih područja otkrivajući i prostorne rezerve skrivene u formiranim strukturama. S tog gledišta može se izdvojiti nekoliko tipičnih problemskih pozicija. Jednu ilustrira GUP Karlovca iz 1989. (UIH) u kojem se osvrće na GUP iz 1975., smanjujući planiran broj stanovnika sa 100 000 na 65–70 000. Iza toga, dakako, slijedi nov problem, na suprotnoj strani od onog koji je uočen u fazi razvojnog zamaha kad su planovi sustizali potrebe rasta, pa je postojao manjak planski artikuliranog prostora. Riječ je o tome da prevelike površine namijenjene izgradnji također izazivaju neželjene posljedice, jer instrumenti provedbe nisu garantirali očuvanje tih površina za kasnije potrebe pa se gradnja razvukla po prostoru dezintegrirajući urbanu cjelinu u svakom (oblikovnom, funkcionalnom, infrastrukturnom) pogledu. Stoga je zanimljiv pokušaj planskog pristupa tom problemu u spomenutom planu: *“Bit promjena nije samo kvantitativnog značenja ... budući da je teško i dalje smanjivati površine predviđene za stanovanje ... morat će biti zastupljena selektivnost u izboru lokacija za gradnju, jer će samo*

to omogućiti koncentraciju sredstava i kvalitetno opremanje grada.”

U GUP-u Zadra (UIH, 1989.) koji od srednjih gradova bilježi najveće transformacije i rast, uočava se nekoliko tipičnih problema: *“Zemljišna politika u gradovima i općinama nedostavno je definirana. Neriješen sustav financiranja utječe na to da komunalna infrastruktura postaje sve više ograničavajući čimbenik stambene izgradnje i gospodarskog razvika. Cijene komunalnih usluga formiraju se ispod razine stvarnih troškova. Grad i općina ne raspolažu kompletnom evidencijom i katastrom komunalnih instalacija”*. Taj plan sadrži teške dijagnoze koje bi se mogle primijeniti i na dosta drugih gradova: *“Od tri aspekta strukture grada (po mišljenju Framptona) teritorij, kulturni sloj grada, tehnologija, samo je teritorij grada proširen, i to bezlično i unedogled. Teritorijalni razvoj grada uništio je kulturni sloj. Priroda grada svedena je na male beznačajne oaze. Reurbanizacija grada vrlo je teška i graniči s utopijom.”*

Gospodarski okvir prostorno-planskim odrednicama oblikovan je u promatranim gradovima po sličnim parametrima, a dosta je tipična formulacija u GUP-u Šibenika iz 1988 (UIH, 1988.): *“U planovima višeg reda Šibeniku je dodijeljena uloga organizatora industrijske propulzije u regiji. Bit će potrebno čvršće definirati planove razvoja (bazična industrija, pomorstvo, turizam i ugostiteljstvo, promet te oaze svremene poljoprivredne proizvodnje)”*.

No zanimljiv je i primjer GUP-a Vinkovci kao vrlo uredno i pregledno metodski izrađenog plana, i to još 1971. godine, koji tada predviđa porast broja stanovnika s 29 000 na 60 000. Autori plana tvrde: *“Prikazani prostorni razvoj grada za razdoblje oko 30 god. i predviđene zahvate teško je mjeriti današnjim ekonomskim i tehničkim mjerilima. Stoga ovaj plan ima samo indikativno značenje koje ukazuje na prostorne mogućnosti grada”*. Taj kratak izvod otkriva mnogo tipičnih situacija, od one da je ponuđen određen model grada mimo stvarnih gospodarskih uporišta (dakle moguća idealna slika) do one da anticipira kasnije problematiziranu čvrstoću projekcija i dimenzioniranja, a time i planerske definicije na relaciji koncept-obvezatni elementi provedbe.

U tim okolnostima valja izdvojiti pojavu s kojom se urbano planiranje srednjih gradova danas susreće. Na prvom mjestu to je **nedovršenost** kao rezultat slabljenja mehanizama kompleksnih zahvata i uočavanja preambicioznih projekcija. Kad je kompleksna realizacija cjelina zastala, za potrebe nekih gradskih funkcija i stanovanja prostor je pronađen na periferiji, preskačući nerealizirane središnje zone koje su danas ponovno u središtu interesa,

ali u drukčijim vlasničkim okolnostima. Najveći dio danas neiskorištenih površina odnosi se uglavnom na planirane zone rada, često i kolektivnog stanovanja, športa i rekreacije, ali i na zone predviđenih totalnih rekonstrukcija.

Oblikovne implikacije obilježava jasnija izdiferenciranost zona na generalnoj razini i primjena općih oblikovnih dostignuća tog vremena, praćena imitacijama rješenja iz velikih gradova, ali najčešće interpretirana reducirano. U pogledu utjecaja razvojnih trendova na oblikovanje dotada relativno izbalansiranog tkiva ključno je unošenje moderniteta 50-ih u relativno skromnim dimenzijama i formama, a potom agresivnije i ambicioznije 70-ih kad se izrazilo uglavnom u tri oblika: **“rekonstrukcijski šok”** u središtima, **pojedinačne intervencije u postojećoj strukturi i nove kompozicije** izdvojene iz povijesnog konteksta.

Prvi koraci napuštanja obitelji malih gradova i “osrednjosti” te ulazak u red važnijih, srednjih gradova značili su: postati veći i sličiti velikom gradu. Najprepoznatljivija pojava je, dakako, neboder, visoka i velika građevina. Drugi tipični sadržaj nove oblikovne forme bio je robna kuća, kasnije banka, u središtu ili na rubu središta, a treći kolektivno stanovanje koje je imitiralo velikogradske urbanizam i arhitekturu (opet neboderi) stvarajući “nove gradove” – četvrti. Ilustrativan je primjer novog gradskog stambenog naselja Borovo u kojem nije prepoznata naslijeđena kvaliteta višestambenih jedinica u parkovnoj strukturi iz doba “Bate”, kao moguća inspiracija za rješenje masovne stambene izradnje započete 60-ih. Umjesto toga kupljeni su tipski projekti 16-katnih nebodera iz Slovenije i tako obilježili mjesto kasnijeg širenja zone visoke izgradnje po planskom predlošku koji se ne može čitati drukčije nego kao “slučajni formalizam” saganja kuća po ledini sa skromnim ili nikakvim uređenjem javnih površina. Srednje gradove obilježava i velik udjel individualne izgradnje i prijelaznog pojasa prema ruralu, odnosno u obalnim gradovima prema zonama vikendica. U oba slučaja riječ je o prostoru bez identiteta, regionalnih i kulturnih obilježja čemu su pridonjele i unificirane odredbe za tu vrstu izgradnje, ali isto tako i masovna pojava bespravne izgradnje.

Sustavna analiza planova izvršena je na temelju GUP-ova izrađenih u Urbanističkom institutu Republike Hrvatske od 1975.–1994. god. u okviru studije: *Analiza prostornih planova gradova i važnijih naselja*. Podaci u ovom radu dopunjeni su radovima za područje Dubrovnika, Varaždina i Vukovara (vidjeti literaturu).

Međutim, nekoliko činjenica relativiziraju podatke. Prvo je neujednačenost metode i obuhvata u samim planovima.

Tako su, na primjer, građevinska područja, obuhvat plana i određenje zona po namjeni oblikovani po različitim kriterijima. Taj pregled omogućava uočavanje i nekih disproporcija, kao što je razlika između obuhvata GUP-a i građevinskog područja. Najizrazitiji je primjer Pule s obuhvatom GUP-a od 6350 ha, a građevinskog područja 2305 ha. Obuhvat šireg područja je s planerskog gledišta razumljiv (grad i okolica čine cjelinu), ali problem nastaje zbog toga što se graditi može samo unutar građevinskog područja, pa su se pojavile dvije kategorije definicija: jedna za utvrđen prostor grada, a druga za okolne strukture koje mogu postati gradivim tek u odredbama Prostornog plana općine. Druga deformacija rezultat je tumačenja regulative po kojoj se u granicama GP ne može planski odrediti poljoprivredno zemljište. Zbog toga su sve takve površine u GUP-ovima morale biti tretirane kao funkcionalno, a većim dijelom zaštitno zelenilo. Tako je taj dio u bilancama površina često nerealno velik, a istodobno deformira podatke o gustoćama grada. Na koncu, moguće je obraditi samo planske veličine, a ne i stvarne (postojeće stanje), jer u obvezatnom sadržaju i metodi izrade planova nije postojala obveza iskazivanja stvarnih, postojećih veličina.

Generalne i specifične bilance i pokazatelji

Riječ je o osnovnim oblicima i dimenzijama zauzeća prostora koji pokazuju odnose s gledišta racionalnosti uporabe prostora, a koji imaju neposredan utjecaj na troškove održavanja grada. Ti iskazi sastavni su dio prostorno-plannerskih analiza planskih veličina iskazanih GUP-ova iz spomenute studije. Tome treba dodati i podatke i bilance po ostalim važnim kriterijima koji pokazuju ostvarivost planova i konkretnih namjera u odnosu na različite okolnosti. Utvrđujući pripadnost temeljnih prostornih kategorija određenom pravnom, financijskom ili funkcionalnom okviru, problem preobrazbe pomiče se iz sfere statičkog (prostornog) prema dinamičkom planiranju. O tim okvirima ovise oblici intervencija, odnosno poslovi koje treba obaviti u realizaciji planskih postavki, i to za određeno područje ili pojedini sektor (primjerice raspoloživost prostora i druge oklonosti za ostvarenje programa stambene izgradnje).

Fizička zauzetost i iskorištenje prostora

Relevantni planski podaci i pokazatelji fizičke zauzetosti:

- **Građevinsko područje:** stvarni i planirani prostor izgradnje grada. Veličine se kreću od 1573 ha (Šibenik) do

4516 ha (Sl. Brod) i označavaju način osiguranja prostora za razvoj sličnih dimanzija, ali u različitim geografskim i kulturno-povijesnim uvjetima.

- **Gustoća naseljenosti grada:** izvedena iz planiranog broja stanovnika i površine građevinskog područja kreće se od 18 st./ha (Sl. Brod) do 39 st./ha (Zadar) ili prosječno oko 30 st./ha.

- **Potrošnja zemljišta po stanovniku** pokazuje orijentacijske planske veličine od 255 do 500 m²/st. Prema mišljenju Borharda, za srednje europske gradove veličine od 20 000 do 60 000 st. potrošnja se kreće od 200–300 m²/st.

Grad	postojeći br. st.	planirano st.	površina GP u ha	gustoća grada st./ha	zauzetost m ² /st.
VARAŽDIN	41846	76000	2461	30.9	324
SISAK	45792	56200	2851	19.7	500
KARLOVAC	59999	70000	2409	29.1	344
ZADAR	76343	100000	2550	39.2	255
ŠIBENIK	41012	60000	1573	38.1	262
DUBROVNIK	43376	46780	1808	25.9	380
PULA	62376	70000	2305	30.4	330
SL. BROD*	55683	80000	4516	17.7	565*
VUKOVAR	44639	75000	2657	28.2	354
VINKOVCI	35347	51900	1650	31.5	318
UKUPNO	505766	685880	24780		

* nerealno zbog velikog obuhvata i nedostatne izdiferenciranosti zona

TABLICA 1
 Osnovne planske veličine
 prema GUP-ovima*

Podaci o postojećem stanju i stvarnim gustoćama iskazuju se tek novoj generaciji prostornih planova, bilo da je riječ o najnovijim revizijama GUP-ova ili analizama za potrebe županijskih prostornih planova, a bave se postojećim dimenzijama grada: *izgrađeni dio građevinskog područja (ili formirana cjelina grada), postotak od ukupnog građevinskog područja, stvarna gustoća grada i potrošnja zemljišta.*

Grad	gradsko područje ha	izgrađen dio gr. pod. ha	stanov- nika 1991.	gustoća gr. pod. st./ha	m ² /st. gp/izgr. dio
VARAŽDIN	2461	1200* (49%)	41.800	35	585/287
DUBROVNIK	1808	770 (43%)	43.400	56	420/178
VUKOVAR	2657	1125 (42%)	44.600	40	600/252

* procjena

TABLICA 2
 Postojeća zauzetost
 prostora grada

Gustoće ili potrošnja zemljišta po stanovniku vrlo su različite jer je riječ o različitim tipovima urbanih struktura (mediteranske, panonske, brdske). Vidljivo je da su građevinska područja dvostruko veća od stvarnog grada te da je potrošnja zemljišta izračunata prema GP nerealni podatak, a neto potrošnja (izgrađen dio grada) prihvatljiva je za taj tip i veličinu grada. Stvarne gustoće grada, dakle, znatno su veće od onih koje se mogu utvrditi na temelju građevinskog područja, ponajprije zato što obuhvaćaju velik dio neurbanih struktura, a zatim i zato što se u pravilu planiraju velike površine zelenila i radnih zona. Stoga se relevantnom uzima stambena gustoća (bruto površina zona stanovanja) koja se kreće od 45–60 st./ha. U pravilu veći gradovi imaju veće gustoće, a potrošnja prostora po stanovniku opada što je grad veći, odnosno raste što je grad manji.

Podaci o zauzetosti prostora zanimljivi su s kvantitativnog gledišta, ali i s gledišta pojava koje otkrivaju vezu rasta i njegove prostorne interpretacije, kao zakonitost ili izuzeci (tendencije i motivacije u formiranju građ. područja, industrijskih zona, unificiranost individualiteta i druge). Takve konstatacije upućuju na određenu plansku-regulacijsku razinu, određene subjekte i instrumente zemljišne politike. No, pitanje je prepoznaju li gradske vlasti uopće navedene podatke kao bitne za upravljanje gradom.

Ako temeljni pokazatelji racionalnosti i učinkovitosti (ekonomske) zauzeća gradskog prostora drastično iskaču iz standarda, grad neće moći pokriti troškove funkcioniranja javnih sustava u prihvatljivim okvirima. Grad će biti skup, ali ne zbog atraktivnosti nego zbog neracionalnosti. To znači da prikupljena sredstva odlaze na održavanje, pri čemu ostaje malo ili ništa za razvoj. Što se više povećavaju gustoće naseljenosti, primjene energije, prijevoza, to jeftiniji postaju proizvodnja i opskrba ulaznim sirovinama za određen stupanj životnog standarda i proizvodnje. Ekonomičnost, dakle, u sklopu pojmova **fizičke ekonomije**.

Međutim, valja podsjetiti kako Aleksander još 1974. kaže: “... *jednostavni društveni uvjeti koje postavlja tržišno gospodarstvo mogu poništiti svu kompleksnost urbane matrice. Ne dovodeći u pitanje tržišno gospodarstvo, tehničke i ekonomske postavke modernog društva, valja ipak upozoriti da je to opasnost za slabu, stagnirajuću kulturu i one neekonomske danosti koje jedino grad posjeduje*”. (Šverko, 1997.) Taj problem nije bio izražen u dosadašnjem planiranju, pa niti u realizacijama srednjih gradova, ponajprije zbog toga što je zemljište bilo društveno i što tržišni odnosi nisu bili razvijeni. To upozorenje iz 70-ih u nas se tek aktualizira u punoj dimenziji.

Raspoloživi prostor i prostorne rezerve grada

Strateški ciljevi racionalnog korištenja prostora za izgradnju postavljaju u prvi plan formirano tkivo gradova, s upozorenjem na pozorno korištenje neizgrađenih površina. Pojam rezerve može se upotrijebiti samo u kontekstu nedovršenosti urbanog tkiva, pri čemu moraju postojati pretpostavke koje određenu površinu čine upotrebljivijom-korisnijom za određen program od druge. Stoga je potreban uvid u sljedeće kategorije prostora:

- bilanca neiskorištenih, a izgradivih površina prema planu (u GUP-u za grad u cjelini, detaljnom planu za dio) te oblik i intenzitet pojavljivanja tih površina-parcela (veći kompleks, pojedinačne parcele);
- interpolacije i zamjene građevina u formiranim potezima-cjelinama.

Za primjer može poslužiti grad Vukovar u kojem se u reviziji GUP-a iz 1996. zbog potreba obnove prišlo temeljitijoj analizi urbanog tkiva s gledišta raspoloživog prostora te vlasničkih i drugih okolnosti. Tako je na generalnoj razini utvrđeno da unutar GUP-om utvrđenih područja izgradnje postoji:

- ukupno 465 ha (oko 40 posto) neizgrađenog dijela;
- od toga je oko 145 ha u formiranoj strukturi, dakle i komunalno opremljenoj;
- 320 ha su rubni, neuređeni kompleksi, dakle prostor za dugoročniju realizaciju.

Na sljedećoj, provedbenoj razini grad je u GUP-u operativno podijeljen na blokove koji se sustavno obrađuju utvrđujući užu strukturu podjelom na javne i posebne površine-parcele, zatim broj i status izgrađenih i neizgrađenih parcela, planom određene zamjene građevina (potpuna ili djelomična rekonstrukcija), obveze supstitucije prostora za dosadašnje korisnike, vlasnička struktura i drugi pokazatelji iz kojih se vide propozicije obnove postojećih zgrada (oštećenih, porušenih), moguća funkcionalna poboljšanja i mogućnost izgradnje novih građevina.

Zemljište i građevine u vlasništvu grada i javnih poduzeća

Ova bilanca i pregled raspoloživog zemljišta trenutačno ima višestruko značenje. Prvo, to je jedini prostor koji grad može pronaći za svoje važne sadržaje i jedini prostor koji može ponuditi ulagačima. S građevinama grad raspoložuje dajući ih u zakup, a odluka što s neizgrađenim zemljištem je osjetljivija. Prostor i objekti javnih poduzeća su druga kategorija s vlasnikom, ali vrlo često na prostorima

atraktivnijim za druge namjene. Premještanje predstavlja teško provedivu investiciju. Trenutačno postoji opći deficit zemljišta u vlasništvu gradova. Pregled i bilanca su nužni kako bi gradske vlasti uopće znale s čim raspolažu, posebno u kojim područjima u odnosu na planove. Naime, u stisci su moguće ishitrene odluke o lociranju mimo plana i koncepta razmještaja funkcija (samo po kriteriju raspoloživog zemljišta) što, dakako, može izazvati i funkcionalne i ambijentalne poremećaje (štete) u urbanom tkivu.

Opremljenost komunalnom infrastrukturom

Jedan od glavnih razvojno usmjeravajućih instrumenata je, svakako, izgradnja infrastrukture, odnosno rekonstrukcija s ciljem povećanja kapaciteta ili kvalitete opskrbe. Stoga stanje infrastrukture pojedinih područja grada označava potencijalnost ili ograničenje uporabe prostora i ima velik utjecaj na opterećenje gradskog proračuna. Potrebno je imati pregled i podatke koji se odnose na:

- sektore: ukupna mreža, kapaciteti, dostatne količine i potrebe, stanje mreža u cjelini (iz toga slijede prioritete intervencije na popravcima, zamjeni, modernizaciji);
- izgrađena područja: pregled opskrbljenosti i rezervi kapaciteta područja iz čega se vidi mogućnost intervencija na tim područjima, sa ili bez dodatnih ulaganja;
- izvedbu mreža u zonama u kojima je predviđena izgradnja, što znači stvaranje fondova za izgradnju tih mreža i utvrđivanje mehanizama povrata tih sredstava preko budućih korisnika.

Relevantni pokazatelji: javne površine, infrastruktura, postotak pokrivenosti područja, odnosno potrošnja vode, energije po stanovniku ili površini grada pokazat će racionalnost sustava uopće, a potom i po segmentima (do sada nisu sustavno istraživani). Primjerice podaci za grad Varaždin pokazuju stanje vodoopskrbnog sustava: dužina vodovoda 186 960 m, 7345 priključaka, 6265 kućanstava, potrošnja 6 mil m³, pokrivenost vodovodom 100 posto. (Zavod za prostorno uređenje Varaždin, 1998.)

Od osobite je, dakle, važnosti da grad ima uvid u raspoložive kvadrature izgrađenog i slobodnog prostora, i to posebno onog u svojem vlasništvu (ukupno, po vrstama i po zonama). Treba vidjeti što znači kapacitet (broj parcela i drugi, kvalitativni atributi) u mogućim interpolacijama točno definiranim kao nezavršena zona prema važećem planu: držati li ih i kako resursom kojim će se upravljati ili samo regulirati poteze drugih poduzetnika, ako se pojave. Temeljem uvida u te kategorije prostornih jedinica bit

će jasno jesu li one važna konceptualno-programaska stavka urbane strukture ili marginalna pojava, zatim gdje je ona (na rubu ili u gradskom tkivu) te zahtijeva li ili ne velika ulaganja (u infrastrukturu ili pripremu zemljišta na primjer). Nužnost komunalnog opremanja je jedna od najopterećujućih stavka preobrazbe, jer je taj sektor (osobito promet i odvodnja) u velikom zaostatku gotovo svugdje. To je uteg na gradskim proračunima, ali i segment u kojem su vidljivi zaista veliki rezultati u proteklom razdoblju. Osobito to vrijedi za jadranske gradove koji su iskoristili zastoj u turizmu za važne pomake unapređenja infrastrukture i općeg uređenja. Takvi podaci i bilance tek bi trebali biti sustavno obrađivani u prostornim planovima i programima gradskih vlasti.

Zonska i funkcionalna struktura

Zonska raščlamba kao temeljni planerski pogled na prostor zaslužuje pozornost jer sadrži generalne odnose, ravnotežu ili neravnotežu glavnih funkcionalnih skupina definiranih namjenom prostora. Na raspolaganju je pregled planskih veličina utvrđenih u *Analizi prostornih planova gradova i važnijih naselja* (UIH, 1995.) iz kojega je vidljiva intencija ka širenju i zaokruživanju jasno izdiferenciranih zona osnovne namjene: **središte, stanovanje, rad, zelenilo i rekreacija**.

	gradsko područje ha	stanovanje i sred.	gospodarstvo i kom.	zelene površine ha	bruto stambena gustoća
SISAK	2851	970 (34%)	618	1082*	49
KARLOVAC	2409	1294 (54%)	507	280	44
ZADAR	2550	1412 (55%)	390	378	58
ŠIBENIK	1573	618 (39%)	311	378	38
DUBROVNIK	1808	421 (23%)	90	611*	
PULA	2305	1045 (45%)	280	522*	55
SL. BROAD	4516	2254 (50%)	867	1016*	31
VUKOVAR	2657	841 (32%)	369	1129*	68
VINKOVCI	1650	800 (48%)	310	220	48

* obuhvaćen velik dio neurbanog zelenila

TABLICA 3.
 Zonska i funkcionalna struktura

Sastavljanje bilanca treba poslužiti i uvidu u odnos produktivnih (onih u uporabi neposrednih korisnika) i neproduktivnih (javne, zelene, rekreativne površine). Taj odnos trebao bi biti 50–60 posto : 50–40 posto. (Marinović-Uzelac, 1989.). Druga važna sastavnica generalne razine

odnosi se na zoniranje užeg i šireg gradskog područja, odnosno periferije. Srednji gradovi imaju jasno izdiferencirano uže područje i periferiju, a GUP-ovi uglavnom i određuju takvu podjelu naglašenu poglavito zbog industrijskog karaktera većine odabranih gradova.

Problem racionalnog, ekonomski prihvatljivog, zauzeća prostora još se više dramtizira, pokuša li se izračunati ekonomičnost u odnosu na angažiran prostor, dakako, uzimajući u obzir vrijednost lokacije koja tek postaje jedan od ključnih čimbenika gospodarenja prostorom grada. Može se primijetiti kako velik dio gospodarskih prostora stoji neiskorišten. Istodobno ulagači skreću prema periferiji, jedinom mjestu na kojem mogu kupiti zemljište. Urbano tkivo se tako razvlači, natežući integrativne elemente do stanja raspada.

Služeći se raspoloživim podacima iz spomenutih analiza, zonskoj podjeli gradova pristupa se analitički, pri čemu se izdvajaju pojedini aspekti koje valja uzeti u obzir uz vrlo oprezno zaključivanje o možebitnim zakonitostima koje bi vrijedile za sve gradove odabrane skupine.

Središnja područja, središta i središnje funkcije

Planski iskazane veličine zona središnjih funkcija teško je staviti u isti kriterijski okvir, jer su struktura i model središta različiti i ovisni o povijesnim čimbenicima, procesima rasta, morfologiji. Te činjenice djeluju na mogućnosti preobrazbe u smislu prostornog ograničenja, pa će predodrediti i oblike oživljavanja. Ovisno o nastanku i procesima transformacija središta su otvorena ili zaokružena pa se njihovo širenje manifestira kao preskakanje ruba ili prodor u rubnu strukturu. Tako je vrijeme snažnog razvoja i rasta postavilo nove koncentracije (uglavnom rad i stanovanje te nove poslovne funkcije) i otvorilo nove urbane osi-koridore sa svim pratećim pojavama na tim pravcima, ali i u samim središtima. Vukovar je dobio 30-ih godina nov grad i drugo središte izgradnjom tvornice "Borovo" i tako oblikovao os intenzivnog kretanja na distanciji od pet km. Karlovac, na primjer, formira potpuno novo središte na slobodnom prostoru. Središta jadranskih gradova izrazite su povijesne cjeline s ograničenim prostorom širenja (u pravilu ograničene lučkim, brodograđevnim i drugim funkcijama). Na toj osnovi stvorile su se i današnje slike središta i formirao odnos prema novim urbanim strukturama integrirano ili izdvojeno, što se može držati važnom činjenicom ne samo u povijesnom smislu nego i za budućnost. Zadar nakon Drugoga svjetskog rata i Vukovar nakon poplava 60-ih prišli su velikim i sustavnim re-

konstrukcijama središta s novom arhitekturom i mikrourbanističkim novitetima, manje ili više slijedeći povijesnu matricu i zadržavajući ostatke cjelina koji su se kasnije transformirali brišući granice prema rubovima. Gradovi s čvrstom povijesnom jezgrom nisu doživjeli veće intervencije modrenitetima niti pomake u matrici (primjerice Dubrovnik, Varaždin). Izrazitije pojedinačne rekonstrukcijske intervencije vidljive su u Šibeniku, Sl. Brodu, Sisku, Vinokovcima. Potreba redefinicije urbaniteta dotiče ponajprije gradska središta, a potom i preobrazbu ogoljelih funkcionalnih linija kretanja između središta-povijesne jezgre i rubnih zona u atraktivan prostor višeg urbaniteta. To je jedna od ključnih tema uređenja srednjih gradova, jer im je izvan tog konteksta malo što ostalo od paleoindustrijskog koncepta (Rogić, 1991.).

Moguća zajednička značajka središnjih jezgara mogla bi biti da su to prostori (trg-potez) relativno jasno definirani, manjih dimenzija, spoznatljivi i dostupni (često i pješačkim putem) te predstavljaju naglašeno-jedino mjesto osjećaja življenja u gradu. Neke od izraženih pojava su:

- nedovršen proces rekonstrukcijskih zahvata u središnjim zonama u razdoblju 60-ih do 80-ih godina, što se može shvatiti kao ograničenje ili kao prilika;
- interes novih ulagača usmjeren je u preostali prostor između javnih gradskih funkcija i na preostale neugledne objekte u središtu;
- saniranje prometnih konflikata i deficita (prakilista na primjer) pri čemu središta postaju prostor pješaka i javnih manifestacija;
- naglašen ekskluzivitet u središtima i reprezentativnim objektima nekih funkcija izvan središta (snažne tvrtke, javna poduzeća, banke) uz istodoban nemar za periferiju.

Problem zaštićenih povijesnih cjelina pojavljuje se s više aspekata; zaštita, revitalizacija, održavanje te, dakako, i kao problemi konkurencije suprotnih interesa i instrumenata gospodarenja. *“Ako je povijesna jezgra zaštićen spomenik kulture velike vrijednosti, strogo kontroliranim zahvatima ne slijede ili samo posredno slijede ekonomske zakonitosti razvoja gradskog središta. Šire, nezaštićeno gradsko središte nastalo u novije doba doživljava transformacije koje prijete reduciranjem te strukture na jednostavnije oblike.”* (Šverko, 1997.). Taj problem nije osobito pogodilo središta srednjih gradova, valjda zato što položajna renta do sada nije bila primijećen i dostatan razlog za ulaganja.

U srednjim gradovima nekoliko važnih javnih funkcija predstavljaju i glavne točke urbaniteta, poglavito onog novog, izvan povijesnih konteksta. Dio su sastavnice opće

strukture, a dio u pravilu posebna odvojena lokacija kakve su zdravstvene i školske ustanove uz koje se vežu i športski sadržaji za građanstvo. U pogledu razmjesta i zadovoljenja potreba valja uvažiti funkcionalno-organizacijske promjene i mogućnost integracije u opće urbano tkivo. Takva intencija zahtijeva preciznije propise o djelatnostima kad se one pojavljuju u strukturama druge, pretežito stambene namjene. Središta srednjih gradova u pravilu sadrže velik postotak stanovanja. Korisne su smjernice Povjerenstva Europske zajednice iz 1993. pod nazivom *Zelena karta urbane sredine* u kojima se naglašava potreba miješanja gradskih sadržaja i preferira kulturna raznolikost.

Radne zone

Planske veličine kreću se od 90 ha (Dubrovnik) do 867 ha (Slavonski Brod), odnosno prosječno oko 25 posto površine građevinskog područja. U pravilu GUP-ovi sadrže vrlo ambiciozne i velike gospodarske zone. One su u načelu smještene na rubu grada u posebne zone, uz nekoliko dispergiranih pogona o čemu ovisi model organizacije grada, a osobito prometa. Često u središtu egzistira kakav stari još nepreseljeni pogon (proces preseljenja bili su aktualni u fazi zamaha nove stambene izgradnje). Naglašena gledišta:

- industrijske zone su gotovo u pravilu predmet opće transformacije i rekonstrukcije s namjerom iskorištenja za nove programe, praćen često nedostatnom infrastrukturom, što predstavlja veliko opterećenje prije ili u sklopu novih investicija i ulaganja;
- nužnost uklanjanja zagađujućih tehnologija ili sanacije koje će utjecati na poboljšanje stanja okoliša ili otvoriti nove mogućnosti, kao što je to slučaj s TEF-om u Šibeniku, "Borovom" u Vukovaru koje se nedvojbeno više neće obnoviti u predratnim dimenzijama i s dosadašnjim proizvodnim programom;
- to je prostor ponude potencijalnim ulaganjima i sa drži u pravilu velike rezerve ostale zbog mogućnosti zadržavanja u posjedu vrijednih gradskih prostora bez obveze stvaranja gospodarskih učinaka;
- zone utvrđene u ranijim planovima i pod pretpostavkom kompleksne izgradnje i uređenja zemljišta velikih gospodarskih subjekata danas se popunjavaju pojedinačnim objektima stvarajući nepregledne strukture, često bez minimuma javnih sustava i osigurane infrastrukture (zona uz autoput u Slavonskom Brodu na primjer).

Nerealnost planskih pokazatelja u odnosu na stvarno stanje vidljiva je na primjerima Varaždina u kojem planira-

na radna zona obuhvaća 198 ha od čega realizirana iznosi 43,7 ha, a neiskorištena 154,3 ha. Slično je i u Vukovaru u kojem gospodarski kompleksi zauzimaju ukupno oko 110 ha, a planom je predviđeno 369 ha.

Stanovanje

Planske veličine kreću se od 618 ha (Šibenik) do 2250 ha (Slavonski Brod), odnosno prosječno oko 45 posto površine građevinskog područja. No i ovdje je riječ o nerealnim pokazateljima, jer postojeće zone stanovanja zauzimaju i do 75 posto stvarne površine grada.

Novе zone višestambene izgradnje (viših gustoća) u pravilu su formirane na rubu središta ili kao pseban dio grada, primjerice u Puli, Šibeniku, Vukovaru. Starije zone su u pravilu relativno sadržajno reduciranog i skromnog ambijenta, isključivo stanovanja, a novije sadrže više javnih funkcija s ambicioznom arhitekturom i mikrourbanizmom poslovnih prizemlja. No, uvijek su te zone nositelji osnovnih funkcija, primjerice škola i opskrbe. Evo nekih osnovnih poteškoća:

- aktualizira se održavanje građevina (pri završetku vlasnička pretvorba) i pitanje obogaćenja tih zona sadržajima uz moguće interpolacije temeljene na tek otkrivenim vrijednostima uređenog gradskog zemljišta;
- prijete opasnost izazivanja konflikata zbog pomanjkanja regulative zaštite prava postojećih vlasnika-korisnika i agresivnog pristupa “novih kapitalista” u sprezi s lokalnim vlastima;
- po pravilu zone predstavljaju zaokružene (nedovršene) cjeline koje sadrže prostor potencijalnog gradskog-parkovnog zelenila i rekreacije;
- izgradnja manjih, privatno investiranih višestambenih građevina u interpolacijama je trend izrazit u velikim gradovima, još ne i u srednjim.

Ipak, moguće je konstatirati da ključni problem nije univerzalnost i neprepoznatljivost koncepcija takvih sklopova, niti imitacija velikogradskih rješenja, nego kvaliteta sadržaja i uređenje javnog prostora. Nije dosta u prizemlja zgrada staviti poslovni prostor, ako ne slijedi i uređenje partera kao osmišljenog javnog prostora.

Individualne pretežito stambene zone zauzimaju danas i do 70 posto površina gradova. Uglavnom su to ulice s parcelama, unificirane upravo onoliko koliko su to bile standardne provedbene odredbe u prostornim planovima. Razlike postoje ovisno o tome je li naselje nastalo organiziranim zahvatom (otkup zemljišta i preparcelacija) u kojem slučaju postoji odgovarajuća prometna i infrastruktura-

na mreža, zelenilo, objekti usluga, škole, ili je naselje izgrađeno bez planske podloge, pojedinačnim slaganjem objekata na postojećim parcelama, uz postojeće prometnice (nekad poljske putove). Naglasci:

- unošenje sadržaja privatnog poduzetništva u širokom rasponu snalaženja kako različite djelatnosti uklopiti u za to nepripremljenu strukturu (i nedorečenu regulativu) i dosada relativno miran ambijent;
- zona vila kao specifičnost nastala u određenom razdoblju povijesti nosi pečat građanskog štimunga tog doba što bi moglo biti (zasada nije) uzor za nove naraštaje stanovništva boljeg materijalnog stanja.

Programi u tim zonama odnose se ponajprije na poboljšanje komunalne i društvene infrastrukture, uz naglašena pitanja financiranja i osiguranja prostora tamo gdje gradnji nije prethodila priprema i uređenje zemljišta.

Promet

Izmještanje tranzita predstavlja zasigurno jedan od najvažnijih aspekata poboljšanja kvalitete življenja. Srednji gradovi nalaze se u fazi rješavanja ovog problema, nastalog ekspanzijom cestovnog prometa koji nije pratila odgovarajuća izgradnja cestovne infrastrukture što predstavlja jedan od najneuravnoteženijih segmenata razvoja uopće, a posebno u skupini srednjih gradova (drastičan primjer Karlovca). Postojanje i organizacija javnog gradskog prijevoza pokazuju stupanj uređenosti prostorne i funkcionalne strukture i svojevrstan su indikator urbaniteta. Stoga pitanje autobusnih kolodvora nije samo prometno pitanje. Svi hrvatski srednji gradovi, osim Dubrovnika, imaju željeznicu i željezničke kolodvore. Oni su bili, a dijelom su i sada urbani orijentir-fokus koji često obilježava glavnu liniju kretanja iz središta na njegov rub. Nedvojbena, gradski prostor kretanja, bogatstvo opreme na linijama središte-rubni prostori jedan je od temelja kvalitete grada koji u srednjim gradovima čine vrlo preglednu i prepoznatljivu osnovicu. Uglavnom fragmentarno, pojavljuju se potezi posebnih, izdvojenih biciklističkih staza koje su važna stavka ukupnog ambijenta i načina življenja (moći se opušteno voziti biciklom kroz grad danas je povlastica koju bi si srednji gradovi mogli dopustiti).

Ambijentalne cjeline i urbano zelenilo

Srednji gradovi imaju uglavnom svoje građevine-povijesne simbole po kojima su poznati. To su ponekad cjelovite povijesne jezgre od kojih je svakako najpoznatija ona u Du-

brovniku ili pak srednjovjekovni dvorci Varaždina, Siska, Karlovca, barokni sklopovi Varaždina, Vukovara, crkve Zadra i Šibenika, arena u Puli i drugi. Ti prostori mogu biti jedno od ishodišta preobrazbe, ali isto tako ne mogu ostati samo slika za skupo održavanje već moraju dobiti odgovarajući sadržaj koji će osigurati gospodarenje na opću korist i građana i posjetitelja. Unatoč opisanim procesima naglih transformacija, povijesne cjeline i parkovi bili su, a na sreću i ostali reprezentativni prostori srednjih gradova s manje ili više uspješnim oblikovnim intervencijama tako da nose identitet srednjeg grada, možda jedino, a svakako više od drugih dijelova koji se bitno ne razlikuju od sličnih u većim gradovima, osim po dimenziji, raskoši, dinamici uporabe (Karlovac, grad na četiri rijeke bogatog urbanog zelenila na primjer). Provjera i dokazivanje obalnog urbaniteta računa na tradicijske, ali i nove elemente pri čemu se u jadranskim obalnim gradovima pojavljuje konkurencija marina i obalnog gospodarstva (luke, brodogradilišta, skladišta) s gradskim potrebama. Gradovi na rijekama uspjeli su se zaštititi od poplava, a rijeka je u svim tim gradovima snažan identifikacijski element, no traži dorečeniju potvrdu kao urbani element (Karlovac i Vinkovci s rijekom u gradu, Vukovar i Sl. Brod na jednoj obali graničnog vodotoka). Važna stavka uređenja obalnih gradova je sanacija kanalizacije, prije svega zbog poboljšanja kvalitete mora u gradskim lukama.

Relativno važan udjel općeg urbanog zelenila jedna je od osobina srednjih gradova, a tome se pridružuju zone rahle strukture, manje li više ozelenjene, kao značajna stavka vezana i na veličine parcela. Športsko-rekreacijski prostori imaju više značenja, između ostaloga i zato što u srednjim gradovima nema snažnijih konkurentskih atrakta. Ovi sadržaji većeg obuhvata, kao gradska zona, pojavili su se relativno kasno, izuzevši nogometna igrališta koja su u pravilu ostala u užim zonama. Taj segment nije osobito razvijen u srednjim gradovima i često je vezan uz elitni sport ili turizam, pa su stoga pozornosti vrijedni prostori primjerice Karlovca, Čakovca, a posebno športsko-rekreacijski kompleks Borovo u Vukovaru, započet 30-ih godina u sklopu "Batinog" kompleksa tvornice-naselja sa zasigurno najreprezentativnijim športskim kompleksom srednjih gradova.

Relevantni programi odnose se na uspostavu organizacijskih oblika upravljanja i unapređenje gospodarenja atraktivnim kulturnim, športskim i rekreacijskim prostorima grada. Uz pitanja obogaćenja sadržajima, aktualno je i očuvanje ili sanacija gradskih eko-zona, poglavito u dijelu kontakta s okolnim krajobrazom koji se u srednjim grado-

vima još može prepoznati. No, u atraktivnim prostorima predstoji i već je u tijeku pojačan komercijalni interes do stupnja agresivnosti. Takvi se interesi pojavljuju ponajprije u središtima, pomičući se prema rubu, a na periferiji gotovo uopće ne. Ekološka sastavnica, na žalost, prečesto se fragmentalizira i fokusira na pojedinačan element ili lokaciju, pa zahtijeva redefiniciju ustaljenih pristupa planiranju, upravljanju i modelima razvoja. Primjerice, turizam se stavlja u prvi plan, a on može kvalitetno funkcionirati samo u kontekstu ukupne kvalitete grada-prostora.

PLANIRANJE I UPRAVLJANJE

Status i teritorij grada

Prema *Zakonu o lokalnoj samoupravi i upravi* grad je jedinica lokalne samouprave, a političko-teritorijalna podjela i organizacija države (*Zakon o područjima županija, gradova i općina u RH - NN 10/97.*) odredila je grad kao teritorij s jednim ili više naselja od kojih je jedno urbano (iako to ne piše nigdje). Tako imamo situaciju po kojoj je **Grad** grad Zagreb, **grad** je komuna, a **grad** je naselje za koje će se tek odrediti koji mu je dio gradski, ali to ne čine strukture “naselja” nego vlasti *grada* čija predstavnička tijela sastavljaju ljudi iz cijelog područja *grada*, dakle iz svih naselja. Tome treba dodati da je između odabranih srednjih gradova golema razlika u veličini teritorija, broju naselja i stanovnika. Veličine teritorija se kreću od 420 km² do 47 km², a broj naselja od 58 do 2. Te razlike znače da neki gradovi upravljaju svojim urbanim, a neki velikim, pretežito ruralnim prostorom (iako s vrlo malim udjelom ruralnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika *grada*). S administrativnog gledišta to nema osobitog značenja, ali ima s gledišta uređenja prostora i gospodarenja dobrima.

Organizacijsko i institucionalno ustrojstvo je takvo da se i urbanim i širim prostorom drugih naselja bavi ista ekipa jedinice lokalne samouprave. Upravljanje sustavima odnosi se na više naselja koja nisu u ravnopravnom položaju s gradom, a gradske obveze raspoređuju se na one strukture koje uopće ne sadrže gradske elemente, pa je unutar *grada* potrebna jaka diferenciranost primjene općih instrumenata i financijskih obveza. Neravnoteža se može pojaviti u gustoći i pokrivenosti infrastrukturnih mreža brojem korisnika (koja je niža u selu i, dakako, neracionalnija) te u specifičnim urbanim potrebama kao što su javna

zelenila, parkirališta, športski i drugi objekti koje rabe građani i posjetitelji grada.

	broj. nas.	pov. ter. km ²	broj. st. '91	gust. st/km ²
ZADAR	15	191.71	80 355	419
PULA	2	58.38	62 378	1068
ŠIBENIK	31	433.15	55 842	129
DUBROVNIK	31	143.18	55 638	389
SISAK	35	421.43	60 803	144
SL. BROD	3	54.44	58 531	1075
KARLOVAC	58	404.33	70 867	175
VUKOVAR	3	89.51	47 109	526
VARAŽDIN	10	59.42	48 834	822
VINKOVCI	2	39.89	38 580	967
UKUPNO	190	1895.44	578 937	

TABLICA 4

Obuhvat gradova – teritorij
 jedinice lokalne samouprave

Grad: prostorno-planerski obuhvat

Zakon o prostornom uređenju iz 1994. godine i novela iz 1998. godine utvrđuju oblike dokumenata i akata: **dokumenti praćenja i dokumenti prostornog uređenja** te upravni akt **lokacijska dozvola**. Valja zabilježiti da je Zakon iz 1994. izbacio pojam *urbano-urbanizam*, a grad sveo na teritorijalnu jedinicu. Tek novela Zakona iz 1998. vraća urbano planiranje, *Generalni urbanistički plan i Urbanistički plan uređenja*, doduše u istim administrativno-teritorijalnim okvirima i kompetencijama jedinica lokalne samouprave. Donošenje planova regulirano je Uredbom iz 1998. godine, a sadržaj i obvezni pokazatelji posebnim Pravilnikom donesenim iste godine.

Prostorno planiranje jest jedan od glavnih instrumenata upravljanja, ali planovi su statičke projekcije koje se ne provode same po sebi. Stoga posebnu ulogu dobivaju novi i još nedostatno izvježbani dokumenti, a to su *Izvješća i Programi unapređenja stanja u prostoru*. Ti dokumenti su osnova za izradu i donošenje prostornih planova i otkrivaju što nije u redu u prostoru i što nije u redu s planovima te tako daju zadatak planskom postupku i drugim mjerama. Zasada ovi dokumenti nisu sadržajno razrađeni, niti dosta prepoznati kao oblik upravljanja prostorom. Gradovi sve češće posežu za izvanplanskim odnosno predplanskim oblicima, kao što su problemske i sektorske studije što je u biti na tragu problemskog obuhvata uz nuždan oprez da pritom cijeli postupak ne skrene pre-

ma usko sektorskom pristupu (najčešće prometne studije, gospodarstvo ali i ekološke teme).

Grad kao naselje tretiran je, dakle, na nekoliko plan-
skih razina predviđenih Zakonom o prostornom uređenju.

Planovi teritorijalnih jedinica

Prostorni plan županije, kao nov oblik-razina planiranja (tek u fazi izrade) određuje državnu i regionalnu poziciju i funkcije grada te definira planskim mjerama širi prostor interakcija grada i okoline. Prostorni plan grada kao administrativno-teritorijalne jedinice određuje prostor planiranja gradskog naselja tako što određuje obuhvat GUP-a. To znači da se dimenzija i glavne funkcionalne odrednice grada oblikuju prije i izvan postupka generalnog urbanističkog planiranja.

Generalni urbanistički plan (GUP)

Prostorno planerski gledano grad se pojavljuje kao uravnotežen sustav-cjelina s prepoznatljivim dijelovima u Generalnom urbanističkom planu (GUP). Slijedom novele Zakona iz 1998. utvrđena je obveza donošenja GUP-a samo za gradove veće od 15 000 stanovnika, a kako u 1990. godini prestaju vrijediti stari GUP-ovi, neće se više činiti izmjena i dopuna nego izrađivati novi planovi. Predstoji, dakle, nova generacija urbanističkih planova. Ona će biti čvrsto vezana uz dosadašnje koncepcije i morat će ih redefinirati i s gledišta razvojnih modela i provedbeno, dakle strukturom pokazatelja i odredaba. Trebat će riješiti pitanje obuhvata GUP-ova. Otvoreno je pitanje koliki će utjecaj na plansko oblikovanje novih razvojnih ciljeva promatrane skupine gradova imati regionalna, morfološka i druga obilježja, a koliko u biti slični i prečesto reducirani ciljevi smještaja u gradu.

Urbanistički plan uređenja (UPU)

Za obuhvat većih i složenih cjelina (dijelova grada) Zakon predviđa Urbanistički plan uređenja koji je obvezatan za gradove s manje od 15 000 stanovnika i zaštićene urbane cjeline. To je planski oblik koji obuhvaća više razina i mjera (1 : 5000 do 1 : 1000) što ostavlja otvorenim pitanje kada i s kakvim ciljem ga donositi. Očekivano će zamijeniti dosada korišteni oblik detaljnih regulacijskih planova, izrađivanih kao "drugi planovi" prema Zakonu iz 1994.

Nakon novele Zakona izvršene 1998. situacija oko primjene DPU se bitno mijenja s još nejasnim posljedicama. Naime, DPU zamjenjuje u svim elementima lokacijsku dozvolu te se tako potpuno približava "izvedbenim" dokumentima malog i u svim elementima spoznatljivog zahvata. Zbog vlasničkih odnosa i nedostatka Zakona o urbanoj komasaciji, odnosno instrumenata osiguranja javnog interesa, DPU-a će u realizacijskom smislu biti provediv samo ako je grad ujedno i investitor na gradskom zemljištu te za male, konkretne zahvate usuglašene sa subjektima realizacije, što može dovesti u opasnost cjelovitost obuhvata, a poglavito izvedbu svih elemenata koji čine cjelinu. Bit će primjenjiv i u slučaju kad se grad pojavljuje kao posrednik za više ulagača-vlasnika, ali ponajprije s ciljem osiguranja javnog prostora i funkcija. Velike zapreke u ostvarivanju mogu se očekivati kada grad odluči i donese DPU za veće cjeline na privatnom zemljištu i u zonama rekonstrukcija. Posljednjih godina je zabilježeno intenzivirano donošenje detaljnih planova prema Zakonu iz 1994. što valja povezati s tada još nedostajućim propisima o postupku donošenja i propisa o sadržajnom minimumu što je omogućavalo različite manipulacije, pa i zloupotrebe tog plana.

Srednji gradovi neće bitno mijenjati generalne koncepte, a raspoloživ planerski instrumentarij rabi će se pretežito za unutarnju artikulaciju različitih aspiracija s naglascima:

- određivanje urbanog prostora i obuhvata GUP-a u novim administrativno teritorijalnim jedinicama;
- finija raščlamba i provedbeno određivanje urbanih struktura po tipu izgrađenosti, a ne samo namjeni;
- provedbene odredbe za nove funkcije i aspiracije kao što su djelatnosti u sklopu stanovanja, preciznije odredbe o mješovitim strukturama i druge;
- pretežitost parcijalnih zahvata praćena užim i fragmentarnim obuhvatima naglasit će problem osiguranja zajedničkih elemenata, posebno javnih sustava, a imat će i oblikovne implikacije, poglavito u zaštićenim cjelinama.

Činjenica da izabrana skupina gradova ima planove konceptualno (a većim dijelom i provedbeno) izrađene u okvirima prošlog društvenog ustrojstva, postoje problemi provedbe u novim okolnostima (vlasničkim i drugim), ali i u odnosu na današnje gospodarske i financijske prilike. Može se govoriti o osobitom obliku neravnoteže interesa raznolikih razvojnih aktera i planske ponude. S tog aspekta valja se pozabaviti mogućnostima koje pruža sustav planova. Moguće je univerzalnim odredbama u GUP-u regulirati velik dio pitanja ili dio prenijeti na sljedeću plansku razinu. No obveza, zadatak i obuhvat plana nižeg, proved-

benog reda ne bi trebala biti određena po kriteriju planskog sveobuhvata, nego po kriteriju rješavanja određenog problema primjerenim planom. Pojvaljuje se, dakle, mogućnost manipulacije planskim razinama, sukladno okolnostima, pa planiranje tek tako postaje potpuni upravljački sustav.

Očekivano dolazi vrijeme realnijeg planiranja, čvršće vezanog uz instrumente i subjekte provedbe, ali i naglašena fragmentarnost zahvata. Stoga će biti potrebna redefinicija dugoročne sastavnice kao *vodeće slike* (imati viziju-plan) s čvrstim elementima koji drže dijelove na usklađenom okupu jednostavno zato da se pod pritiskom parcijalnih zahvata cjelina ne raspadne, a sustavnost grada ne dovede u pitanje već na fizičkoj, a pogotovo na funkcionalnim razinama pojavnosti. S druge strane, nezamjenjiva razvojno-planska dimenzija preobrazbe, ako je predaleka i prevelika, često zamagljuje pogled na ono oko sebe. Taj se izazov pojavljuje u obnovi grada od ratnih razaranja. Tamo treba riješiti pragmatična pitanja na brz i jednostavan način, a istodobno misliti i na budućnost. Reinhard Breit (1995.) spominje opasnost od velikih “Projekata” i preporuča *uzore* kao osnovu za multistrukovne intervencije u konkretnim situacijama.

Gradski programi i regulativa

Upravljanje gradom i pokretanje razvoja raspoloživim instrumentima moguće je tek na temelju uvida u resurse i prepoznavanje problema na mjerljiv način. Stoga su nužne *bilance* i *sistematizacija sastavnica* koje čine urbanu i razvojnu strukturu kako bi se vidjelo čime grad raspolaže u fizičkom i funkcionalnom smislu, a onda i dalje, u kakvom su međusobnom odnosu te sastavnice prema subjektima upravljanja i drugim kriterijima. Nakon što grad usvoji svoj prostorni plan, postavlja se pitanje provedbe. To je predmet *programa realizacije plana* ili pak nešto drugo: *Program razvoja* (i prostornog) čemu će kao jedno od sredstava poslužiti i prostorni plan.

Programi gradskih vlasti

Riječ je o vlastitim programima ili udjelu u programima razvojnih subjekata važnim za grad kao glavnim oblicima razvojne politike (infrastrukturni, ekološki, stambeni, gospodarski, socijalni, kulturni). Oni moraju imati dvije jasne sastavnice:

- financijsku (vlastita sredstva, udjel u kreditima i investicijama javnih poduzeća);

- prostornu (mjesto-prostor ostvarivanja programa).

Tu prostorno planiranje prelazi iz konceptualnog u upravljački instrument, jer određuje status zemljišta a onda i oblik zahvata u prostoru koji su nedvojbeno upravljačke kategorije pripreme prirode. Naime, nesređena dokumentacija koči i odlaže programe pri čemu se gube i vrijeme i sredstva. Zato upravljanje zahtijeva koordinaciju i otvara pitanje funkcioniranja gradskih službi (upravnih odjela) koje bi očekivano trebale djelovati aktivno, a ne samo odobravanjem nekog zahvata. Srednji grad trpi od nastale transformacijske praznine (veliko gospodarstvo), pa mora privući nove interese temeljene na novim razvojnim programima. Ti procesi imaju uglavnom isti predznak, ali različite dimenzije i različite učinke. Tako primjerice u Šibeniku uklanjanje TEF-a otvara nove funkcionalne i kvalitativne mogućnosti, ali za sada i dvojbe, jer važeći plan još uvijek sadrži staru namjenu.

Gradski propisi

Temeljem ustavnog i zakonskog položaja jedinice lokalne samouprave gradovima su na raspolaganju sljedeći glavni instrumenti upravljanja:

- **Komunalna sredstava prema Zakonu o komunalnom gospodarstvu** (NN 36/95.)

- Komunalna naknada za obavljanje usluga prema m² korisnog prostora ovisno o zoni (položaju), stupnju opremljenosti i namjeni.

- Komunalni doprinos koristi se za uređenje zemljišta za izgradnju (prilikom investiranja, građenja) uprosječen i diferenciran u pravilu po zonama, najčešće 3–4 takve zone.

- **Iznajmljivanje nekretnina u vlasništvu grada** jedna je od najvažnijih stavka i također se u pravilu određuje prema zonama atraktivnosti i opremljenosti prostora.

- **Koncesije** su vezane uz pitanje vlasništva nad zemljištem i dobrima i nije još razvijen oblik vođenja politike razvoja i upravljanja ni u državi pa ni u gradovima. Specifični prostori podliježu nadležstvu resora (pomorsko dobro na primjer). Pitanje slobodnih zona se aktualizira, ali zbog ukupne nedefiniranosti i još nedefinirane interesne pozicije prostora oko i u gradovima čini se da je zasada više očekivanja nego rezultata.

- **Gradski propisi** o održavanju zgrada, obvezama korištenja prostora, obvezama uređenja aktivnih prizemlja, o gradskom redu i drugi.

- **Gradski porezi** i takse koje po zakonu može odrediti jedinica lokalne samouprave.

Kako će gradske vlasti manipulirati s prostorno-funkcionalnom strukturom uz pomoć uspostave vrijednosnih i dinamičkih kategorija stvarajući sustav "cijena grada" – ključno je pitanje upravljanja i mjesto stvaranja dohotka koji će onda biti upotrijebljen za razvitak. Komunalni doprinos danas opterećuje investicije, a grad nema sredstava za selektivnu i kreditnu politiku, pa teško dolazi do ulaganja, dakako različito po djelatnostima, ovisno o unutarnjim parametrima te djelatnosti. Isto tako stoji činjenica da gradske vlasti reagiraju na pojavu "jačeg" investitora tako što ga vide kao izvor sredstava. On će to i biti, ali tek tijekom rada, kad stvara dobit, a ne u fazi investicije kad je najopterećeniji.

Nužno je, dakle, da grad vodi politiku pomoću cijena, ali i druge instrumente koji će te procese korigirati. Izdvajamo neke od važnijih stavka:

- postojanje nekorištenih i u stanju propadanja objekata u središtima;
- nedostatak obveza korištenja najatraktivnijih prostora za određene atraktivne namjene;
- nepostojanje obveza izgradnje na neizgrađenim parcelama u građevinskom području i progresivnog oporezivanja takvih slučajeva.

Gradske vlasti imaju mogućnost svojim mjerama i propisima djelovati na te pojave. Najčešći odgovor na pitanje zašto se to ne čini jest da se u današnjim okolnostima teško mogu uvoditi dodatna opterećenja na građanstvo i druge subjekte. Uvažavajući teškoće oko privlačenja ulaganja u srednje gradove, ipak je riječ i o poremećajima u kojima mjesto nalaze i trenutačni interesi.

Dokazano je da uključenje zemljišta u građevinsko područje (GP) izaziva odmah i učinke na povećanje vrijednosti tih parcela, ali ne i na obveze prema gradu (komunalna naknada i doprinos daje se tek na građevinu, a ne i na zemljište). Grad pritom ne samo da nema nikakve koristi nego uopće nema utjecaja na daljnju sudbinu tih površina. Međutim, grad je proveo postupak planova koji su uključili parcele u GP i time rekao da je to njegova politika. Iza toga, na žalost, ne slijedi ništa što bi tu politiku pretočilo u učinak. Ako vlasnik ne želi graditi, parcela će stajati neiskorištena. Grad tako ne može komunalno opremiti zemljište, a investitorima ne može ponuditi prostor za njihove inicijative. Oni obilaze vlasnike zemljišta, cjenkaju se te odustanu. Grad tako izgubi i ulagača i sredstva.

Drugi scenarij je da poduzetnik pronađe zemljište na rubu grada, u neuređenoj zoni i izgradi objekt do kojeg onda treba voditi infrastrukturu. Tako se stvaraju strukture za koje se odmah zna da će kasnije biti predmet sanaci-

je, dakle i opterećenja gradskog proračuna. Na primjer, Vinkovci su zbog nedostatka vlastitog zemljišta zatražili 1997. godine povećanje GP (izmjenom i dopunom PPO) na bivše društveno – sada državno uređeno poljoprivredno zemljište a da su pritom mnogi vlasnici držali posjede neiskorištene i bavili se poljoprivredom u gradu. Treba odmah razmotriti: nije li to možda jedan od željenih oblika osobitosti hrvatskih srednjih i manjih gradova koji bi barem na prvi pogled bio na tragu ekloških sintagmi o neopterećenosti okoliša i ne baš svijetle budućnosti s gledišta učinaka koncentracija i nepobitnih načela potrebnih gustoća, intenziteta proizvodnje po angažiranoj jedinici prostora, a sve zato da bi oni bili ekonomični po dominantnim mjerilima. Dakako, uvijek i svugdje na isti način.

Još je, dakle, nerazvijen sustav ponude i usmjeravanja investicija, no taj dio ponude grad ne može obaviti ako nema svojeg zemljišta i početnog kapitala. Na putu toj upravljačkoj sastavnici stoji činjenica da:

- nema **zakona o urbanoj komasaciji** i zakonske osnove za izvlašćivanje, pa grad ne može pripremiti zemljište i ponuditi ga ulagačima ako nije u njegovu vlasništvu,
- gradovi uglavnom raspolažu s malim **fondom zemljišta u svojem vlasništvu**, a situaciju otežava činjenica da se raspoloživo zemljište često ne poklapa s određenom namjenom prostora, pa dolazi do pragmatičnih izmjena plana što može dovesti do osjetnih poremećaja u urbanim sustavima.

Ova pitanja nisu bila bitna kad je zemljište bilo u društvenom vlasništvu, ali sada jesu, iako još uvijek vrijedi većina planova nastalih pod tim ranijim pretpostavkama.

ZAKLJUČAK

Srednji grad ne može ostati sam, izoliran i prepušten samo vlastitim snagama. On je dio temeljne razvojne strukture države. S te razine očekivane intervencije se odnose na:

- distribuciju funkcija o kojima se odlučuje na državnoj i županijskoj razini;
- usmjeravanje razvoja gospodarstva neposredno i instrumentima poticanja;
- izgradnju zakonskog okvira u kojem će srednji grad naći jače uporište djelovanja;
- izgradnju velike infrastrukture kojom se stvaraju uvjeti za razvoj područja, a gradovi povezuju u siguran sustav (važno za ulagače).

Ove intervencije, ako se provedu, najprije će pojačati ulogu srednjih gradova što može dovesti do koncentracije

snaga u tim točkama i slabljenja unutarnjih područja. No, samo snažno regionalno središte moći će djelovati na okružje distribucijom svojih razvojnih elemenata i opremanjem šireg prostora te tako stvoriti sebi dosta razvijeno okružje bez kojeg ni samo nije snažno. Moguć je i drukčiji model: ravnomjernije raspoređivanje razvojnih impulsa s dužim rokom osnaživanja ukupne regionalne strukture. Okolnosti za takav pristup nisu jednake na svim područjima Hrvatske, pa je to pitanje jedna od ključnih tema županijske planske razine. U svakom slučaju, srednji gradovi u Hrvatskoj će se razvijati ovisno o razvijenosti, opremljenosti i “urbaniziranosti” šireg prostora, ali ipak ne na način holandskih ili njemačkih urbaniziranih područja. Nedvojbena preduvjet da grad postane i snažan poduzetnik je snažno gospodarstvo. Nisu, dakle, dostatni instrumenti prikupljanja sredstava, nego i mehanizmi stvaranja sredstava. Ključni segment je infrastruktura koja u pravilu zahtijeva velika početna sredstva (vodno gospodarstvo, ceste, energetika). Da bi se iskoristili različiti državni fondovi i drugi izvori sredstava, nužni su programi i udjel grada.

Djelovanje grada-gradskih struktura temelji se na dvije glavne skupine poslova:

- priprema i realizacija vlastitih programa – organizacijski, financijski i ulaganjem u sadržaje;
- priprema za prihvata inicijativa različitih ulagača radi osiguranja prostora (plansko i stvarno).

Za oblikovanje programa potreban je uvid u potrebe, jasna politika koja će te potrebe kvantitativno i kvalitativno izdiferencirati, a potom i potpuna informacija o mogućim intervencijama i raspoloživim prostorima. Prostorni planovi u tom kontekstu predstavljaju podlogu za djelovanje, ali ne daju odgovore u pogledu realizacije. Sve jače izražena disproporcija između potrebe za čvrstim planskim odredbama i potrebe prilagođavanja konkurirajućim interesima zahtijeva finiju regulaciju urbanog prostora. Usporedo s planskom i regulacijskom osnovom nužno je razviti oblike djelovanja između prostornih planova (GUP-a) i akcijskih projekata koji će na transparentan, kataloški način predočiti-ponuditi razvojne mogućnosti ulagačima. Gradska uprava mora osim plana (dakle namjene prostora) imati pregled parcela i podataka o njima, i to s gledišta uvjeta pod kojima se određena parcela može rabiti. U tom smislu nužno je i organizacijsko osposobljavanje gradskih službi-odjela, a treba razmotriti i moguće oblike agencijskog djelovanja.

- Analiza prostornih planova gradova i važnijih naselja*, 1995., Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja – Zavod za prostorno planiranje – Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb
- Breit R., 1995., *Prostorno planiranje u otežanim uvjetima*, Međunarodno udruženje za oblikovanje gradova, Beč
- Gradovi i održivi razvoj*, 1996., 2. Konferencija UN o ljudskim naseljima, Istanbul
- Kompleksno sagledavanje procesa urbanizacije Republike Hrvatske*, 1995., Urbanistički institut Hrvatske, Zagreb
- Marinović-Uzelac A., 1986., *Naselja, gradovi, prostori*, Tehnička knjiga, Zagreb
- Marinović-Uzelac A., 1989., *Teorija namjene površina u urbanizmu*, Tehnička knjiga, Zagreb
- Obalno područje Županije Dubrovačko-neretvanske*, 1998., Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, Dubrovnik.
- Prijedlog prostornog plana Županije Varaždinske*, 1998., Zavod za prostorno uređenje Županije Varaždinske, Varaždin
- Prostorni plan SR Hrvatske*, 1988., Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline, Urbanistički institut SRH, Zagreb
- Prostorni program obnove i izmjena i dopuna Generalnog urbanističkog plana Vukovara*, 1997., Ministarstvo prostornog uređenja graditeljstva i stanovanja, Arhitektonski fakultet sveučilišta u Zagrebu – Zavod za Urbanizam, Zagreb
- Rogić I., 1991., *Periferijski puls u srcu od grada*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, 1997., Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja – Zavod za prostorno planiranje, Zagreb
- Šimunović I., 1986., *Grad u regiji*, Biblioteka “Pogledi”, Split
- Šverko I., 1997., *Trg na rubu povijesne jezgre – granica povijesnih središta, Prostor 2/14*, Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, Zagreb
- Urbanistički institut SRH 1947-1987.*, 1987., Monografija, Urbanistički institut SRH; Zagreb
- Zakon o komunalnom gospodarstvu*, NN-36/95.
- Zakon o područjima županija, gradova i općina*, NN-10/97.
- Zakon o prostornom uređenju*, NN-30/94. i 88/98.

ABSTRACTS

Ante Marinović-Uzelac
Middle Towns – Myth or Reality?

Middle towns are, basically a large family of towns in a system of towns. Their classification depends on whether a sensible agreement can be reached on what to call each group. If a more precise definition of middle towns is required, it can only be negative, i. e. they are neither small nor large towns. According to their functions, middle towns are very different and comprise a heterogeneous group of centres. They are heterogeneous by their morphological features and ambient values, but also with regard to the level of their urban equipment. Without neglecting the fact that the economic, urban and social – and large cities complement each other, middle towns can offer, as their most important advantage, a number of conditions and values in which the connection with urban comfort and natural heritage has not been lost. In this group we may single out: (i) compactness and continuity of the urban tissue; (ii) adjustment of the urban structure to the conditions of the topographic position and natural values; (iii) mixed ways for taking possession of land plots. However, middle towns also have several considerable disadvantages. Among them are: (i) a small labour market; (ii) closed and conformist local community; (iii) the need for great investments in equipment which becomes rational only if there is a large number of users; (iv) the necessity to control population growth above a certain limit in order to prevent the town from becoming a large one. The elimination of these disadvantages calls for special efforts. Therefore, it may well be said that a middle town is not in itself, or in any way, a means of better urbanization. But, through adequate transformation, it can achieve this goal.

Ratimir Zimmermann
A Proposition for Defining Middle Towns in Croatia

In modern countries throughout the world and Europe there is a confusing definition of towns and urban spaces; i. e. there are no internationally accepted criteria for singling out a settlement and giving it the status of a town. In the Republic of Croatia, according to varied criteria, from 69 to 204 settlements have had the status of town or settlement with urban features in the past forty years. In 1997 there were 122 settlements with legal town-status in Croatia, followed by continuing aspirations of numerous local communities to increase that number up to 150 or even 200 towns. Obviously, the above-mentioned suggests it is not quite clear which cluster of towns should the sub-cluster of “middle Croatian towns” be selected from, whether the present 122 towns, or a group of those aspired after, or perhaps one based on scientific analysis (and accepted by law). There are several mathematical procedures for calculating or defining “middle”, but the initial condition for all is a precisely defined total

group, cluster or number. Bearing in mind all that has been said, this study commences with the probable or optimal basic cluster of approximately 160 towns and small towns (settlements with urban features) in the Republic of Croatia (around the year 2000), and accordingly proposes a sub-cluster of “middle Croatian towns”. From a cluster of 160 towns, applying three synthesized criteria, a sub-cluster of “middle towns” has been extracted. 1st criterion: settlement with over 10 000 inhabitants; 2nd criterion: settlement with over 7 000 permanent inhabitants, when it also has more than 20 000 equivalent inhabitants; 3rd criterion: settlement with over 7 000 permanent inhabitants, when it also has more than 5 000 people employed there. Based on these three synthesized criteria a sub-cluster of 54 middle towns were extracted from the settlement cluster with urban features. These middle towns have been further divided into three characteristic groups, entitled: (1) “bigger” middle towns, (2) “middle” middle towns and (3) “smaller” middle towns.

Nenad Pokos **Analysis of Demographic Features of Middle Croatian Towns**

In this paper the author presents the basic demographic features of 54 middle Croatian towns divided into three groups; “bigger”, “middle” and “smaller” middle towns. All the groups mentioned and each town itself have been separately analysed in the same way. Census trends and a type of general population trend in the period from 1981 to 1991 has been presented, its natural trend (1981-1996), as well as the basic population characteristics in these towns according to education, activity and sector of work. Apart from the fact that the analysed features of certain towns in each group indicate substantial differences, the results obtained also differ among the basic groups of middle towns. Thus, the “middle” group of towns stands out with relatively more satisfactory demographic features than the other two town groups. Namely, in “bigger” and “smaller” middle towns the average population growth was lower, natural growth lesser, the difference between those who settled and moved away smaller, the age structure older and the relative relationship between sexes more uneven.

Ognjen Čaldarović **Developmental Goals and Inherited Developmental Limitations of Croatian Middle Towns**

Middle Croatian towns have so far not been a separate subject of sociological analysis. It is therefore difficult to give reliable assessments of their possibilities of development. With regard to past characteristics of Croatian urbanization, it may be expected that within its framework bigger and big Croatian towns will have greater possibilities of development. However, under a more meaningful planning policy whose goal is to encourage

poliocentric tendencies in an urban network, middle towns can play an important role. The special developmental advantages they are offering are the following: (i) greater chances of securing/building an apartment according to housing aspirations; (ii) a more favourable environmental situation; (iii) urban services are (will be) of a higher quality than in big towns; (iv) in middle towns, as a rule, unemployment is lower; (v) middle towns facilitate the use of the private plotgarden as a specific family developmental resource, which is specially important for the stability of the household; (vi) in smaller centres it is easier to activate, in terms of rational development, the local tourist and recreational resources and, based on that, improve complementary economic activities; (vii) due to a lesser complexity of social networks there is also, as a rule, a smaller level of conflict between the participants. In contrast to these advantages there are quite a number of developmental limitations. The most important among them are the following: (i) undeveloped cultural infrastructure; (ii) negative social control; (iii) feeling of "isolation" and separation from global events; (iv) smalltown mentality; (v) uniform social, and cultural facilities. Therefore, if there is a wish to stimulate the development of middle Croatian towns, it is necessary to develop a unique policy with welldefined organizational and financial parameters and clearly stated developmental advantages of middle towns.

Ivan Rogić

The Developmental Horizon of the Main Participants in Middle Croatian Towns

The author develops in his paper a typological analysis of the main developmental participants of middle Croatian towns. The group of middle Croatian towns has been defined according to R. Zimmermann's proposal. It includes 54 towns; among them the biggest is Zadar, and the smallest Ludbreg. The purpose of this analysis is to investigate to what extent the main developmental participants in middle Croatian towns are capable of performing a more active role in Croatian urbanization. This role implies that middle Croatian towns accept the new developmental obligations now exclusively situated in big towns. The role has been defined in the Regional Planning Strategy of the Republic of Croatia as its special objective. In the analysis the author selects several main participants: the national public, the communal public, the economic participants originating from the primary, secondary, tertiary and quaternary sectors, government institutions, professional, managing and social elites and the citizens. In the tradition of these participants the dominant tendencies are those not particularly inclined towards innovational risks. However, the tendencies of excellence, especially in fields directed at forming a homeland identity as well as in certain fields of the economy (tourist trade, processing industry, etc.), reveal that the participants analysed have the developmen-

tal potential needed for surpassing the contemporary model of urbanization. The author concludes that they should have support in this, a “new alliance” with participants from the governmental level who are analogously interested in the tradition of excellence in Croatian development.

Josip Kregar

Middle Town and Local Self-Government – The Croatian Example

Reforms of local self-government have often been bad improvisations. Even when anticipating the right course of action, this wasn't carried out consequently and persistently, due either to a lack of willpower or the means to see it through. The problem is not a simple one, and this should be stressed once more. The outgrown municipal system, apart from the obviously negative technical consequences – monotype inflexibility and big basic units – could not correct an error previously made because the latter was supported by political and ideological reasons due to the ideologization of the system. Therefore, as time passed, a growing number of illogicalities concerning territorial boundaries accumulated, problems of the internal structure of municipal governments. In addition to that, the government structures were unstable and the selection of staff for functions in the local self-government was inadequate.

The ideological phantasm did not produce only negative effects. It built upon the ideas of local autarchy and autochtony ever-present in Croatian political and social history. Although instead of drawing on tradition it referred to ideology, over declarations of ideology came through the interest to preserve tradition. The vivacity of political mobilization at local actions and voluntary taxes was not a result of belief in some distant and vague ideological-political justification, but the tradition of self-aid and of relying on the local community.

It seems that the system of decentralization, regardless of how much it may have in a political sense been manipulation and pretence, lessened the consequences that would have been caused by unorganized urbanization, metropolization and industrialization.

In all three elements of the system: in the goals and functions, in the relations, and in the work methods, changes had to occur. In functions: the new system, new political elite, new political interests have reformulated the goals. In relations: the principle of the model's uniqueness and autarchy of the structure had to be abandoned. This meant that the illusion of autarchy had to be deserted in favour of the hierarchical monolithism (illusion?). In methods: it signified that the technological basis of the structure was in need of rapid modernization and that the principles of work had to be changed. However, the greatest change occurred in the people. One of the major problems which was supposed to be corrected through reform of the local self-government was the problem of size of the local units,

and accordingly the problem of the regional middle class. The former municipality was simply too big. Today we have about 120 towns and 536 municipalities, at least three times more than the number according to which the model of institutions and authority of local self-government was created. Changes are required and they are necessary. The reform ought to be directed at the improvement and gradual institutional engineering, while technical preparations should start immediately.

Ivo Šimunović

Middle Towns in the Regional System of Croatia

This paper contains the analysis of the role and power of middle-sized towns in the regional and urban system. In the part that pertains to the function of middle-sized towns in the regional system and regionalization, the author reveals that middle-sized towns represent the armature of the regional system and directly influence the more powerful regional vertical structures and policentrism. At the same time, they have turned out to be a lever for shattering the aspirations towards the polarization of development in big towns. In the analysis of the urban system the author finds an empty space taken up by middle-sized towns which are insufficient in number and points out that these towns are the bearers of the urban system. The analysis of the role of middle-sized towns has shown that middle towns have base-oriented economic activities with a high degree of work attractiveness, and that these towns form the strongest link with rural economy. The author warns that economic urbanization is decreasing in big towns, but that a stability is manifested in middle-sized towns which are successfully taking over this function of economic development. In conclusion, the author attempts to indicate a new function of middle-sized towns in the reconstruction of the country, in terms of evenly distributed development and the establishment of demographic, social and economic balance.

Slavko Dakić

The Developmental Relation Between Capital – Middle Towns in Croatia

Each developmental consideration concerning Croatia has to take into account Zagreb's "weight" and its influence on the developmental structure of Croatia, as well as the city's influence on the connection with Croatian territory in terms of space and distance. Hence, the "spacial scope" of each developmental consideration concerning Zagreb is national, Central-European and finally, European space. This relationship is once determined objectively, by Zagreb's historical authority as a national centre, and another time subjectively, through the developmental profiling of Zagreb's urban strategy directed towards limiting the spreading of the city and slowing down the demographic pres-

sure on the city connected with Zagreb's commitment and active role in returning developmental authority to Croatian "peripheral" centres. These goals have been instituted in Croatia's Strategy of Regional Planning and concepts of the Town Plan of the City of Zagreb and its General Urban Development Plan.

Therefore, we consider that in Croatia's territorial-civilizational situation and historical circumstances, it is reasonable to "lower" the bottom size-limits of towns important for Croatia's urban strategy, when we regard the relationship between the capital and (middle) Croatian towns.

First of all, it is a question of the urban physiognomy of an array of small towns and cities. The latter is additionally "argued" by a wealth of heritage comprising the overall physiognomy of Croatia and by a wealth of urban features which were formed and disappeared, with regard to political and other circumstances, outgrowing mostly by the density of urban functions the size and autonomous economic power of cities. This was in certain periods an expression of the immanent lines of magnetic force of a kind of Braudellian Croatian heritage. Functionally speaking, towns of 5000 inhabitants, of which there were 78 in Croatia in 1991, apart from their role in a denser network of urban settlements and as a sort of armature maintaining the vitality of other settlements as well, including the rural world and landscapes – very important for Croatian identity and development, enable a better demographic and developmental reproduction of Croatia.

Antun Paunović

The Main Instruments of the Planning Strategy and the Development of Middle Croatian Towns

In the text the author examines how the main instruments of the national planning strategy affect the development and transformation of the middle town in Croatia. Therefore, he particularly stresses several basic mechanisms. In the first place he puts territorial redistribution of functions and activity. The state and district (županija) indirectly influence their rank and institutional equipment. The second mechanism consists of directing and indirectly forming the economic structure. Although it is a result of market-economy rationality, the strategy can in its demands with regard to considerate development determine both the structure and dynamics of economic processes in the middle town. The third mechanism is the construction of great (international or national) infrastructural networks. They are known to be the outright determinants of the attractiveness of middle towns. Finally, the development of legislation necessary for creating the middle town is the fourth key mechanism of the national strategy of regional planning for influencing the formation of middle towns.

BILJEŠKE
○
AUTORIMA

Zimmermann Ratko, d.i.a. (1946.) radi u Zavodu za prostorno planiranje Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske. Urbanistički i prostorni planer. U razdoblju 1969.-1999. sudjelovao je u izradi ili je vodio izradu niza urbanističkih planova i studija nacionalne, regionalne ili gradske razine.

Dr. Ognjen Čaldarović (1947.) radi na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Posebna su mu područja interesa urbana sociologija, sociologija društvenog razvoja, socijalna ekologija, sociologije tehnike. Objavio je niz stručnih radova i više knjiga. Među njima su i *Urbana sociologija*, *Suvremeno društvo i urbanizacija*, *Društvena dioba prostora*, *Socijalna teorija i hazardni život: rizici i suvremeno društvo*, i druge.

Mr. Slavko Dakić (1942.) radi u Gradskom zavodu za planiranje razvoja i zaštitu okoliša, grada Zagreba, na mjestu direktora i voditelja izrade generalnog urbanističkog plana grada. Urbanistički planer. Tijekom dugogodišnjeg stručnog i znanstvenog rada pretežno se bavio razvitkom i planiranjem Zagreba. Objavio više knjiga. Među njima su i *Urbana drama Donjeg grada Zagreba* (u skupini autora), *Kritika apstraktnog grada*, *Spisi o novoj zavičajnosti*, *Alternativna stambena politika* (u skupini autora).

Dr. Josip Kregar (1953.) radi na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se političkom sociologijom, sociologijom prava i sociologijom uprave. Suradivao u pripremi zakona o lokalnoj samoupravi i u reformi upravljanja Zagrebom. Autor više knjiga. Aktivan u promicanju ljudskih prava.

Antun Paunović, d.i.a (1945.) radi u Zavodu za prostorno planiranje Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske. Urbanistički i

prostorni planer. U razdoblju 1970.–1999. sudjelovao je u izradi ili je vodio izradu niza urbanističkih i prostornih planova u Republici Hrvatskoj. Aktivan je i kao član radnih skupina za izradu uredaba i zakona iz područja prostornog planiranja. Posebno se bavi pristupima obnovi ratom razorenih područja.

Dr. Ante Marinović-Uzelac (1930.) radi na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na Katedri za urbanizam. Tijekom više decenija djeluje kao znanstvenik, nastavnik, prostorni i urbanistički planer, te projektant. Sudjelovao je u izradi ili je vodio izradu niza urbanističkih i prostornih planova, te studija i istraživanja međunarodnog i nacionalnog karaktera. Objavio je brojne stručne i znanstvene radove. Najvažnije knjige su: *Socijalni prostor grada; Teorija namjene površina; Naselja, gradovi, prostori.*

Mr. Nenad Pokos (1965.) radi kao asistent u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Demograf. Sudjelovao je ili samostalno radio u više istraživačkih projekata Instituta.

Dr. Ivan Rogić (1943.) radi na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Posebno se bavi urbanom sociologijom i sociologijom okoliša, sociologijom razvoja i kulture, te sociologijom tehnike. Objavio niz znanstvenih i stručnih radova i više knjiga.

Matija Salaj, d.i.a. (1932.) radi u Zavodu za prostorno planiranje Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja Republike Hrvatske, na mjestu ravnatelja Zavoda. Urbanistički i prostorni planer i projektant. Sudjelovao je u izradi ili je vodio izradu niza prostornih planova, razvojnih studija i istraživanja, napose turizma. Voditelj je izrade Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske te Programa srednjoročnog uređivanja.

Dr. Ivo Šimunović (1937.) radi na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Posebna područja stručnog interesa su mu urbana ekonomija, regionalna teorija, ekologija i prostorno planiranje. Djeluje kao ekonomski znanstvenik, ali i kao prostorni planer. Objavio niz znanstvenih i stručnih radova. Najvažnije knjige: *Grad u regiji, O ekonomiji obalnih područja, te Prilozi regionalnoj ekonomici u Hrvatskoj* (u skupini autora).

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 6.

SREDNJI GRADOVI U HRVATSKOJ URBANIZACIJI

Urednici:

Ivan Rogić
Matija Salaj

Recenzenti:

Vladimir Lay
Maja Štambuk

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
u suradnji sa Zavodom za prostorno planiranje
Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i
stanovanja Republike Hrvatske

Lektura:

Jasna Penzar

Korektura:

Anka Mišetić

Grafički i tehnički urednik i korice:

Zlatko Rebernjak

Kompjutorska priprema:

TERCIJA, Zagreb

Tisak:

M.A.K.-GOLDEN, Zagreb

Naklada:

300 primjeraka